

Uloga mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisivanja krivnje u predviđanju radikaliziranih stavova i namjera

Pavlović, Tomislav

Doctoral thesis / Disertacija

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:825883>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Tomislav Pavlović

**ULOGA MRAČNE OSOBINE LIČNOSTI,
RELATIVNE DEPRIVACIJE I PRIPISIVANJA
KRIVNJE U PREDVIĐANJU
RADIKALIZIRANIH STAVOVA I NAMJERA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2022.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Tomislav Pavlović

**ULOGA MRAČNE OSOBINE LIČNOSTI,
RELATIVNE DEPRIVACIJE I PRIPISIVANJA
KRIVNJE U PREDVIĐANJU
RADIKALIZIRANIH STAVOVA I NAMJERA**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

prof. dr. sc. Dinka Čorkalo Biruški

Zagreb, 2022.

University of Zagreb

Faculty of Humanities and Social Sciences

Tomislav Pavlović

**THE ROLE OF DARK FACTOR OF
PERSONALITY, RELATIVE DEPRIVATIONS
AND BLAME ATTRIBUTION IN THE
PREDICTION OF RADICALIZED
ATTITUDES AND INTENTIONS**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor:

prof. Dinka Čorkalo Biruški, PhD

Zagreb, 2022.

O MENTORU

Dr. sc. Dinka Čorkalo Biruški redovna je profesorica pri Katedri za socijalnu psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu je i diplomirala (1990.), magistrirala (1993). i doktorirala (1997.), a 2016. postaje redovni profesor u trajnom zvanju.

Nositeljica je niza kolegija iz područja socijalne psihologije i etike profesionalnog rada i znanstvenih istraživanja na preddiplomskoj, diplomskoj i doktorskoj razini studija psihologije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, ali i na drugim poslijediplomskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Bila je voditeljica doktorskog studija psihologije (2005.-2016.). Predsjednica je Etičkog povjerenstva Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predstavnica je Hrvatske u Znanstvenom odboru programa COST.

Usavršavala se u više navrata u inozemstvu. Bila je Fulbrightov stipendist na University of Massachusetts at Amherst (2003/2004), dok je 2014.gostovala kao istraživač na Kroc Institute for International Peace Studies, University of Notre Dame. Kao gostujući predavač sudjelovala je u nastavi na Filozofskom fakultetu u Osijeku i u Sarajevu, te doktorskim studijima psihologije na University of Lausanne i Queen's University u Belfastu.

Međugrupni odnosi u miru i ratu predstavljaju centralnu temu njezinih istraživanja. Vodila je i sudjelovala u provedbi brojnih domaćih i međunarodnih projekata. Objavila je brojne radove u domaćim i svjetski priznatim časopisima, te knjige i druge znanstvene i stručne publikacije. Sudjelovala je u evaluacijama projekata Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta RH, Hrvatske zaklade za znanost, European Science Foundation, Research Foundation Flanders i Israeli Science Foundation te kao recenzentica brojnih domaćih i stranih časopisa. Članica je uredništva časopisa Journal of Social and Political Psychology i Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. Bila je članica organizacijskih i programskih odbora niza domaćih i međunarodnih konferencija. Članica je Hrvatskog psihološkog društva, European Association for Social Psychology, European Society for Traumatic Stress Studies, te članica-osnivačica Društva za psihološku pomoć, Hrvatskog društva za traumatski stres, te Hrvatskog društva za obiteljsku medijaciju.

Dobitnica je Godišnje hrvatske državne nagrade za znanost (2005.), dviju nagrada Ramiro Bujas –za osobito vrijedno psihologijsko znanstveno djelo (2005.) i za osobito vrijednu psihologijsku knjigu godine (2009.), kao i nagrade Marulić: Fiat Psychologia za osobito vrijedan doprinos razvoju i promicanju hrvatske primijenjene psihologije.

Sažetak

Iako brojni teorijski modeli radikalizacije spominju interakciju dispozicijskih i (percepcije) situacijskih čimbenika kao prediktore radikaliziranih stavova i ponašanja, takve interakcije rijetko bivaju testirane. Istovremeno, rezultati istraživanja usmjerenih na proučavanje uloge pojedinačnih dispozicijskih ili (percepcije) situacijskih faktora objašnjavaju tek manji dio varijance radikaliziranih stavova i ponašanja. Stoga se ovim istraživanjem nastojalo provjeriti individualne i interakcijske doprinose opće mračne osobine ličnosti te relativne deprivacije (i pripisane krivnje) u predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Dodatno, istraživanjem se nastoji provjeriti određuje li pripisivanje krivnje odnos relativne deprivacije i radikaliziranih stavova i namjera, što predstavlja pitanje na koje metaanalize provedene do trenutka pisanja ovog rada nisu odgovorile. U cilju primjerene provjere opisanih odnosa, primijenjeni su postupci strukturalnog modeliranja te analize latentnih profila. Analize su provedene na studentskom uzorku ($N = 716$) i općem uzorku mladih ($N = 140$) iz Hrvatske. Uz to što su potvrdili rezultate ranijih istraživanja, ishodi provedenih analiza dopunili su dosadašnje spoznaje. Kod sudionika koji su postizali najniže rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti relativna deprivacija nije se pokazala povezanom s radikaliziranim stavovima i namjerama. S druge strane, u odsustvu relativne deprivacije (i pripisane krivnje) nije zabilježen odnosa opće mračne osobine ličnosti i radikaliziranih stavova i namjera. Iz navedenog proizlazi da se dispozicijski faktori i faktori proizašli iz percepcije situacije međusobno nadopunjuju u određivanju ishoda radikalizacije. Stoga je za bolje razumijevanje radikalizacije važno uz njihove jedinstvene doprinose u obzir uzimati i doprinose proizašle iz njihovih interakcija.

Ključne riječi: političko nasilje, radikalizirani stavovi, radikalizirane namjere, relativna deprivacija, ličnost, krivnja

Summary

Introduction

Although various theoretical models of radicalization mention the interaction between dispositional and (perception of) contextual factors as predictors of radicalized attitudes and behaviors, such interactions are rarely empirically tested. Simultaneously, results of studies focused on studying individual roles of dispositions or (perception of) contextual factors explain only a minor portion of the variation in radicalized attitudes and behaviors. This gap between the theoretical models and their empirical evaluation motivated us to conduct this study. The study was focused on testing the individual and interactive contribution of dispositions and perceptions of contextual factors – more precisely, the general dark personality trait (i.e., the dark core of personality) and relative deprivation (with attributed blame) - to the prediction of radicalized outcomes. In this study, based on quantitative research methodology, we focused on two types of relative deprivation that are often mentioned in radicalization research: egoistic relative deprivation, or relative deprivation one experiences based on the comparison of their status, belongings or opportunities with those of similar individuals, and fraternalistic relative deprivation, or relative deprivation individuals experience based on the comparison of their ingroup's status, belongings or opportunities with those of some outgroup. In line with the contemporary distinction between cognitive and behavioral radicalization and the general absence of political violence in the context in which the study was conducted, we focused on radicalized attitudes and intentions as criteria. Additionally, this study tested whether blame attribution determines the relationship between relative deprivation and radicalized attitudes and behavioral intentions, which at the moment of writing this manuscript, represented an unanswered question stemming from meta-analyses.

Methodology

This study was based on a cross-sectional research design. Analyses conducted in this study were based on two convenience samples of youth from Croatia: a student ($N = 716$) and a non-student ($N = 140$) sample. Potential participants were invited to take part in the study via social media and mailing lists, with invitations containing the link to the online questionnaire. The online questionnaire contained multiple self-report scales necessary to measure the central constructs of this study, along with several items measuring common socio-demographic factors (e.g., age, sex, socio-economic status). The order of questionnaires was fixed – participants first completed the questionnaire measuring the dark core of personality, followed

by scales measuring egoistic relative deprivation, fraternalistic relative deprivation, attributed blame, support for political violence and non-violent political actions, intentions to participate in activities of a non-violent and violent organization and socio-demographic characteristics.

The analytical approach adopted in this study consisted of multiple steps conducted in R. The first step after data cleaning included testing the psychometric properties of the applied multi-item measures. After ascertaining that all the measures exhibited acceptable psychometric properties in both groups, we tested our hypotheses based on the principles of structural equation modelling. Testing of first-order latent interactions was conducted following the principles of the product-indicator approach. Unfortunately, this approach exhibited suboptimal performance when testing more complex models that included multiple interaction terms. Therefore, latent profile analysis was conducted to identify profiles of participants with relatively consistent results on the dark core trait, egoistic and fraternalistic relative deprivation and attributed blame. The analysis provided robust evidence of the existence of four profiles, and the participants' probability of belonging to each profile was correlated with support for political violence and intentions to participate in activities of a violent organization. In all these analyses, we applied two models of intentions to participate in activities of a violent organization. In line with a more traditional approach, we firstly conceptualized them as a common factor of four belonging factors. Additionally, and in line with the more contemporary approaches, we used bifactor (S-1) models to analyze the variance of intentions to participate in activities of a violent organization independently of the variance of general (normative) political mobilization.

Results

Firstly, we tested the individual contribution of the dark core of personality, egoistic and fraternalistic relative deprivation in the prediction of support for political violence and intentions to participate in activities of a violent organization. The results revealed that participants scoring higher on the dark core and fraternalistic relative deprivation, respectively, exhibited more support for political violence and stronger intentions to participate in activities of a violent organization. On the other hand, stronger egoistic relative deprivation was related to more support for political violence. Simultaneously, it was unrelated to the intentions to participate in activities of a violent organization.

Secondly, we tested the interactive contribution of attributed blame and the two types of relative deprivation in the prediction of support for political violence and intentions to participate in

activities of a violent organization. The analyses exhibited weak evidence in favor of the interactive contribution of attributed blame and fraternalistic relative contribution to the prediction of intentions to participate in activities of a violent organization. All other interactions, although similar in magnitude and direction, failed to reach the threshold of significance, which could, at least in part, be attributed to a somewhat high correlation between fraternalistic relative deprivation and attributed blame, as well as the low number of participants not blaming the outgroup for experienced inequality.

Thirdly, we tested the interactive contribution of the dark core of personality, egoistic relative deprivation, fraternalistic relative deprivation and attributed blame in the prediction of support for political violence and intentions to participate in activities of a violent organization. The applied latent profile analysis consistently indicated the existence of four profiles: 1) a profile of non-deprived individuals who did not blame the outgroup for the experienced injustice, 2) a profile of dominantly egoistically deprived individuals, 3) a profile of dominantly fraternalistically deprived individuals, and 4) a profile of dominantly fraternalistically deprived individuals who achieved high scores on the dark core of personality. While the probability of belonging to the first profile was associated with less support for political violence and weaker intentions to participate in activities of a violent organization, only the probability of belonging to the fourth profile was consistently related to stronger support for political violence and stronger intentions to participate in activities of a violent organization. Additionally, the profile of dominantly egoistically deprived individuals was related to the higher support for political violence. Simultaneously, it was unrelated to the intentions to participate in activities of a violent organization.

Therefore, next to confirming the findings of earlier studies, outcomes of conducted analyses resulted in additional insights. Namely, fraternalistic relative deprivation (and attributed blame) was not related to radicalized outcomes among individuals scoring lowest on the dark core of personality. On the other hand, in the absence of fraternalistic relative deprivation (and attributed blame), no relationship between the dark core of personality and radicalized attitudes and intentions was established.

Conclusion

Altogether, these findings suggest that dispositional factors and factors emerging from the perception of the environment complement each other in determining radicalized attitudes and intentions, which offers a new perspective on the interplay between the hypothesized factors

that lead to radicalized cognitions and intentions. However, it is also important to keep in mind that contemporary models of radicalization are more complex than the models studied in this manuscript. Therefore, the outcomes of this study should not be treated as final answers but as steppingstones that should encourage researchers to consider both individual and interactive contributions of the existing models of cognitive and behavioral radicalization in order to gain deeper insights and, eventually, result in more effective detection, prevention and treatment of individuals at risk of involvement in political violence.

Keywords: political violence, radicalized attitudes, radicalized intentions, relative deprivation, personality, blame

Sadržaj

Uvod.....	1
Ključni pojmovi u istraživanju političkog nasilja	2
Ishodi radikalizacije i njihovo mjerenje	3
<i>Opća pitanja vezana uz mjerenje ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije</i>	5
<i>Specifičnosti mjerenja ishoda bihevioralne radikalizacije</i>	12
<i>Specifičnosti mjerenja radikaliziranih ponašajnih namjera</i>	14
Proces kognitivne i bihevioralne radikalizacije.....	15
Čimbenici kognitivne i bihevioralne radikalizacije.....	18
Relativna deprivacija kao ishod percepcije situacijskih čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije	19
Opća mračna osobina ličnosti kao dispozicijski čimbenik kognitivne i bihevioralne radikalizacije	32
Teorijski modeli i objašnjenja koja objedinjuju percepciju okolinskih i dispozicijske čimbenike kognitivne i bihevioralne radikalizacije	40
Dosadašnje empirijske provjere doprinosa opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja.....	46
Važnost istraživanja uloge opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje u kontekstu kognitivne i bihevioralne radikalizacije.....	49
Ovo istraživanje.....	53
Metoda.....	56
Sudionici.....	56
Instrumenti	56
Postupak	60
Rezultati	77
Deskriptivni podaci	77
Hipoteze 1	85
Hipoteze 2	86
Hipoteze 3	87
Hipoteze 4	90
Hipoteze 5 i 6	92
Ishodi evaluacije inicijalnih strukturalnih modela.....	93
Ishodi analiza latentnih profila	97
Rasprava.....	105
Bivarijatni doprinosi opće mračne osobine ličnosti i relativne deprivacije predviđanju podrške političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije	105
Interakcijski doprinos relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije	108

Interakcijski doprinos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.....	112
Opća rasprava.....	115
Zaključak.....	123
Literatura.....	124
Prilozi.....	153
Prilog 1. Rezultati analitičkih postupaka provedenih s ciljem osiguravanja valjanosti dobivenih rezultata.....	153
Prilog 2. Čestice upitnika korištenih za operacionalizaciju ključnih konstrukata.....	163
Mračne osobine ličnosti.....	163
Egoistična relativna deprivacija.....	164
Fraternalistička relativna deprivacija.....	165
Pripisivanje krivnje.....	166
Upitnik podrške političkom nasilju.....	167
Namjere sudjelovanja u aktivnostima nenasilne organizacije.....	168
Namjere sudjelovanja u aktivnostima potencijalno nasilne organizacije.....	168
Sociodemografski i kontrolni podaci.....	170
Životopis autora s popisom objavljenih djela.....	171

Uvod

Primjena nasilja za postizanje političkih ciljeva u velikoj je mjeri odredila tijek ljudske povijesti i razvoj ljudskog društva, o čemu svjedoči i zastupljenost političkog nasilja u literaturi povjesničara (Cairns i Inglis, 1989; Marino, 2011). Ozbiljna i dugoročna ekonomska šteta (Kesternich i sur., 2014; Lutz i Lutz, 2017; Sandler i Enders, 2008), teško narušeni društveni odnosi (Apter, 1997; Kijewski i Freitag, 2016; Nussio i sur., 2019), narušeno tjelesno i mentalno zdravlje (Eisenman i Flavahan, 2017; Garfield i sur., 1987; Housley i Beutler, 2007; Kesternich i sur., 2014), te povećana učestalost razvojnih teškoća kod mlađih generacija (Lee, 2013; Urdinola-Contreras, 2018) predstavljaju tek neke od razornih posljedica prolongirane prisutnosti političkog nasilja s kojima se preživjeli moraju nositi. Te posljedice jasno ukazuju da ne postoji situacija u kojoj je primjena nasilja za postizanje političkih ciljeva moralno opravdano ili optimalno rješenje (Apter, 1997). Unatoč navedenim posljedicama, postoji nezanemariv broj pojedinaca koji podržavaju primjenu nasilja za postizanje političkih ciljeva, odnosno političkog nasilja, kao i onih koji dobrovoljno sudjeluju u takvom nasilju. Stoga je važan korak prema cilju sprečavanja političkog nasilja upoznavanje čimbenika koji povećavaju vjerojatnost pojave kako političkog nasilja, tako i stavova i namjera koje mu mogu prethoditi. U ovom je istraživanju provjeren zasebni i zajednički doprinos opće dimenzije mračnih osobina ličnosti, egoistične i fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova podrške političkom nasilju te namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Time rad predstavlja jednu od rijetkih empirijskih provjera pretpostavki o nezavisnim i interakcijskim doprinosima individualnih dispozicija i percepcije okoline u predviđanju radikaliziranih stavova i namjera. U fokusu ovog istraživanja također je i razlika u odnosu egoistične i fraternalističke relativne deprivacije s podrškom političkom nasilju i namjerama sudjelovanja u političkom nasilju. Naime, dosadašnji nalazi ukazuju na dosljedniju povezanost podrške političkom nasilju i/ili namjera sudjelovanja u političkom nasilju s fraternalističkom nego egoističnom deprivacijom (Franc i Pavlović, 2021; Wolfowicz i sur., 2019; 2021). Međutim, u trenutku pisanja ovog rada nisu postojala druga istraživanja usmjerena na objašnjenje te razlike, što ukazuje na dodatan doprinos ovog rada postojećoj literaturi.

Ključni pojmovi u istraživanju političkog nasilja

Političko nasilje moguće je definirati kao nasilje usmjereno prema ljudima ili imovini primijenjeno radi ostvarivanja političkih ciljeva, koji se najčešće odnose na poticanje ili sprječavanje neke strukturalne (primjerice, ekonomske, političke ili društvene) promjene (Apter, 1997; Bosi i Malthaner, 2015). Ono predstavlja tek jedan od mogućih oblika djelovanja usmjerenog prema političkim protivnicima (Apter, 1997; Bosi i Malthaner, 2015; Della Porta, 2006). Raniji su teoretičari političko nasilje definirali kao fizičke, psihološke ili simboličke napade pojedinaca ili grupa na politički sustav, primjerice, u vidu revolucija ili nasilnih prosvjeda (Gurr, 1970; Nieburg, 1969). No, političkim nasiljem također se smatra i agresivan i represivan pristup političkog sustava prema određenim pojedincima ili društvenim grupama, primjerice, u vidu etničkog čišćenja ili genocida (Chenoweth i Lawrence, 2010; Valentino, 2014). Pritom interakcija različitih čimbenika (primjerice, kontekstualnih čimbenika poput dostupnosti oružja i individualnih čimbenika poput vještine korištenja različitih oružja) određuje konkretan oblik, mete i tijek političkog nasilja (Apter, 1997; Della Porta, 2006).

Za političko se nasilje često kao sinonim koristi termin *terorizam*. Postoji više argumenata u prilog isprepletenosti tih pojmova, posebice jer je i sam termin *terorizam* proizašao iz osvrta na političko nasilje primjenjivano tijekom francuske revolucije s kraja osamnaestog stoljeća¹. Iako bi za usporedbu pojmova najjednostavnije bilo usporediti njihove definicije, takav bi pothvat zahtijevao jednoznačnu definiciju terorizma, koja uslijed kulturalnih i povijesnih razlika političkih sustava širom svijeta ne postoji (McCann i Pimley, 2020; Schmid, 2013). Ipak, postoji slaganje oko toga da terorizam predstavlja strategiju koja se koristi političkim nasiljem (i prijetnjama političkim nasiljem) radi širenja političke poruke u društvu. Pritom je mogući cilj poruke izazivanje straha u javnosti ili provociranje pojedinaca ili grupa radi destabilizacije društvenih odnosa i slabljenja podrške tim pojedincima ili grupama (Miller i Feltes, 2021; Schmid, 2013). Iz navedenog proizlazi da je terorizam uži pojam od političkog nasilja te predstavlja tek jedan od mogućih oblika njegove primjene.

Nakon opisa političkog nasilja i načina na koji se ono još uvijek ponekad koristi, nezaobilazno je zapitati se i kako i zašto do političkog nasilja dolazi, što nas dovodi do pojma radikalizacije. *Radikalizaciju* je ugrubo moguće definirati kao individualni ili kolektivni nenormativni proces (Borum, 2011) promjene svjetonazora koji se odvija u polarizirajućem okruženju (Schmid, 2013). Tim procesom pojedinci aktivno mijenjaju svjetonazor (McDonald, 2018; Pilkington,

¹ <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/history-of-the-word-terrorism>

2016) te prihvaćaju nasilje kao metodu postizanja političkih ciljeva uz odbacivanje mirnih i legitimnih oblika političkog djelovanja (Neumann, 2013; Schmid, 2013). Stavovi o prihvatljivosti političkog nasilja koje pojedinci tijekom radikalizacije usvajaju najčešće su povezani s nekom od postojećih *ekstremističkih ideologija*. Ekstremističke ideologije definiraju se kao rigidne ideologije koje promiču isključivost, težnju homogenom društvu, netrpeljivost prema društvenim razlikama te primjenu nasilja nad neistomišljenicima (Schmid, 2013). Pritom u obzir valja uzeti i razliku ekstremističkih i *radikalnih ideologija*. Iako oba tipa ideologija mogu tražiti slične (i korjenite) društvene promjene, radikalne ideologije ne promiču nasilje kao primarnu metodu ostvarivanja ili održavanja društvene promjene (detaljnije u Schmid, 2013). Iako su neki radikalizaciju definirali isključivo u kontekstu ekstremnog islamizma (Wiktorovicz, 2005), većina suvremenih definicija radikalizacije uvažava mogućnost radikalizacije i kod bilo koje druge grupe, odnosno u kontekstu bilo koje druge ideologije (McCauley i Moskalkenko, 2017).

Već iz navedene definicije radikalizacije razvidno je da se radi o složenom procesu koji vodi političkom nasilju, čemu svjedoči i brojnost i raznolikost postojećih definicija radikalizacije iz kojih je prikazana definicija izvedena (detaljnije u Hardy, 2018; Schmid, 2013; Sedgwick, 2010). Navedena definicija ipak ostavlja neka obilježja važna za razumijevanje radikalizacije nedorečenima: iz nje nije razlučivo koji je konačan ishod radikalizacije ni to kako i zašto do radikalizacije dolazi. Stoga se u sljedećim odlomcima detaljnije osvrćemo na pitanja potencijalnih objašnjenja i ishoda radikalizacije.

Ishodi radikalizacije i njihovo mjerenje

Tko je radikaliziran? Definicija navedena u prethodnom odlomku sugerira da uslijed radikalizacije pojedinci prihvaćaju političko nasilje kao legitiman način postizanja političkih ciljeva. No, „prihvaćanje“ predstavlja širok pojam. Naime, osoba može opravdavati političko nasilje i bez da s drugima dijeli svoje stavove, ili može otvoreno zagovarati političko nasilje bez da ikad prisustvuje nasilnom činu (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalkenko, 2017; Neumann, 2013). Ukoliko na radikalizirane grupe pogledamo iz konteksta organizacijske psihologije (Hunter i sur., 2017), postaje jasno da i u njima postoje određene uloge s ciljem što kvalitetnijeg korištenja dostupnih ljudskih potencijala te da ne mogu svi biti izvršitelji napada. Jesu li onda i sponzori političkog nasilja podjednako radikalizirani kao

izvršitelji političkog nasilja koje sponzoriraju? Raniji su se teoretičari razilazili oko odgovora na to pitanje. Primjerice, Horgan i Braddock (2010) definiraju radikalizaciju isključivo kroz prihvaćanje ekstremističke ideologije, odnosno ideologije koja promiče nasilje za postizanje političkih ciljeva. S druge strane, Mandel (2009) ukazuje i na važnost ponašajne komponente, dok Stevens i Neumann (2009) idu korak dalje te naglašavaju da radikalizacija prvo vodi do razvoja podrške političkom nasilju, a onda tek do sudjelovanja u političkom nasilju. To bi značilo da proces radikalizacije nije završen dok god pojedinci aktivno ne sudjeluju u provedbi političkog nasilja.

Prikazane razlike u definicijama ukazuju na potrebu za distinkcijom između dvaju tipova radikalizacije s obzirom na njihove očekivane ishode (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013). *Kognitivnom radikalizacijom* nazvan je proces koji dovodi do prihvaćanja radikaliziranih stavova (odnosno, prihvaćanja političkog nasilja kao metode političkog djelovanja). S druge strane, *bihevioralna radikalizacija* predstavlja proces kojim sudionici postaju aktivni članovi radikaliziranih grupa (odnosno, počinju sudjelovati u primjeni političkog nasilja). Sukladno tome, primjereno je radikalizirane stavove (definirane dominantno kroz kognitivnu komponentu stava, odnosno uvjerenja i znanja; Rosenberg i Hovland, 1960) koristiti kao indikatore kognitivne radikalizacije, a radikalizirana ponašanja kao indikatore bihevioralne radikalizacije. Suvremeni teoretičari radikalizacije (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013) jasno ukazuju na neopravdanost poistovjećivanja radikaliziranih stavova i radikaliziranih ponašanja, sukladno argumentaciji o neopravdanosti poistovjećivanja stavova i ponašanja u psihologiji općenito (Armitrage i Conner, 2001; Wicker, 1969). Dodatno, spomenuti autori (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013) ukazuju da je za prevenciju širenja ekstremističkih ideologija (kao posljedice kognitivne radikalizacije) i pojave političkog nasilja (kao posljedice bihevioralne radikalizacije) važno proučavati i čimbenike koji doprinose prihvaćanju radikaliziranih stavova i čimbenike koji doprinose upuštanju u radikalizirana ponašanja. To bi dovelo do boljeg razumijevanja obaju procesa. Pritom spomenuti autori očekuju da se čimbenici tih dvaju procesa razlikuju, što djelomično je i potvrđeno nedavnom metaanalizom (Wolfowicz i sur., 2019; 2021) – naime, pregled rezultata pojedinačnih istraživanja ukazuje na postojanje sličnosti, ali i razlika u doprinosu različitih teorijskih prediktora radikalizacije predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja. Stoga je, sukladno Khalilu i suradnicima (2019), neizbježno postaviti (barem) dva nezavisna pitanja: što dovodi pojedince do prihvaćanja političkog nasilja kao

primjerene metode političkog djelovanja te što dovodi pojedince do uključivanja u političko nasilje.² Opisana distinkcija vidljiva je i u kontekstu mjerenja radikalizacije, o čemu se više govori u sljedećem potpoglavlju.

Opća pitanja vezana uz mjerenje ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Nakon grubog definiranja dvaju oblika radikalizacije s obzirom na konačni ishod, nameće se pitanje kako ta dva oblika radikalizacije (ili preciznije, njihove ishode) izmjeriti. Stoga se u sljedećim odlomcima kratko predstavljaju metodološki aspekti vezani za mjerenje ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije (broj čestica, razina specifičnosti čestica, facijalna valjanost čestica i društveno poželjno odgovaranje). Kroz navedene aspekte ukazuje se i na raznovrsnost sadržaja mjera ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Budući da mjere ishoda kognitivne radikalizacije brojnošću i raznovrsnošću nadmašuju mjere ishoda bihevioralne radikalizacije, sljedeća se rasprava poglavito temelji na primjerima mjera ishoda kognitivne radikalizacije. Specifičnosti mjerenja ishoda bihevioralne radikalizacije i radikaliziranih namjera opisane su u zasebnim odlomcima te se nadovezuju na obilježja mjerenja ishoda kognitivne radikalizacije. Stoga je kod čitanja o specifičnosti mjerenja ishoda bihevioralne radikalizacije i radikaliziranih namjera poželjno na umu imati i metodološke aspekte mjerenja ishoda kognitivne radikalizacije.

Broj čestica upitnika kognitivne radikalizacije

U sljedećim su odlomcima ukratko prikazane najčešće mjere koji se koriste u operacionalizaciji ishoda kognitivne radikalizacije, podijeljene s obzirom na broj čestica koje ih sačinjavaju. Pritom se prvo okvirno prikazuju spomenuti instrumenti, a zatim se raspravlja o prednostima i nedostacima njihove primjene.

² Iako prihvaćena, u trenutku pisanja ovog rada podjela na kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju još uvijek je bila nova i nedovoljno istražena. Jedno od neodgovorenih pitanja koje iz te neistraženosti proizlazi jest i razlika u procesima i čimbenicima kognitivne i bihevioralne radikalizacije: iako je evidentno da oba tipa radikalizacije dijele neke čimbenike i faze (De Coensel, 2018), podjednako je evidentno i postojanje razlika (detaljnije u Wolfowicz i sur., 2021), uslijed kojih nije jasno kako bi bilo najprimjerenije definirati radikalizaciju. Odnosno, nejasno je radi li se o jednom procesu s dva tipa ishoda koji ovise o nekom vanjskom faktoru, dvama procesima koji se djelomično preklapaju, iako se mogu odvijati i potpuno nezavisno, ili dvama susljednim procesima. U toj nedorečenosti, u ovom je istraživanju radikalizacija konceptualizirana kao dva procesa koji se dijelom preklapaju. Razlog takvog odabira leži u činjenici da pogled na radikalizaciju kao jedan i jedinstven proces dokida mogućnost nezavisnog istraživanja pitanja koja su postavili Khalil i suradnici (2019), neophodnih za bolje razumijevanje političkog nasilja, ali i precizniju dijagnostiku i efikasnije preventivne i intervencijske tretmane.

Jednočestične mjere kognitivne radikalizacije

Velik broj istraživača oslanjao se na jednočestične operacionalizacije ishoda kognitivne radikalizacije (detaljnije u Franc i Pavlović, 2021). Njihov sadržaj uvelike varira, što je prikazano i kroz slijedećih nekoliko kratkih primjera. U nekim je istraživanjima kao kriterij mjerena podrška specifičnim terorističkim napadima (primjerice, Haddad i Khashnan (2002) mjerili su podršku napadima 11. rujna 2001.). Drugi su bili usmjereniji na općenitu podršku političkom nasilju (primjerice, u European Values Study (2017) mjereno je opravdavanje političkog nasilja). Treći su mjerili podršku radikaliziranim organizacijama (primjerice, Haddad (2017) je mjerio podršku Islamskoj državi), a četvrti podršku radikaliziranim političkim vođama (primjerice, Jo (2011) i Berger (2015) mjerili su podršku bin Ladenu). U tim su istraživanjima pitanja bila postavljena u obliku tvrdnji na koje su sudionici odgovarali pomoću ljestvice Likertovog tipa, pri čemu je raspon stupnjeva odgovora varirao od istraživanja do istraživanja.

Iako bi vrijedan doprinos razumijevanju potencijalnih koristi i rizika vezanih uz primjenu jednočestičnih mjera kognitivne radikalizacije predstavljao prikaz njihovih psihometrijskih obilježja, ona u pravilu nisu provjeravana. Autori su navedene čestice najčešće koristili kao jedine operacionalizacije kriterija te su ih kao takve prilagođavali potrebama pojedinog istraživanja (detaljnije u Franc i Pavlović, 2021).

Primjeri višečestičnih mjera kognitivne radikalizacije

Ako se usredotočimo na stav o političkom nasilju kao temeljni ishod kognitivne radikalizacije, izbor šire prihvaćenih višečestičnih mjera ishoda kognitivne radikalizacije postaje oskudan. Scarcella i suradnici (2016) napravili su sustavni pregled tada dostupnih višečestičnih mjera ishoda radikalizacije i bliskih joj konstrukata ne bi li utvrdili „zlatni standard“ mjerenja radikalizacije, pri čemu nisu odvajali kognitivnu od bihevioralne radikalizacije. Od 30 pregledanih instrumenata, tek su četiri sadržavala ljestvice ili podljestvice koje su operacionalizirale neki od stavova o političkom nasilju (podrška, razumijevanje ili opravdavanje radikaliziranih djelovanja, ideologija ili pojedinaca). Pritom jedan instrument

(Moskalenko i McCauley, 2009) mjeri radikalizirane ponašajne namjere umjesto radikaliziranih stavova te je detaljnije opisan u zasebnom potpoglavlju. Preostala tri instrumenta kratko su prikazana u sljedećim odlomcima. Nakon njih su opisane i dvije ljestvice koja su već primijenjene na hrvatskom uzorku.

Amjad i Wood (2009) osmislili su jednodimenzionalnu mjeru kojom sudionik pomoću šest čestica procjenjuje na ljestvici Likertovog tipa u kojoj mjeri *opravdava* političko nasilje (primjerice, oštećivanje imovine, prijetnje, proklinjanje) nad Židovima. Ovu su ljestvicu Morgades-Bamba i suradnici (2020) i Chabrol i suradnici (2019) prilagodili i za mjerenje bihevioralne radikalizacije tako da su sudionici umjesto izražavanja stavova o različitim radikaliziranim ponašanjima iskazivali učestalost upuštanja u ta ponašanja.

Ljestvica militantnog ekstremističkog svjetonazora (*Militant extremist mind-set scale*, MEMS; Stankov i sur., 2010) predstavlja mjeru kognitivne radikalizacije utemeljenu na proučavanju tekstova terorista i stručne literature o terorizmu. Nakon detekcije riječi koje najbolje razlikuju tekstove (dominantno islamističkih) radikaliziranih grupa u odnosu na svakodnevnu komunikaciju, autori su ekstrahirali i prilagodili mjerenju 100 rečenica iz tekstova radikaliziranih grupa koje su sadržavale te riječi. Ishod validacije (Stankov i sur., 2010) bio je upitnik koji sadrži 24 čestice, odnosno osam čestica na tri dimenzije nisko do umjereno pozitivno povezanih radikaliziranih stavova - podrška ratovanju, religijsko opravdavanje nasilja i iskvarenost Zapada - na koje sudionici odgovaraju pomoću ljestvice Likertovog tipa. Prema autorima, ta tri stava zajedno sačinjavaju radikalizirani svjetonazor.

Upitnik SyfoR (*Sympathies for Radicalization*, Bhui i sur., 2014) predstavlja višedimenzionalnu mjeru kognitivne radikalizacije utemeljenu na ishodima fokusne grupe čiji su sudionici bili Muslimani iz Ujedinjenog Kraljevstva. Sastoji se od 16 čestica na koje sudionici odgovaraju pomoću ljestvice Likertovog tipa. Te čestice odražavaju četiri faktora koji bi trebali ukazivati na razinu do koje je pojedinac radikaliziran. Pritom se dvjema česticama mjere *stavovi o „borcima za slobodu“* (Britancima koji su otišli ratovati na strani islamističkih ekstremista) i dvjema stavovi o *odlukama vlade* da pošalje vojnike u Irak i Afganistan. *Stav o sredstvima političkog nasilja* (primjerice, podrška prijetnji terorističkim napadom) upitnik mjeri pomoću osam čestica, dok pomoću još četiri čestice mjeri sudionikovu percepciju *opravdanosti nasilja* u različitim situacijama (primjerice, za borbu protiv nepravedne vlasti).

Za potrebe projekta MyPLACE (Memory, Youth Political Legacy and Civic Engagement, 2015) korištena je jednodimenzionalna ljestvica od osam čestica kojima je u 14 zemalja,

uključujući Hrvatsku, mjerena razina sudionikovog *opravdavanja* političkog nasilja. Sudionici su pitani „U kojim od sljedećih slučajeva smatrate da nasilje može ili ne može biti opravdano?“, nakon čega je slijedio (p)opis tih slučajeva (primjerice, „da bi se zaštitila ljudska prava“, „da bi se srušila vlada“, „da bi se spriječilo globalno zatopljenje“), a sudionici su odgovore davali na ljestvici Likertovog tipa.

Jednodimenzionalna ljestvica *podrške primjeni* političkog nasilja koju je osmislio Kalmoe (2014) sadrži pet čestica koje mjere stupanj u kojem sudionik opravdava primjenu političkog nasilja (primjerice, vandalizma ili primjenu fizičke sile). Sudionik na njih odgovara pomoću ljestvice Likertovog tipa. Prema Kalmou (2014), čestice predstavljaju facijalno valjane indikatore podrške političkom nasilju, ali ih se može smatrati dovoljno općenitima da anuliraju efekte potencijalno relevantnih faktora (poput političkih ideologija).

Obilježja višestrukih mjera ishoda kognitivne radikalizacije

Uvid u psihometrijska obilježja instrumenata opisanih u prethodnim odlomcima ukazuje na neka ograničenja njihove primjenjivosti, ali i okvira evaluacije koji su Scarcella i suradnici (2016) postavili. Pritom se prvo usmjeravamo na konstruktnu valjanost, zatim na s njom povezanu unutarnju konzistenciju, a onda i na kriterijsku valjanost.

Prvo, u kontekstu konstrukte valjanosti postaje jasno da ne mjere svi upitnici isti konstrukt. Primjerice, SyfoR i MEMS izvorno su usmjereni na mjerenje ishoda islamističke kognitivne radikalizacije, dok je upitnik Amjad i Wood (2009) usmjeren na ishode antisemitske kognitivne radikalizacije. Dok potonji upitnik sadrži ime vanjske grupe u uputi, koju je lako prilagoditi kontekstu, upitnik SyfoR nije primjenjiv izvan konteksta islamističke radikalizacije, a MEMS je nedavno restrukturiran kako bi se smanjila pristranost mjere prema islamističkoj radikalizaciji, uslijed koje je ljestvica bila ograničeno primjenjiva za mjerenje ishoda kognitivne radikalizacije vezane uz druge ideologije (Stankov i sur., 2018). Dodatno, za upitnik SyfoR utvrđene su teškoće s faktorskom strukturom. Preciznije, u radu Bhuia i suradnika (2014) ukazano je na brojne krossaturacije unatoč ortogonalnoj rotaciji, a njegova primjena na sudionicima iz Kanade i Belgije potvrdila je teškoće s repliciranjem izvorne faktorske strukture upitnika te ukazala na potrebu za doradom instrumenta (Frounfelker i sur., 2021). S druge strane, istraživanje koje je uspoređivalo izvornu i novu strukturu upitnika MEMS pokazalo je

da one nisu istovjetne (Stankov i sur., 2019), iako su autori tvrdili suprotno (Stankov i sur., 2018). Također, ni za SyfoR ni za MEMS nije jasno je li potreban visok rezultat na svim faktorima da bi se pojedinac smatrao (kognitivno) radikaliziranim ili je dovoljan povišen rezultat na pojedinoj ljestvici. Problemi s konstruktnom valjanosti nisu zamijećeni kod upitnika iz projekta MyPLACE (2015) i upitnika koji je osmislio Kalmoe (2014), pri čemu su dobivene jednofaktorske strukture koje odražavaju opću podršku političkom nasilju potvrdile izvorno očekivane strukture (MyPLACE, 2015; Pavlović i Wertag, 2021).

Drugo, iako su za svaki od spomenutih upitnika zamijećene prihvatljive unutarnje konzistencije po faktorima, također je usporedbom opisa istog instrumenta u različitim radovima primijećena i netransparentnost u opisu upitnika Amjada i Wooda (2009). Naime, dok Amjad i Wood (2009) navode primjerenu konzistenciju upitnika od šest čestica, Chabrol i suradnici (2019) i Morgades-Bamba i suradnici (2020) temeljem istih podataka dobivaju različite procjene unutarnje konzistencije na istom uzorku. Pritom se pozivaju na verziju upitnika od jedanaest čestica koja nije dostupna u radu Amjad i Wood (2009).

Treće, Scarcella i suradnici (2016) kritički ističu nedostatak provjere kriterijske valjanosti mjera radikalizacije. Ideja o kriterijskoj valjanosti kao odrazu rezultata na upitniku u stvarnom životu u pravilu podrazumijeva da se rezultati upitnika vrednuju u odnosu na različita ponašanja ili njihove ishode (Cohen i Swerdlik, 2005). Takva se ideja donekle krši s podjelom na ishode kognitivne i bihevioralne radikalizacije, temeljenoj na ideji o neprimjerenosti izjednačavanja stavova i ponašanja u kontekstu radikalizacije (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalkenko, 2017). Iako potonja podjela ne znači da stavovi o političkom nasilju nisu povezani s radikaliziranim ponašanjima, ona govori da će očekivana povezanost radikaliziranih stavova i ponašanja u pravilu biti niska do umjerena, sukladno nalazima u drugim područjima psihologije (Armitage i Conner, 2001; Wicker, 1969). U prilog toj ideji idu i rezultati provjere odnosa stavova i ponašanja u kontekstu političkog nasilja korištenjem podataka prikupljenih u sklopu projekta MyPLACE (2015; Pavlović i Franc, 2019). Tu se pokazalo da je temeljem njihovih stavova u oko 60% slučajeva moguće točno detektirati sudionike koji su prisustvovali političkom nasilju. Iako se ta brojka može činiti niskom, ona predstavlja realan doseg mjera kognitivne radikalizacije u predviđanju ishoda bihevioralne radikalizacije. Unatoč nedostatku argumenata u prilog njegove kriterijske valjanosti, postoje argumenti u prilog konvergentne valjanosti upitnika koji je osmislio Kalmoe (2014). Naime, u dvama istraživanjima je utvrđena umjerena do visoka povezanost rezultata na tom upitniku s dispozicijskom agresijom (Kalmoe, 2014; Pavlović i Wertag, 2021).

Osvrt na izbor između jednočestičnih i višečestičnih mjera (kognitivne) radikalizacije

Prethodni odlomci sugeriraju da odluka o odabiru mjere ishoda kognitivne radikalizacije s obzirom na broj čestica u trenutku osmišljavanja ovog istraživanja i pisanja rada nije bila jednostavna. S jedne strane, psihometrijska svojstva jednočestičnih mjera u pravilu nisu ni provjeravana. S druge strane, ishodi provjera psihometrijskih obilježja više od polovice višečestičnih instrumenata ukazuju na nezanemarive nedostatke. Stoga je kod ovakvih odabira relevantno pozvati se i na neke općenite principe koji vrijede kod mjerenja u psihologiji. Primjerice, Ajzen (2002) ukazuje da u kontekstu stavova jednočestične mjere mogu primjereno operacionalizirati ciljani fenomen. Ipak, istovremeno ističe da ta primjerenost ovisi o većem broju faktora, poput toga koliko je predmet mjerenja specifičan ili stav o predmetu mjerenja čvrst. Diamantopoulos i suradnici (2012) temeljem triju istraživanja i više simulacija došli su do zaključka da su višečestične mjere u pravilu bolje od jednočestičnih. Autori su istaknuli da prednosti korištenja jednočestičnih mjera u odnosu na višečestične postoje jedino ako su veličina uzorka i očekivani efekti mali, a čestice izrazito homogene (gdje nude $\alpha = .90$ kao praktični kriterij) i semantički redundantne. Dodatno, kod jednočestičnih mjera obično je zamjetniji i problem konstruktne valjanosti čestica - upitno je odnosi li se sudionikova procjena, primjerice, podrške radikaliziranoj organizaciji na podršku vodstvu organizacije, njezinim ciljevima ili metodama. Važnost distinkcije između podrške cilju i podrške sredstvu posebice su naglašavali Moskalenko i McCauley (2009), ističući postojanje brojnih nenasilnih organizacija koje nastoje ostvariti iste ciljeve kao radikalizirane organizacije. Stoga podrška ideji ne mora biti istovjetna podršci metodi. Uzimajući u obzir navedene argumente, čini se opravdanim i u području istraživanja (kognitivne) radikalizacije prednost dati višečestičnim mjerama. Pritom na umu valja imati da je prostor za napredak glede psihometrijskih obilježja višečestičnih mjera kognitivne radikalizacije nezanemariv (primjerice, u vidu osmišljavanja čestica na kojima ne dolazi do efekta poda ili provjere postavki teorije odgovora na zadatke). No, dostupnost instrumenata koji pokazuju kriterijsku ili barem konvergentnu valjanost uz stabilnu faktorsku strukturu i unutarnju konzistenciju u različitim primjenama (Kalmoe, 2014; MyPLACE, 2015) ukazuju na mogućnost razvoja zlatnog standarda u budućnosti. Do tada, upravo instrumenti Kalmoe (2014) i upitnik korišten u projektu MyPLACE (2015) čine se

prihvatljivim alternativama za mjerenje ishoda kognitivne radikalizacije kao rezultata na jednom, zajedničkom faktoru svih čestica.

Općenitost čestica upitnika kognitivne radikalizacije

Mjere ishoda radikalizacije razlikuju se i po tome koliko je detaljno njihov predmet mjerenja predstavljen. Neke mjere zahvaćaju tek samoiskazani opći stav podrške političkom nasilju (primjerice, u European Values Study-u (EVS) (2017) sudionici su pitani: „U kojoj mjeri opravdavate:“, pri čemu je kao jedan od objekata opravdavanja bilo ponuđeno i političko nasilje). Druge mjere preciznije određuju gdje, kome, kada i/ili kako se podrška pruža (primjerice, u Young in Oslo projektu (Bakken, 2017), mlade Norvežane se pitalo: „U proteklih nekoliko godina, neki mladi otišli su iz Norveške sudjelovati u ratu u Siriji. Koliko podržavate mlade koji su otišli boriti se koristeći nasilje?“; prev. a.). Sukladno načelu kompatibilnosti (Ajzen i Fishbein, 1977), preciznije definirani stavovi bolje od općenitih predviđaju specifična ponašanja. Stoga bi, da se obje čestice iz primjera primijene na istom uzorku, rezultati dobiveni česticom iz upitnika Young in Oslo trebali govoriti više o podršci sudjelovanju u sukobu u Siriji od rezultata dobivenih na čestici iz European Values Study-a. S druge strane, valjanost generalizacije podrške sudjelovanju u sukobu u Siriji na druge instance političkog nasilja vjerojatno je ugroženija od valjanosti generalizacije temeljene na odgovoru na opisanu česticu iz EVS-a. Stoga, iako općenitije čestice mogu ublažiti sklonost društveno poželjnom odgovaranju (Kalmoe, 2014), kod odabira razine specifičnosti mjerenja neophodno je u obzir uzeti i željenu razinu generalizacije.

Transparentnost sadržaja čestica i kontrola socijalno poželjnog odgovaranja

Prethodno opisane čestice otvoreno ukazuju na predmet mjerenja, što omogućava sudionicima da iskrive svoje odgovore kako bi se prikazali u što boljem svjetlu. Stoga Blair (2015) predstavlja više metoda prikrivenog mjerenja društveno nepoželjnih političkih stavova. Primjerice, u eksperimentu podrške (engl. *endorsement experiment*), uz pretpostavku nasumične podijele sudionika u dvije grupe, određeni stav nevezan za nasilje pripisuje se radikaliziranoj grupi, nakon čega sudionici procjenjuju stupanj slaganja s tim stavom. Ukoliko se u eksperimentu ispostavi da je u jednoj grupi sudionika taj stav popularniji nego u drugoj, razlika može ukazivati na promjenu u razini podrške radikaliziranoj grupi uslijed manipulacije.

Kao drugi primjer, također pod pretpostavkom randomizacije sudionika, u eksperimentu popisa (engl. *list experiment*) sudionicima je ponuđeno više opcija (primjerice, stavova ili organizacija) te je njihov zadatak označiti koliko ponuđenih opcija podržavaju. Prema izvornom objašnjenju, pritom dio opcija čine indikatori (kognitivne) radikalizacije. Ako je prosjek odabranih opcija u jednoj grupi veći nego u drugoj, razliku je moguće pripisati većoj frekvenciji podrške indikatorima radikalizacije. Ipak, cijena primjene ovih metoda je visoka (Blair i sur., 2019). Preciznije, postavljanje većeg broja izbora pred sudionike, posebice ako ih nemaju prikazane pred sobom, može uslijed kognitivnog preopterećenja umanjiti valjanost dobivenih rezultata (detaljnije u Kramon i Weghorst, 2019). S druge strane, ukoliko se nastoji izmjeriti radikalizirane ishode na razini pojedinaca, ne samo grupe, potrebno je cijeli postupak ponoviti veći broj puta za svakog sudionika (detaljnije u Blair i sur., 2020), što višestruko povećava napor za sudionika i istraživača.

Druga opcija kontrole društveno poželjnog odgovaranja uključivala bi primjenu ljestvica društveno poželjnog odgovaranja. Međutim, sadržaj njihovih čestica (poput „Ponekad se nekim ljudima želim osvetiti, a ne jednostavno prijeći preko nekih stvari i oprostiti.“; Crowne i Marlowe, 1960) preklapa se sa sadržajima čestica osmišljenih za mjerenje stabilnih dispozicija (Kowalski i sur., 2018; Parmač Kovačić i sur., 2014; Savard i sur., 2017). Te su dispozicije ujedno povezane s različitim oblicima kognitivne radikalizacije (Duspara i Greitemeyer, 2017; Međedović i Knežević, 2019; Pavlović i Wertag, 2021). Stoga, čini se, ni primjena mjera društveno poželjnog odgovaranja ne bi omogućila precizno razlikovanje sudionika koji namjerno uljepšavaju odgovore od sudionika koji nisu skloni društveno nepoželjnim ponašanjima, kakvo je i političko nasilje. U izostanku drugih metoda mjerenja kognitivne radikalizacije, pristupom najmanje rizičnim u vidu neželjenog uklanjanja korisne varijance čini se onaj koji ističe anonimnost sudionika i omogućava ispunjavanje upitnika u uvjetima u kojima potrebe za uljepšavanjem odgovora nema (primjerice, individualno ispunjavanje upitnika unutar veće grupe, uz jamstvo anonimnosti i odsutnost pitanja o socio-demografskim podacima temeljem kojih bi sudionik mogao biti identificiran te predaju preklopljenog i ispunjenog upitnika u kutiju po principu glasanja na izborima).

Specifičnosti mjerenja ishoda bihevioralne radikalizacije

Unatoč ranijim argumentima u prilog važnosti mjerenja i radikaliziranih ponašanja i radikaliziranih stavova, u vrijeme pisanja ovog rada većina se istraživača usmjeravala na

mjerenje različitih oblika radikaliziranih stavova (detaljnije u Franc i Pavlović, 2021; Wolfowicz i sur., 2019, 2021). Sukladno tome, i mjere ishoda bihevioralne radikalizacije u pravilu su manje razvijene od mjera ishoda kognitivne radikalizacije. U sljedećim se odlomcima detaljnije prorađuju potencijalni razlozi vezani uz mjerenje ishoda radikalizacije koji mogu ležati u pozadini istraživačeve odluke o tipu radikalizacije na koji će se usmjeriti.

Kao što McCauley i Moskalenko (2017) objašnjavaju, vrlo mali dio populacije uključuje se u radikalizirane skupine i njihove aktivnosti. Stoga bi istraživanja na općoj populaciji, kakva se u društvenim znanostima obično provode, urodila vrlo slabim varijabilitetom (samo)iskazanih radikaliziranih ponašanja, koji bi umanjio vjerojatnost donošenja valjanih zaključaka. Primjerice, podaci prikupljeni anketom provedenom u sklopu projekta MyPLACE (2015) pokazali su da je svega 2% sudionika ukupnog uzorka koji je odgovorio na to pitanje ($n = 14685$) barem jednom sudjelovalo u nasilnom političkom događaju. Pritom „sudjelovanje u nasilnom političkom događaju“ predstavlja širok pojam koji može sezati od sudjelovanja u nasilju do pasivnog promatranja nasilnih prosvjednika na prosvjedu koji je trebao biti miran. To ostavlja dva izbora: redefinirati ishode bihevioralne radikalizacije kako bi zahvatili i učestalija ponašanja ili usmjeriti se na populacije u kojima je udio sudionika u političkom nasilju dovoljno velik.

Morgades-Bamba i sur. (2018) i Chabrol i sur. (2019) primjer su istraživača koji su za potrebe svojeg istraživanja redefinirali radikalizirana ponašanja. Čestice ranije spominjanog upitnika (Amjad i Wood, 2009) ovi su autori, uz primjenu za mjerenje radikaliziranih stavova, prilagodili kako bi mjerile i učestalost ranije opisanih radikaliziranih ponašanja tijekom protekle godine prema pripadnicima drugih religija. Iako zanimljiv, ovaj pokušaj adaptacije ljestvice teško je evaluirati uslijed izostanka transparentnosti (javno dostupnih podataka, ishoda faktorskih analiza čestica ili deskriptivnih podataka po česticama). Dodatno, nijedna čestica upitnika Amjad i Wood (2009) ne uključuje fizički napad na drugu osobu, već poglavito simboličke i verbalne napade (poput proklinjanja ili širenja govora mržnje), što ukazuje na upitnu opravdanost generalizacije zaključaka temeljenih na rezultatima ovog upitnika na primjenu fizičkog nasilja nad pojedincima.

Do problema dolazi i kod usmjeravanja na populacije s velikim brojem radikaliziranih pojedinaca. Sudjelovanje u nekim oblicima političkog nasilja može rezultirati smrću pojedinca, njegovim odlaskom na udaljeno bojište ovisno o odlukama organizacije ili zatvorskom kaznom. U svim navedenim slučajevima, radikalizirani pojedinac postaje nedostupan istraživaču koji u

određenom roku mora dovršiti istraživanje na unaprijed određen način. Dodatno, i sam pristup takvim zajednicama u kojima veći udio pojedinaca sudjeluje u političkom nasilju može biti vrlo težak. Velik broj istraživača stoga se usmjerio na proučavanje biografija poginulih ili identificiranih sudionika političkog nasilja (Bakker i de Bont, 2016; detaljnije u Franc i Pavlović, 2021). No, kod takvih mjera ostaje upitno tko je iz pojedinčeve okoline imao dovoljan uvid u njegova ili njezina stanja da može pružiti relevantne i točne informacije (detaljnije u Funder, 2012). Općenito, korelacije procjena drugih osoba i samoprocjena u području međuljudskih odnosa (Li i sur., 2012), nepoželjnog ponašanja (Fox i sur., 2007) te viktimizacije (Baly i sur., 2014) u pravilu su niske. Dodatno, uz mogućnost davanja točnog iskaza, računa bi trebalo voditi i o motivaciji poznanika radikalizirane osobe da pruže nepristrane podatke.

Kod preostalih dostupnih potencijalnih sudionika, kao potvrda bihevioralne radikalizacije u pravilu služi zatvorska kazna koja im je zbog radikaliziranih ponašanja dodijeljena. No, tijekom služenja kazne može doći do promjena u stavovima osuđenika, koje se mogu kretati od deradikalizacije do još snažnije kognitivne i/ili bihevioralne radikalizacije uslijed efekata tretmana ili interakcija s drugim osuđenicima (Ganor i Falk, 2013; Khosrokhavar, 2013; Kruglanski i sur., 2016). Uz to, mogućnost da su promjene svjetonazora uslijed inicijalne kognitivne ili bihevioralne radikalizacije (detaljnije u de Coensel, 2018) izmijenile pojedinčev stav, a time i iskaz, o ranijem životu ne može biti isključena.

Prethodni odlomci jasno ukazuju na nezahvalnost mjerenja bihevioralne radikalizacije i bez ulaženja u etička pitanja oko rada s radikaliziranim osobama. Kako bi se ipak omogućilo istraživačima da povećaju valjanost generalizacije zaključaka uz minimalan rizik za ostale oblike valjanosti (i vlastitu sigurnost), u mjerenje ishoda bihevioralne radikalizacije uvedene su ponašajne namjere kao zamjena za mjerenje radikaliziranih ponašanja.

Specifičnosti mjerenja radikaliziranih ponašajnih namjera

Ponašajne namjere već su dugi niz godina među temeljnim elementima poznatih teorija iz socijalne psihologije (detaljnije u Ajzen i Fishbein, 1980; Ajzen, 1991), a prema ishodima metaanalize (Conner i Sparks, 2005) predstavljaju vrlo potentne prediktore ponašanja. Mjerenje ponašajnih namjera u istraživanje radikalizacije uveli su Moskalenko i McCauley (2009) konstrukcijom Ljestvice aktivističkih i radikaliziranih namjera (*Activism and Radicalism Intentions Scale*; ARIS). Upitnik ARIS je osmišljen po uzoru na dvije ljestvice. S jedne strane, upitnik je osmišljen po uzoru na Ljestvicu aktivističke orijentacije (Corning i Myers, 2002) koja

je dijelila ponašanja na konvencionalni aktivizam (primjerice, organiziranje javnih skupova ili slanje elektroničke pošte političarima) i aktivizam visokog rizika (primjerice, sudjelovanje u aktivnostima koje vjerojatno mogu završiti uhićenjem ili onima koje ugrožavaju pojedinca; sadržajem sličan današnjem radikalizmu). Pritom je princip ponašajnih namjera preuzet iz Ljestvice orijentacije prema kolektivnoj akulturaciji koja je sadržavala čestice ponašajnih namjera (Lalonde i Cameron, 1993). Upitnik se izvorno sastoji od osam čestica, pri čemu su četiri usmjerene na mjerenje namjera normativnog (primjerice, različiti oblici volontiranja), a četiri na mjerenje namjera nenormativnog i potencijalno nasilnog političkog djelovanja (primjerice, podržavanje organizacije koja povremeno koristi nasilje). Pritom su sve čestice istog usmjerenja, a raspon ljestvica razlikovao se od provedbe do provedbe i unutar samog validacijskog rada (Moskalenko i McCauley, 2009). Unutarnja konzistencija i faktorska struktura pokazale su se stabilnima na uzorcima širom svijeta (detaljnije u Pavlović i sur., 2021), kao i na hrvatskom uzorku (Pavlović i Franc, 2020; 2021). Sve navedeno motiviralo je i Gøtzsche-Astrupa i suradnike (2020) da pozovu buduće istraživače na uključivanje radikaliziranih namjera u istraživačke nacрте.

Proces kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Nakon stjecanja uvida u ishode kognitivne i bihevioralne radikalizacije, odnosno radikalizirane stavove, namjere i ponašanja, te načine njihove operacionalizacije, logično je zapitati se kako do tih ishoda dolazi. Postoji velik broj načina na koje pojedinci mogu postati kognitivno ili bihevioralno radikalizirani, pri čemu se dva procesa u nezanemarivoj mjeri preklapaju i nadopunjuju. I kognitivna i bihevioralna radikalizacija mogu se odvijati uživo ili putem interneta (Ducol, 2015; Hassan i sur., 2018): drugim riječima, izravan kontakt i dvosmjerna komunikacija s radikaliziranom grupom nisu neophodni. Sukladno prethodno navedenom, oba tipa radikalizacije mogu se odvijati individualno (Alfano i sur., 2018; Johnson, 2018) ili u grupama (Doosje i sur., 2016; Smith i sur., 2020), pri čemu nije isključeno nadopunjavanje navedenih dviju opcija.

Raniji procesni modeli eksplicitno su definirali korake radikalizacije, pri čemu su radikalizirani stavovi smatrani prethodnicima radikaliziranih ponašanja. Primjerice, Borum (2003) raspravlja o postojanju četiriju koraka radikalizacije. U prvom koraku, pojedinci opažaju da postoji neka nejednakost u društvu. U drugom, dolazi do spoznaje da ta nejednakost ne zahvaća u jednakoj

mjeri sve slojeve društva, već od nje, prema pojedinačnoj procjeni, u većoj mjeri pati grupa koje je sam pojedinac član. U trećem koraku dolazi do potrage za odgovornima za tu nejednakost, dok se kroz posljednji korak odvijaju procesi dehumanizacije i demonizacije percipiranih krivaca, koje otvaraju put primjeni nasilja nad pojedincima koji se percipiraju odgovornima za nejednakost. Moghaddam (2005) predstavlja radikalizaciju kroz model stepeništa koje vodi do političkog nasilja. U ovom modelu, prve su dvije točke iz Borumovog (2003) modela objedinjene kao percepcija nepovoljnih materijalnih okolnosti. U slučaju da su materijalne okolnosti percipirane kao nepovoljne, pojedinci se uspinju na sljedeću stepenicu, gdje dolazi do razmatranja opcija političkog djelovanja s ciljem razrješenja percipirane nepovoljne situacije. Ukoliko pojedinci percipiraju da ne postoji prihvatljiv izlaz iz situacije, bilo uslijed nemogućnosti samoinicijativnog uvođenja promjena ili uslijed neresponzivnog ili nepravednog društvenog sustava, uspinju se za još jednu stepenicu te dolazi do usmjeravanja agresije na percipirane krivce za nepravdu. Sve navedeno djeluje i na pojedinčev svjetonazor, posebice na aspekte vezane uz moralnost. Na sljedećoj stepenici, pojedinci nalaze moralna opravdanja za usmjeravanje agresije i primjenu nasilja. Time počinje proces opovrgavanja moralnosti koju promiče postojeći društveni sustav te razrade novog moralnog sustava prema kojem je nasilje prema krivcima za nepovoljnu situaciju opravdano. Na toj stepenici Moghaddam (2005) pretpostavlja da se pojedinci pridružuju radikaliziranoj grupi. Uspinjući se dalje, sudionici kroz socijalizaciju u radikaliziranoj grupi učvršćuju negativne stavove o društvenom sustavu i pozitivne stavove o primjeni nasilja s kojima su ušli u tu grupu te se sve više povezuju s njezinim članovima i vrijednostima. Nakon što vođe radikalizirane grupe procijene da su spremni, sad već radikalizirani pojedinci uspinju se na vrh stepeništa izvođenjem terorističkog napada.

Vjerojatno najkompletniji prikaz procesa radikalizacije pružila je de Coensel (2018) svojim sustavnim pregledom literature o procesnim modelima radikalizacije, pri čemu nije rađena distinkcija između modela usmjerenih na kognitivnu radikalizaciju i modela usmjerenih na bihevioralnu radikalizaciju. Njezina pretraga literature urodila je s 28 modela radikalizacije koji su poslužili kao temelj za razvoj novog modela. Prema takvom, združenom modelu (de Coensel, 2018), prvu razinu radikalizacije čini pred-radikalizacija, odnosno razvoj uvjeta koji dovode do radikalizacije (detaljnije opisanih u poglavlju o čimbenicima radikalizacije). Na navedenu se razinu nadovezuje radikalizacija u užem smislu. Njezin prvi element predstavlja percepcija nepravde koja dovodi do razvoja potrebe za zbližavanjem s drugima koji su nepravdom pogođeni te zajedničkog korektivnog djelovanja u vidu potrage za pravednijim rješenjem

problema ili pravednijim sustavom. Ako ta potraga urodi zaključkom da se legalnim djelovanjem ne može ostvariti cilj, pojedinci postaju spremni upustiti se u ilegalna ponašanja ukoliko cilj smatraju dovoljno vrijednim. Potom se i potreba za pronalaženjem primjerenog rješenja transformira u potrebu za pronalaženjem bilo kakvog rješenja situacije, uključujući ekstremna rješenja koja promiču ekstremističke ideologije. Interesom za takve ideologije pojedinac može pristupiti ekstremističkim skupinama te pokrenuti proces postupnog stjecanja članstva kroz različite grupne aktivnosti i interakcije. Kroz procese socijalne identifikacije te različite distorzije, pojedinac stvara novi svjetonazor prema kojem je nasilno djelovanje ekstremističke skupine predstavljeno kao jedini način postizanja ciljeva usmjerenih na dobrobit šire zajednice. Kroz proces socijalizacije i ideološke indoktrinacije odvija se i atribucija krivnje za percipiranu nepravdu te dehumanizacija i demonizacija percipiranog krivca za doživljenu nejednakost. Navedeni procesi intenziviraju se kroz unutargrupne interakcije, pri čemu ih iznova razvijeni grupni identitet učvršćuje uz uvjerenje o ispravnosti vlastitih namjera i planiranih nasilnih postupaka. Potom slijede faza provedbe napada te post-radikalizacijska faza, koja nije u fokusu ovog rada, a kroz koju dolazi do napuštanja grupe (engl. *disengagement*), napuštanja ekstremističkih ideja (engl. *deradicalization*) ili pripreme za nove napade (engl. *re-engagement*).

Ono po čemu se model de Coensel (2018) razlikuje od ranijih modela jest odbijanje inzistiranja na linearnosti tijeka radikalizacije, oko čega se suvremeni istraživači općenito slažu (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019). Također, model ne podrazumijeva da svi pojedinci moraju proći kroz sve faze radikalizacije. Takva pretpostavka sukladna je argumentaciji McCauleya i Moskalenko (2008) i della Porte (2018) o postojanju većeg broja načina na koji pojedinci i grupe mogu postati radikalizirani. Taj se zaključak nadovezuje na argumentaciju o važnosti miljea za radikalizaciju (Lindekilde i sur., 2018), prema kojoj proces (kognitivne i bihevioralne) radikalizacije nerijetko počinje neplaniranim susretom s radikaliziranim sadržajima, ideologijama ili pojedincima u uobičajenim svakodnevnim interakcijama. Sve zajedno, to znači da nije moguće odrediti ni univerzalan broj, ni redoslijed, ni sadržaj faza radikalizacije. Stoga se suvremeni procesni modeli, uključujući model de Coensel (2018), smatraju tek idealiziranim verzijama općenitog procesa radikalizacije. Sve u svemu, prikazana kratka rasprava o modelima procesa radikalizacije sukladna je Boxovom (1976) citatu o tome da su svi modeli pogrešni, ali su neki korisni. No, i tu korisnost valja uzeti sa zadržkom. Naime, longitudinalni i eksperimentalni nacrti u istraživanjima kognitivne i bihevioralne radikalizacije su rijetkost (Franc i Pavlović, 2021) te su potrebna daljnja istraživanja, koja izlaze iz koncepta ovog rada,

kako bi se i empirijski provjerile kauzalne pretpostavke koje iz procesnih modela (kognitivne i bihevioralne) radikalizacije proizlaze. Ipak, činjenica jest da se u tim modelima neki sadržaji, odnosno čimbenici radikalizacije, pojavljuju češće i dosljednije od drugih, neovisno o tome u kojem se koraku ili tipu radikalizacije spominju.

Čimbenici kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Iako se neizbježnim čini pomiriti se s činjenicom da individualnost procesa kognitivne i bihevioralne radikalizacije onemogućuje postavljanje općevažećeg modela (de Coensel, 2018), i dalje je moguće osloniti se na to da svaki proces po definiciji mora imati početak i završetak. Ako ranije opisane ishode kognitivne i bihevioralne radikalizacije tumačimo kao sadržaje završetka procesa radikalizacije te prihvatimo pluralizam oblika procesa radikalizacije, preostaje još definirati sadržaje njezine početne faze, odnosno čimbenike koji određuju pojedinačnu vjerojatnost da bude radikaliziran (ili čak uzrokuju kognitivnu i/ili bihevioralnu radikalizaciju). Sukladno ranije navedenoj definiciji političkog nasilja i teoretičarima društvenih pokreta (Bosi i Malthaner, 2015; Dalgaard-Nielsen, 2008; della Porta, 2006), političko nasilje predstavlja tek jedan od mogućih oblika političkog djelovanja. Time se političko nasilje svrstava pod oblike političkog djelovanja, što ujedno znači i da bi čimbenici koji određuju političko djelovanje trebali barem u nekoj mjeri biti relevantni i za nasilno političko djelovanje.

Mondak i suradnici (2010) i Cawvey i suradnici (2017) svojim su raspravama ukazali na podjelu među istraživačima glede pristupa objašnjavanju političkih stavova i djelovanja. S jedne strane, raniji teorijski pristupi (primjerice, Borum, 2003; Moghaddam, 2005) ili teorijski pristupi zasnovani na grupnim identitetima poput SIMCA (engl. Social Identity Model of Collective Action; van Zomeren i sur., 2008) ili EMSICA (engl. Encapsulated Model of Social Identity and Collective Actions; Thomas i sur., 2011) modela zagovaraju ulogu kontekstualnih faktora i njihove percepcije u motiviranju pojedinaca na političko djelovanje, dok se pojedinačne dispozicije zanemaruju. S druge strane, dispozicije poput socijalne dominacije (Pratto i sur., 1994) ili autoritarnosti desnice (Altemeyer, 1988) dobro su poznate u kontekstu socijalne i političke psihologije. Argumenata u prilog njihovoj povezanosti s političkim stavovima i djelovanjem ne nedostaje (Kossowska i sur., 2011; Milfont i sur., 2017; Pratto i sur., 1994; Saeri i sur., 2015). Naposljetku, Duckitt i Sibley (2010) svojim su teorijskim modelom objasnili

da poznati fenomeni socijalne psihologije poput predrasuda, etnocentrizma i nacionalizma, mogu izvirati iz osobina ličnosti, odnosno niske otvorenosti i ugodnosti te visoke savjesnosti. S druge strane, Gallego i Oberski (2011) i Wang i suradnici (2019) ukazivali su da se ličnost na politička ponašanja odražava preko specifičnih stavova. Cawvey i suradnici (2017) pritom iznose jasnu kritiku dosadašnjih istraživanja uloge stabilnih dispozicija u političkom ponašanju, prema kojoj je kod takvih istraživanja važno u obzir uzimati samo one osobine koje su teorijski relevantne za istraživana politička ponašanja. Stoga, priznajući da i stabilne dispozicije i percepcija okolnosti mogu odrediti ishod kognitivne i bihevioralne radikalizacije, u nastavku se detaljnije prorađuju dva čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije: relativna deprivacija (uz pripisanu krivnju) i opća mračna osobina ličnosti.

Relativna deprivacija kao ishod percepcije situacijskih čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Fokus ovog potpoglavlja jest na konceptualizaciji relativne deprivacije kao čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije zasnovanog na percepciji okolnosti. Nakon kratkog opisa ključnih termina i distinkcija neophodnih za razumijevanje relativne deprivacije, kratko su prikazane i češće primjenjivane mjere relativnih deprivacija. Potpoglavlje završava prikazom rezultata provedenih sustavnih pregleda i metaanaliza usmjerenih na proučavanje odnosa relativne deprivacije i radikaliziranih stavova, ponašajnih namjera i ponašanja. Dodatno, istaknuta su i neka važna pitanja koja su nakon spomenutih metaanaliza ostala neodgovorena.

Uloga percepcije okoline u procesima kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Ranija objašnjenja političkog nasilja bila su usmjerena uglavnom na objektivna i lako mjerljiva obilježja kao potencijalne uzroke radikalizacije, pri čemu nije rađena distinkcija između radikaliziranih stavova i ponašanja. U tim su okvirima, primjerice, još u 19. stoljeću Tocqueville i Marx (prema Davies, 1962) raspravljali o ulozi nejednakosti u razvoju revolucija i pobuna. Pritom je *nejednakost* moguće definirati kao nejednaku distribuciju onog što se u društvu smatra vrijednim (resursa ili prilika da se do resursa dođe), pri čemu ta distribucija ne mora biti pravedna (Koh, 2020). Iz navedenog je razvidna i distinkcija između dvaju oblika nejednakosti. Dok objektivna nejednakost postoji neovisno o pojedinčevom mišljenju (primjerice, nejednakost prihoda ili nepostojanje jednakih prava za sve građane, detaljnije u Deere i sur., 2018), pojedinčevo mišljenje definira subjektivni dojam nejednakosti. Tako

subjektivna nejednakost ne mora točno odražavati objektivni realitet, odnosno može biti opterećena svim pristranostima ljudskog kognitivnog sustava. Nedavni sustavni pregled literature (Franc i Pavlović, 2021) i metaanaliza (Wolfowicz i sur., 2019; 2021) ukazali su na slab doprinos objektivne nejednakosti predviđanju ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Takav nalaz nije iznenađujuć jer, prema Jetten i suradnicima (2017), nejednakost postaje relevantna za kolektivno djelovanje tek nakon što bude percipirana i proglašena nepravednom. Veći broj modela kolektivnog djelovanja (primjerice, SIMCA, van Zomeren i sur., 2008 ili EMSICA, Thomas i sur., 2011) prepoznaje važnost nepravedne nejednakosti u motiviranju pojedinaca na sudjelovanje u kolektivnom političkom djelovanju. Isto tako, i veći broj općenitih modela radikalizacije (primjerice, ranije opisani Borumov (2003) i Moghaddamov model (2005), ali i noviji modeli poput modela Hafez i Mullins (2015) ili Rink i Sharma (2018)) ukazuju na važnost nepravedne nejednakosti. Ipak, istraživanje Pavlović i Franc (2021) pokazalo je da je intenzitet neugodnih emocija (kombinacije ljutnje, prijezira i gađenja) kao reakcije na nepravednu nejednakost bolji prediktor radikaliziranih ponašajnih namjera od same percepcije nepravedne nejednakosti kao kognitivnog elementa. Takav je nalaz sukladan objašnjenju Smith i suradnika (2011) prema kojem mjere emocionalne reakcije u kontekstu relativne deprivacije postižu snažnije odnose s kriterijima u odnosu na mjere usmjerene na njezine kognitivne aspekte. Veći broj modela radikalizacije također ukazuje na važnost s ljutnjom povezanih emocija prema vanjskoj grupi u određivanju intenziteta radikaliziranih stavova, ponašajnih namjera i ponašanja prema toj grupi (primjerice, Bal i Van den Bos, 2017; Borum, 2015; Van Stekelenburg, 2017).

Definicija relativne deprivacije

Iako to do sad nije spomenuto, prethodnim je odlomkom ujedno opisana i očekivana uloga relativne deprivacije (Smith i sur., 2011; Smith i Pettigrew, 2015; Stouffer i sur., 1949) u radikalizaciji. Prema navedenim autorima, *relativnu deprivaciju* moguće je definirati kao ishod procesa koji se odvija kroz četiri koraka. Nakon socijalne usporedbe (prvi korak), pojedinci dolaze do zaključka da su oni ili njihova grupa u podređenom položaju u odnosu na neki objekt usporedbe (drugi korak). Tu podređenost mogu (ali ne moraju) proglasiti nepravednom (treći korak), a ako to učine, dolazi do razvoja neugodnih emocija, posebno ljutnje (četvrti korak). Crosby (1976) je preciznije definirala pet preduvjeta relativne deprivacije koji se uvelike preklapaju s opisanim fazama (Smith i Pettigrew, 2015). Prema njoj, osoba mora primijetiti da

netko nešto posjeduje (1), željeti to posjedovati (2), vjerovati da ima pravo to posjedovati (3), vjerovati da je moguće da to posjeduje (4) i odgovornost za neposjedovanje toga ne pripisivati sebi (5). Prema Smithu i suradnicima (2011) i Smith i Pettigrew (2015), relativna deprivacija se ne može razviti ako osoba nije prošla sva četiri koraka – pri čemu procjena da pojedinac ili grupa trpi nepravednu nejednakost pokriva prva tri.

Objekt usporedbe relativne deprivacije može biti i sam pojedinac (primjerice, usporedba trenutnog vlastitog statusa s prošlim ili usporedba toga kakve bi ishode pojedinac dobio da je različito postupio u različitim situacijama; detaljnije u Bernstein i Crosby, 1980; de la Sablonniere i sur., 2009; Kei-Ichiro i sur., 2018; Pettigrew, 2002). Ipak, u ovom se radu usmjeravamo na oblike relativne deprivacije koji podrazumijevaju usporedbu s drugima. Tu postoji razlika između dvaju oblika relativne deprivacije s obzirom na to tko je kriterij usporedbe. Relativna deprivacija temeljena na usporedbi vlastite materijalne i nematerijalne imovine i prilika s onima koje imaju drugi članovi vlastite grupe prozvana je egoističnom relativnom deprivacijom. Isti je fenomen, zasnovan na usporedbi vlastite i vanjske grupe (odnosno, usporedbe grupe s kojom se pojedinac identificira i smatra se njezinim članom s grupom s kojom se pojedinac ne identificira), prozvan fraternalističkom relativnom deprivacijom (Runciman, 1966). Kunst i Obaidi (2020), raspravljajući o relativnoj deprivaciji u procesu radikalizacije općenito, uglavnom se referiraju na fraternalističku relativnu deprivaciju te ističu njezinu relevantnost za buduća istraživanja političkog nasilja. Također, McCauley i Moskalenko (2008) fraternalističku relativnu deprivaciju spominju u opisu procesa radikalizacije pojedinaca i masa, s fokusom na objašnjavanje sudjelovanja u političkom nasilju.

Fraternalistička relativna deprivacija, uslijed zasnovanosti na identifikaciji s članovima pojedine grupe, može dovesti do kolektivnog djelovanja, uključujući nasilno kolektivno djelovanje, i tamo gdje ono temeljem objektivnog stanja nije očekivano. Primjerice, Obaidi i suradnici (2017; 2019) objašnjavaju da je upravo fraternalistička relativna deprivacija u pozadini odluke „boraca za slobodu“ da se pridruže radikaliziranim grupama daleko od svojih domova. Iz konteksta SIMCA modela (engl. *Social Identity Model of Collective Actions*, van Zomeren i sur., 2008), pojedinci koji se percipiraju članovima grupe koja trpi nejednakost postaju motivirani za kolektivno djelovanje, pri čemu objektivno oni sami ne moraju biti žrtve te nejednakosti. To objašnjava, primjerice, zašto su Muslimani iz država u kojima nisu bili diskriminirani odlazili u oružane sukobe na Bliski istok (Obaidi i sur., 2017; 2019). S druge strane, EMSICA model (engl. *Encapsulated Model of Social Identity and Collective Actions*, Thomas i sur., 2011) sugerira da prizori nejednakosti mogu pojedinca potaknuti na

identifikaciju s podređenom grupom i motivirati ga na (kolektivno) djelovanje. Time bi se moglo objasniti i zašto su neki pojedinci koji nisu Muslimani odlučili se upustiti u oružane sukobe na Bliskom Istoku na strani ekstremnih islamista. Pritom na umu valja imati da sva ova objašnjenja objašnjavaju tek manji postotak varijance radikaliziranih stavova i ponašanja te ne sugeriraju dostatnost (fraternalističke) relativne deprivacije za objašnjenje nastanka kognitivne ili bihevioralne radikalizacije.

Mjerenje relativne deprivacije

Mjerenje relativne deprivacije usko je vezano za njezinu definiciju, prema kojoj relativna deprivacija sadrži dvije neophodne komponente: percepciju nepravedne nejednakosti te emocionalne reakciju na percepciju nepravedne nejednakosti (Smith i sur., 2011; Smith i Pettigrew, 2015). Stoga je očekivano da su i mjere relativne deprivacije, egoistične i fraternalističke, usmjerene na operacionalizaciju stavova o nepravednosti opažene nejednakosti te emocionalne reakcije na tu nepravednost, poglavito u vidu ljutnje (van Zomeren, 2013; van Zomeren i sur., 2008). Ipak, postoji zamjetna raznolikost među dostupnim mjerama s obzirom na aspekte relativne deprivacije na koje su istraživači fokusirani te radi li se o izravnoj ili neizravnoj procjeni ili samoprocjeni relativne deprivacije. Stoga su u sljedećim odlomcima predstavljeni različiti pristupi mjerenju relativne deprivacije, primjenjivi i na mjere egoistične i na mjere fraternalističke relativne deprivacije.

Sadržaj tih odlomaka temelji se na ishodima pretrage pomoću tražilice Google Scholar. Inicijalna pretraga je obavljena 10. listopada 2021. pri čemu su korišteni termini "relative deprivation questionnaire" (17 rezultata) i "relative deprivation scale" (167 rezultata). Pretraživanje je ponovljeno 7. siječnja 2022. Pritom su također korišteni termini "relative deprivation questionnaire" (30 rezultata) i "relative deprivation scale" (180 rezultata), iako nije pronađen nijedan novi mjerni instrument. Iz opisanih termina pretrage vidljiva su i njezina ograničenja: sukladno naputcima Diamantopoulou i suradnika (2012), pretragom su zahvaćene dominantno višečestične mjere relativne deprivacije, dostupne u publikacijama objavljenim na engleskom jeziku do datuma zadnjeg pretraživanja. Dodatno, konzultirane su i metaanalize čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije (Wolfowicz i sur., 2019; 2021) s ciljem identifikacije dodatnih mjera relativne deprivacije. Pritom na umu treba imati da cilj ovog pretraživanja nije bio stvaranje korpusa svih postojećih mjera relativne deprivacije (egoistične i fraternalističke). Cilj je bio steći uvid u opće principe mjerenja relativne deprivacije i njezine često korištene operacionalizacije, stoga je pretraga ograničena na mjere korištene u

objavljenim znanstvenim radovima. Takve je mjere moguće svrstati u četiri skupine: indekse temeljene na objektivnoj nejednakosti, indekse temeljene na samoprocjenama te samoprocjene relativne deprivacije, koje je dalje moguće podijeliti na izravne i neizravne samoprocjene. Stoga su u sljedećim odlomcima opisani navedeni principi mjerenja uz primjere mjera koji se na tim principima zasnivaju te kratki osvrt na ograničenja njihove primjene.

Indeksi temeljeni na objektivnoj nejednakosti

Indeksi općenito predstavljaju formativne mjere konstrukata, što znači da svaka čestica primijenjena za operacionalizaciju relativne deprivacije ima teorijski opravdano i nezamjenjivo mjesto u formiranju konstrukta relativne deprivacije (detaljnije u Coltman i sur., 2008; Ellward i Conradt, 2011). Drugim riječima, kod formativnih konstrukata čestice ne odražavaju konstrukt nego ga definiraju, što je relativno čest pristup u ekonomiji i sociologiji. U sljedećim se odlomcima usmjeravamo na indekse temeljene na jednoj ili više čestica usmjerenih na objektivne pokazatelje nejednakosti.

Jedan od pristupa operacionalizaciji relativne deprivacije odnosi se na usporedbu objektivne deprivacije pojedinca s nekim relevantnim objektivnim kriterijem. Primjerice, Yitzhaki (1979) je formirao indeks relativne deprivacije kao matematičku formulu kojom uspoređuje pojedinčev rezultat na operacionalizaciji nekog oblika deprivacije (primjerice, samoprocijenjeni prihod) s prosječnim rezultatom referentne skupine. Taj su indeks kasnije doradili Subramanyam i suradnici (2009). Slično tome, dio istraživača primjenjuje indikatore ekonomskog statusa (poput posjedovanja ušteđevine, hladnjaka ili grijanja) za operacionalizaciju deprivacije te iz pojedinčevog rezultata na takvim ljestvicama zaključuje o tome koliko je pojedinac relativno depriviran. Pritom neki čak i ne koriste Yitzhakijeve (1979) formule (Saito i sur., 2014; 2019).

Ipak, kod korištenja takvih mjera na umu valja imati odstupanje takvog pristupa od definicije relativne deprivacije (Smith i Pettigrew, 2015; Smith i sur., 2011). Preciznije, pojedinčev rezultat kod ovakvog mjerenja izjednačuje objektivnu i subjektivnu deprivaciju. Stoga on predstavlja tek procjenu koliko bi se pojedinac s obzirom na objektivne okolnosti mogao osjećati depriviranim, ne i koliko se pojedinac zapravo osjeća depriviranim. Na neopravdanost takvog izjednačavanja ukazao je veći broj istraživača (Franc i Pavlović, 2021; Jetten i sur., 2017; Schmalor i Heine, 2021). Dodatno, ovakav tip mjere ne govori ništa o emocionalnim

reakcijama pojedinca, koje se smatraju jednim od četiriju neizostavnih dijelova relativne deprivacije (Smith i Pettigrew, 2015; Smith i sur., 2011). Sve zajedno, čini se da je ishode ovakvih proračuna najprimjerenije smatrati tek grubom procjenom pojedinčeve relativne deprivacije. Stoga se, ukoliko je to moguće, primjerenijim čini težiti mjerama koje potpunije zahvaćaju srž relativne deprivacije.

Indeksi temeljeni na samoprocjenama

S druge strane, neki su istraživači indekse relativne deprivacije temeljili na samoprocjenama sudionikovih stavova glede tema koje su smatrali povezanim s relativnom deprivacijom. Tako, primjerice, Whiteley i suradnici (2021) u svojem radu prezentiraju dvije mjere relativne deprivacije razvijene na članovima jedne britanske političke stranke. Prva mjera, prozvana mikro modelom relativne deprivacije, operacionalizira relativnu deprivaciju pomoću triju domena. Te domene predstavljaju usporedbu vlastitih i nacionalnih prihoda, stupnja slaganja s tvrdnjama o tome da postoji velika razlika između onog što pojedinac očekuje i što dobije te slaganja s tvrdnjom da vlada ljude poput sudionika tretira pošteno. Šira mjera, prozvana revidiranim modelom relativne deprivacije, sastavljena je po istom principu od pet domena: nezadovoljstva demokracijom, anti-elitizma, evaluacije trenutnog ekonomskog stanja i budućeg napretka, nezadovoljstva Europskom Unijom i nezadovoljstva imigracijom. Pritom su čestice formirane u obliku izjava, a sudionici daju odgovore na ljestvicama Likertovog tipa. Ponderirani zbroj rezultata po opisanim domenama ukazuje na ukupnu relativnu deprivaciju.

Prednosti korištenja ovog i sličnih indeksa barem su dijelom ograničenije njihovim nedostacima. U kontekstu ovog indeksa većina čestica korištenih za formiranje ukupnog rezultata ukazuje da se njime mjeri fraternalistička relativna deprivacija. Budući da se radi o formativnom konstrukt, i najmanje intervencije u sadržaj čestica mogu izmijeniti predmet mjerenja, što ukazuje na ograničenu kros-kulturalnu primjenjivost mjere. Također, opisani indeks ne razlikuje trenutnu deprivaciju od očekivane buduće deprivacije, što ukazuje na miješanje različitih oblika deprivacije u formiranju ukupnog indeksa. Dodatno, ovaj indeks nije sastavljen ni od jedne emocionalne komponente. S druge strane, ostaje upitno u kojoj mjeri nezadovoljstvo demokracijom, Europskom Unijom ili imigrantima odražavaju kognitivnu komponentu relativne deprivacije.

Općenito, čini se da indeksi relativne deprivacije temeljeni na samoprocjenama predstavljaju prijelazne oblike mjerenja relativne deprivacije. S jedne strane, takvi indeksi uvažavaju empirijske elemente koji se odnose na pojedinčevu percepciju, no s druge zadržavaju teorijski očekivane i empirijski neprovjerene pondere tih procjena kod izračuna konačnih rezultata. Ne umanjujući pritom vrijednost postojećih doprinosa znanosti koje je primjena indeksa donijela, navedena ograničenja ipak ukazuju da prostor za napredak postoji.

Izravne samoprocjene relativne deprivacije

Općenito, najveći je broj višečestičnih mjera relativne deprivacije izravan - čestice su formirane na način da predstavljaju različite kognitivne ili emocionalne ishode izravnih socijalnih usporedbi. Drugim riječima, najviše ljestvica usmjerenih na mjerenje egoistične relativne deprivacije zasniva se na pojedinčevoj izravnoj usporedbi vlastite materijalne ili nematerijalne imovine s materijalnom i nematerijalnom imovinom sebi sličnih osoba. S druge strane, najviše mjera usmjerenih na operacionalizaciju fraternalističke relativne deprivacije zasnivalo se na izravnoj usporedbi materijalne i nematerijalne imovine vlastite grupe u odnosu na vanjsku. Pritom su čestice u pravilu oblikovane kao izjave, a sudionici na ljestvici Likertovog tipa odgovaraju koliko se s njima slažu, odnosno u kojoj se mjeri te izjave odnose na njih. Te ljestvice ili sadrže kombinaciju emocija i stavova o jednakosti između sudionika i predmeta usporedbe unutar samih izjava (primjerice, Doosje i sur., 2012) ili sadrže kombinaciju čestica usmjerenih na emocije i čestica usmjerenih na stavove (primjerice, Obaidi i sur., 2019).

Ugrubo je ovakve mjere relativne deprivacije moguće svrstati u četiri skupine s obzirom na predmet mjerenja. U prvu skupinu pripadaju fleksibilne mjere koje se mogu koristiti za mjerenje različitih oblika relativne deprivacije. Najpoznatija mjera tog tipa jest mjera relativne deprivacije koju su Tropp i Wright (1999) razvili temeljem baterije čestica koju su primjenjivali Vanneman i Pettigrew (1972). U izvornoj verziji mjera je korištena za operacionalizaciju egoistične relativne deprivacije i fraternalističke relativne deprivacije u usporedbi s više različitih grupa. Ovakva prilagodljivost ljestvice uzrok je njezine popularnosti i korištenja u brojnim drugim istraživanjima (primjerice, Lee i sur., 2014; Xie i sur., 2018; Zagefka i Brown, 2005). Druga ljestvica koja mjeri oba oblika relativne deprivacije nije javno dostupna (Inglis, 1990; prema Corning i Myers, 2002). U drugu skupinu pripadaju višečestične mjere samoprocjene usmjerene na operacionalizaciju egoistične relativne deprivacije (Callan i sur., 2008; 2011; Doosje i sur., 2012; Ma, 2013). U treću skupinu pripadaju mjere usmjerene na

operacionalizaciju fraternalističke relativne deprivacije (Doosje i sur., 2012; Obaidi i sur., 2019). Četvrti skup čine mjere fokusirane na općeniti konstrukt relativne deprivacije. Kod takvih mjera nema razlikovanja egoistične od fraternalističke relativne deprivacije (Beaton i sur., 2007; Elchadrus i Spruyt, 2014; Hsiung i Bolino, 2017; Sharma, 1991; Suh i Flores, 2017; Tougas i sur., 1991). Po istom je principu ljestvicu formirao Gurr (1936, prema Davood i sur., 2018).

Mjere ovog tipa s obzirom na princip mjerenja slične su većini mjera u psihologiji. Stoga je kod odabira primjerene mjere relativne deprivacije važno obratiti pažnju na njihova psihometrijska obilježja i primjerenost ciljnoj populaciji.

Neizravne samoprocjene relativne deprivacije

Po definiciji Smitha i suradnika (2011) i Smitha i Pettigrewa (2015), prvi korak do relativne deprivacije jest socijalna usporedba iz koje proizlazi zaključak o nepravdi. Crosby (1976) u detaljnijem opisu početnih faza relativne deprivacije također ukazuje na neophodnost usporedbe onog što pojedinac ima i što mu je važno s onim što drugi imaju, a pojedincu je važno. Sve do sada opisane mjere očekuju od sudionika da prvo procijeni diskrepanciju između vlastite i tuđe materijalne i nematerijalne imovine i prilika i zatim izrazi svoje stavove o toj diskrepanciji. No, sukladno principu Vannemana i Pettigrewa (1972), relativnu bi deprivaciju trebalo biti moguće operacionalizirati i kao razliku dviju sudionikovih procjena: procjene vlastite deprivacije (ili deprivacije vlastite grupe) i procjene deprivacije sudioniku sličnih pojedinaca (ili deprivacije vanjske grupe). Više je istraživača po opisanom principu formiralo mjere relativne deprivacije, od kojih su neki primjeri navedeni u sljedećim odlomcima.

Schmitt i suradnici (2010) su za operacionalizaciju fraternalističke relativne deprivacije Nijemaca koristili razliku između dviju procjena deprivacije. Prvo su sudionike pitali koliko misle da je njihova regija napredovala ili nazadovala u različitim aspektima, zatim koliko druga regija, te su razliku u procjenama napretka koristili kao indikator fraternalističke relativne deprivacije. Isti je princip primijenio i Hossain (2009), također za mjerenje fraternalističke relativne deprivacije. Formirao je dvadeset čestica koje su sadržavale opise različitih privilegija te prvo pitao sudionike da procijene koliko je vjerojatno da članovi vlastite grupe dođu do tih privilegija, a zatim koliko je vjerojatno da članovima relevantne vanjske grupe to uspije. Pritom je razlika u procijenjenim vjerojatnostima predstavljala indikator relativne deprivacije. Pavlović i Franc (2021; studija 2) fraternalističku su relativnu deprivaciju operacionalizirali kao

razliku u percipiranoj deprivaciji vlastite grupe u odnosu na percipiranu deprivaciju vanjske grupe. Pritom je za mjerenje deprivacija obiju grupa korišteno šest čestica osmišljenih za potrebe istraživanja, usmjerenih na teškoće koje je pojedina grupa doživljavala tijekom pandemije COVID-19. Schmitt i Maes (2002) primjenjivali su drugačiju verziju ovog pristupa. Njihovi su sudionici procjenjivali na bipolarnoj skali koliko se razlikuju različiti aspekti životnog standarda između Istočne i Zapadne Njemačke. Domene u kojima su razlike opažane bile su rad, prosperitet, međuljudski odnosi, infrastruktura i okoliš. Zatim su sudionici trebali procijeniti kolikom smatraju da bi ta razlika trebala biti te je razlika procjene kolika bi razlika trebala biti i kolika razlika jest predstavljala operacionalizaciju fraternalističke relativne deprivacije. Takvim se pristupom naglašava nepravda u nejednakosti jer konačni rezultat više ne odražava samo postojanje razlike, nego odstupanje razlike od prihvatljive.

Ipak, kod primjene instrumenata ovog tipa na umu valja imati da su navedene procjene usmjerene na kognitivnu komponentu relativne deprivacije te ne mjere emocionalne reakcije. One su uvrštene kao dodatna varijabla jedino u istraživanju Pavlović i Franc (2021), gdje je operacionalizirana pomoću unipolarne skale emocija izazvanih usporedbom s vanjskom grupom. Ta je ljestvica sadržavala emocije ljutnje, prijezira i gađenja, ranije definirane kao ključne u procesima kognitivne i bihevioralne radikalizacije (Van Stekelenburg, 2017). Stoga, iako posredna usporedba deprivacija može predstavljati korisnu alternativu, s ciljem valjanog mjerenja relativne deprivacije neizbježno ju je kombinirati s mjerama emocionalnih reakcija na nepravdu kako bi se fenomen odmjerio sukladno definicijama (Smith i Pettigrew, 2015; Smith i sur., 2011).

Dosadašnja istraživanja odnosa relativne deprivacije i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Relativna se deprivacija u različitim formama provlači kroz modele i teorije kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Stoga je privukla pažnju većeg broja istraživača te je uvrštena u istraživanja političkog nasilja dovoljan broj puta da bude primijećena u sustavnim pregledima literature i metaanalizama. Ipak, dostupne su metaanalize imale različite kriterije uključivanja radova i pretraživanja baza te su zasnovane na različitim pogledima na radikalizaciju. Dodatno, metaanalize se zamjetno razlikuju i po uključenim radovima. Stoga se za vjerodostojnije rezultate neophodnim čini kratko prikazati ishode više od jednog sustavnog pregleda, odnosno metaanalize.

Rezultati sustavnog pregleda kvantitativnih istraživanja odnosa nejednakosti i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije (Franc i Pavlović, 2021) ukazali su na povezanost i egoistične i fraternalističke relativne deprivacije s radikaliziranim stavovima. Pritom su opažene veličine efekata egoistične i fraternalističke relativne deprivacije bile umjerene te je zabilježena razlika u magnitudama odnosa bila mala i u korist fraternalističke relativne deprivacije. Navedeni pregled nije urodio metaanalizom uslijed odluke autora da ne svode kvalitativno različite operacionalizacije kriterija i procese motivirane različitim ideologijama pod zajedničke krovne termine. Takvi se rezultati poklapaju i s ishodima meta-etnografske sinteze kvalitativnih istraživanja o odnosu nejednakosti i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije (Poli i Arun, 2019), gdje je istaknuta važnost doživljaja nepravedne nejednakosti za proces radikalizacije.

Uloga fraternalističke relativne deprivacije kao čimbenika radikalizacije općenito potvrđena je i u metaanalizi Jahnke i suradnika (2021), u kojoj je fokus bio na mlade (mlađe od 30) te nije pravljen distinkcija između radikaliziranih stavova, ponašajnih namjera i ponašanja. Pritom su autori bili fokusirani isključivo na bivarijatne odnose. Uloga egoistične relativne deprivacije nije zahvaćena ovom metaanalizom, dok je fraternalistička relativna deprivacija potvrđena kao jedan od dosljednijih prediktora radikalizacije mladih, iako je veličina povezanosti s ishodima radikalizacije bila mala.

Wolfowicz i suradnici (2021) u suvremenijoj verziji ranije metaanalize (Wolfowicz i sur., 2019) kriterijske su varijable podijelili na radikalizirane stavove, radikalizirane ponašajne namjere i radikalizirana ponašanja te su provjeravali odnose u literaturi prisutnih varijabli sa svakim od triju ishoda. U kontekstu radikaliziranih stavova, utvrđen je slab i pozitivan odnos i egoistične i fraternalističke relativne deprivacije s kriterijem, iako je odnos potonje bio nešto snažniji. U kontekstu radikaliziranih bihevioralnih namjera, utvrđen je marginalno značajan pozitivan odnos egoistične relativne deprivacije s kriterijem, dok je povezanost fraternalističke relativne deprivacije i kriterija bio umjerene veličine učinka i pozitivan. Iako u kontekstu rizičnih faktora za radikalizirana ponašanja ni egoistična ni fraternalistička relativna deprivacija nisu dovoljno puta testirane, utvrđen je slab pozitivan odnos osobnog iskustva nepravde s radikaliziranim ponašanjima. Općenito, veći broj konstrukata srodnih relativnoj deprivaciji (poput percipirane nepravde, iskustva nepravde i slično) pokazao se pozitivno povezanim s radikaliziranim stavovima, namjerama i ponašanjima, iako su te povezanosti u pravilu bile slabe do umjerene.

Sve zajedno, sažeto opisani pregledni rad i metaanalize (Franc i Pavlović, 2021; Jahnke i sur., 2021; Poli i Arun, 2019; Wolfowicz i sur., 2019; 2021) ukazuju na snažniji odnos fraternalističke relativne deprivacije s radikaliziranim stavovima i namjerama u odnosu na egoističnu relativnu deprivaciju. No, u tim je radovima ukazano i na prostor za daljnji napredak u metodologiji istraživanja kognitivne i bihevioralne radikalizacije, neophodan za dublje razumijevanje istraživanih fenomena.

Neodgovorena pitanja o odnosu relativne deprivacije i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Provedene metaanalize (Wolfowicz i sur., 2019; 2021) otvorile su pitanje o razlici u doprinosu egoistične i fraternalističke relativne deprivacije predviđanju ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Potencijalno objašnjenje ove razlike moglo bi ležati u detaljnijem razmatranju procesa koji omogućuju prijelaz izazvane ljutnje u agresiju. Stoga se čini neophodnim u cilju odgovaranja na ovo pitanje uvesti u jednadžbe novi konstrukt koji bi ulogu u tom prijelazu mogao imati – pripisivanje krivnje.

Pripisivanje krivnje predstavlja kognitivni i socijalni proces u kojem se odgovornost za svojevolumno i namjerno izazivanje ili (p)održavanje neke nepoželjne pojave pripisuje pojedincu ili grupi (detaljnije u Malle i sur., 2012). Mikula (2003) ukazuje na četiri važne odrednice pripisivanja krivnje: percepciju odgovornosti za situaciju ili ponašanje, razine kontrole nad situacijom ili ponašanjem, percepciju opravdanosti situacije ili ponašanja te namjera da se situacija ili ponašanje izazove. Iz navedenog proizlazi da se krivima smatraju osobe koje su namjerno i bez vanjskog pritiska učinile nešto što se smatra neopravdanim ili štetnim, unatoč postojećim opravdanijim i/ili manje štetnim alternativama. Rezultati eksperimenata idu u prilog takvoj definiciji krivnje. Zatraženi da pripišu krivnju nakon razmatranja situacije, sudionici eksperimenta koji su proveli Lagnado i Channon (2008) više su krivnje pripisali osobama za koje su percipirali da su svojevolumno i namjerno učinili nešto loše. Pritom su najviše krivima smatrane osobe za koje je uz slobodnu volju i namjeru bilo očito da će njihova odluka dovesti do neželjenih posljedica. Dodatno, proces i ishod pripisivanja krivnje, kao i brojni drugi kognitivni procesi, podložni su društvenim utjecajima (Piatak i sur., 2017; Sievert i sur., 2020). Postoji više argumenata u prilog ideji da pripisivanje krivnje usmjerava pojedinčev odgovor na percipiranu nejednakost prema nasilju. U kontekstu istraživanja nasilja, zamijećeno je da su

percipirana namjera izazivanja štete i stupanj štete koji je izazvan važne odrednice emocionalnih i bihevioralnih odgovora onih koje trpe, ali i promatrača (detaljnije u Mikula, 2003). U prilog tome idu i istraživanja provedena u kontekstu Weinerove (1985) teorije atribucija. Ta su istraživanja pokazala da osobe izražavaju više predrasuda i negativnije stavove prema onima za koje smatraju da imaju kontrolu nad osobinama ili događajima koje percipiraju kao društveno nepoželjne i namjerno ih biraju održavati (Haider-Markel i Joslyn, 2008; Weiner i sur., 1988; 2010). Drugim riječima, ideja da netko namjerno stvara ili održava nepoželjne okolnosti, odnosno kriv je za njih, smatra se temeljem za demonizaciju i dehumanizaciju te osobe (Borum, 2003; 2011). Ideja u pozadini takvog negativnog stava jest da „dobri ljudi“ ne bi namjerno (p)održavali takva ponašanja. Negativni stavovi lako se mogu umnožiti i osnažiti pomoću *horn* efekta, odnosno sklonosti da se pojedincima pripisuju negativne osobine ukoliko je generalni dojam o njima negativan (Thorndike, 1920), posebice kod osoba koje su manje sklone kritičkom promišljanju (Sundar i sur., 2014).

Relativna deprivacija općenito se može smatrati neugodnom i nepoželjnom situacijom. Povezana je s emocionalnim odgovorom ljutnje i ogorčenosti (Smith i sur., 2011; Smith i Pettigrew, 2015), koje usmjeravaju pojedinca prema razrješavanju nepovoljne situacije, što najčešće uključuje usmjeravanje prema percipiranim krivcima. Istražujući interindividualnu agresiju, Beugré (2005) objašnjava da nakon percepcije postojanja nejednakosti te procjene njezinog intenziteta kao visokog (odnosno, relativne deprivacije) dolazi do pripisivanja krivnje za nejednakost. Nakon što se krivnja nekom pripíše, daljnje emocije i ponašajne namjere usmjeravaju se prema toj osobi. Velik je broj procesnih modela bihevioralne radikalizacije također razmatrao kako se relativna deprivacija pretvara u međugrupno nasilje. De Coensel (2018) je u ranije opisanom pregledu tih modela ukazala na njihove dodirne točke. Proces prevođenja ljutnje u agresiju opisan u tim modelima bio je sličan procesu koji je na razini pojedinca predstavio Beugré (2005) – sadržavao je korak pripisivanja krivnje.

Na sličan trag dolazi se i iz konteksta proučavanja ekstremističke propagande. U svojoj je analizi ekstremističke propagande Tugwell (1986) isticao da ekstremističke organizacije kombiniraju isticanje deprivacije i pripisivanje krivnje kako bi usmjerile publiku na nasilno djelovanje prema vanjskoj grupi. Drugim riječima, cilj njihove propagande jest stvoriti dojam da su članovi vanjske grupe krivi za ozbiljne nepravde nanese vlastitoj grupi kako bi se opravdalo nasilje kao metoda djelovanja prema članovima vanjske grupe u cilju ostvarenja pravednijeg sustava. Uz samo pripisivanje krivnje, kroz te se narative nastoji postići i prividna homogenizacija vanjske grupe te se stvara dojam da su „oni“ oduvijek „takvi“ i „takvi“ će

zauvijek ostati (Baele i sur., 2019). Sličan je narativ prisutan i u promotivnim materijalima suvremenijih ekstremista (detaljnije u Baugut i Neumann, 2020; Hameleers i sur., 2017; Plakoudas, 2016).

Sve navedeno ukazuje na nezamjenjivu ulogu pripisivanja krivnje u procesu prevođenja emocionalnih reakcija na nejednakost u nasilje prema određenom entitetu. Iz toga proizlazi i ideja da pojedinci vjerojatno neće iskazivati interes za djelovanje protiv grupa (ili pojedinaca) koje ne percipiraju krivima za relativnu deprivaciju. Preciznije, u kontekstu mjerenja egoistične relativne deprivacije pojedinci ne vrše procjenu u odnosu na vanjsku grupu nego najčešće u odnosu na druge njima poznate osobe (primjerice, Callan i sur., 2011; Ma, 2013). Stoga ni emocije koje proizlaze iz te usporedbe ne moraju biti usmjerene prema vanjskoj grupi nego je izglednije da budu usmjerene prema specifičnim osobama s kojima se sudionici uspoređuju. S obzirom na ranije opisanu definiciju krivnje (Malle i sur., 2012) te dosadašnja istraživanja u kontekstu nasilja (Mikula, 2003), nazire se da nije racionalno očekivati konzistentan odnos egoistične relativne deprivacije i emocionalnih i bihevioralnih odgovora prema vanjskoj grupi. Jedina bi iznimka bila situacija u kojoj se ta vanjska grupa smatra krivom za egoističnu relativnu deprivaciju. S druge strane, kod mjerenja fraternalističke relativne deprivacije vanjska se grupa najčešće izravno koristi kao kriterij usporedbe (primjerice, Doosje i sur., 2012; Obaidi i sur., 2019) te se emocije nastale uslijed percipirane relativne deprivacije izravno usmjeravaju na tu grupu. Stoga bi razlika u doprinosu egoistične i fraternalističke relativne deprivacije predviđanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera mogla odražavati različitu razinu krivnje za relativnu deprivaciju koja se u kontekstima egoistične i fraternalističke relativne deprivacije pripisuje vanjskoj grupi. No, istraživanja provedena do trenutka pisanja ovog rada nisu se temeljito bavila ovom problematikom.

Drugi smjer za napredak, sukladno Franc i Pavlović (2021), vezan je uz empirijsko razlikovanje između podrške kolektivnom djelovanju općenito i podrške nasilnom kolektivnom djelovanju. Ranija istraživanja političkog nasilja bila su usmjerena na istraživanje rizičnih i zaštitnih faktora za razvoj radikaliziranih stavova i ponašanja, pri čemu nije kontrolirano jesu li dobiveni faktori identični onima koji se dobivaju u istraživanjima kolektivnog djelovanja općenito. To znači da bi neki od do sad utvrđenih faktora kognitivne ili bihevioralne radikalizacije mogli biti tek faktori općenite, normativne političke mobilizacije koji nemaju veze s političkim nasiljem. S obzirom na ograničenu literaturu koja se time bavila (Franc i Pavlović, 2021), u trenutku pisanja ovog rada činilo se relevantnim dodatno provjeriti robusnost rezultata složenijim statističkim postupcima kako bi se osigurala njihova relevantnost specifično za nasilno političko djelovanje.

Konačno, nalazi provedenih metaanaliza o odnosu relativne deprivacije i kolektivnog djelovanja općenito (van Zomeren i sur., 2008) ili nasilnog kolektivnog djelovanja (Wolfowicz i sur., 2019; 2021), unatoč dosljednosti, najčešće ukazuju da je taj odnos slab do umjeren. Aya (1979) u svojoj kritici objašnjenjima radikalizacije općenito, temeljenim na okolinskim faktorima (i njihovoj percepciji), takve modele opisuje kao tautologiju. Većina ranih teoretičara (detaljnije u Aya, 1979; Davies, 1962) svoje je zaključke o nejednakosti kao uzroku političkog nasilja temeljila na ideji da je svakom političkom nasilju prethodio barem kratki interval nezadovoljstva. Drugim riječima, ideja o kauzalnosti temeljila se na spurioznoj korelaciji nejednakosti i političkog nasilja, pri čemu se rani teoretičari nisu obazirali na to u koliko je situacija građanstvo nezadovoljno, a do političkog nasilja ne dođe (Aya, 1979). Iz toga proizlazi i zaključak da će do političkog nasilja nužno doći ako se građani osjete *dovoljno* depriviranima. Aya (1979) ukazuje na upitnu valjanost takve pretpostavke, argumentirajući to činjenicom da se grupa može osjećati najugroženijom kad njezini prosvjedi ili pobune budu krvavo ugušeni, što u pravilu nije dovodilo do instantne masovne osвете ostatka pobunjene grupe. Stoga je nejednakost, pa i percipiranu nejednakost, primjerenije smatrati jednim od dopuštajućih nego vodećim čimbenikom kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Zato se, s ciljem boljeg razumijevanja fenomena političkog nasilja, primjerenijim čini promatrati ulogu nejednakosti u kontekstu drugih potencijalno relevantnih rizičnih i zaštitnih čimbenika. Pritom se, sukladno objašnjenjima koje nudi Aya (1979), relevantnim čini provjeravati ne samo individualne doprinose tih čimbenika nastanku političkog nasilja, već i kombinirane. U trenutku pisanja ovog rada, takva su istraživanja još uvijek bila rijetka, što su Franc i Pavlović (2021) identificirali kao treću mogućnost daljnjeg razvoja istraživanja političkog nasilja. Stoga, s ciljem nadopune postojeće literature, u nastavku se usmjeravamo na potencijalni čimbenik za koji je očekivano da bi mogao pojasniti u kojim to uvjetima relativna deprivacija i krivnja dovode do političkog nasilja – opću mračnu osobinu ličnosti.

Opća mračna osobina ličnosti kao dispozicijski čimbenik kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Fokus ovog potpoglavlja usmjeren je na konceptualizaciju opće mračne osobine ličnosti kao dispozicijskog čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Nakon kratkog opisa povijesnog statusa osobina ličnosti u kontekstu radikalizacije općenito, prikazana je definicija opće mračne osobine ličnosti, neodvojiva od načina njezinog mjerenja. Na kraju se potpoglavlja

nalazi sažet prikaz rezultata dosadašnjih istraživanja odnosa mračnih osobina ličnosti i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije.

Uloga ličnosti u procesima kognitivne i bihevioralne radikalizacije

I u suvremenoj se literaturi autori koji ne uključuju osobine ličnosti u modele kognitivne i bihevioralne radikalizacije nerijetko pozivaju na često citirane radove u kojima je dosljedno isticana irelevantnost ličnosti u području političkog nasilja i terorizma (Crenshaw, 2000; Horgan, 2003, 2004; Sageman, 2004, 2008). U sljedećim je odlomcima detaljnije prikazana argumentacija na kojoj su takvi zaključci bili zasnovani.

Jedan od prvih citiranih radova koji su zagovarali isključivanje dispozicija iz istraživanja političkog nasilja napisala je Crenshaw (2000). Taj je rad u trenutku pisanja ovog pregleda bio citiran sedamstotinjak puta, a bio je usmjeren na nedostatke dotadašnjih istraživanja terorizma. Jednim od tih nedostataka autorica je proglasila pripisivanje terorizma psihičkim bolestima i poremećajima, kao i pritisku javnosti na utvrđivanje „terorističkog profila“ koji je u to vrijeme bio snažan. Argumentacija u tom radu dominantno se zasniva na istraživanjima odnosa psihopatologije i terorizma, koja nisu dosljedno ukazivala na njihov odnos.

Drugi često citirani istraživač koji se bavio odnosom ličnosti i terorizma jest Horgan (2003, 2004), čije knjige i radovi zajedno broje nekoliko tisuća citata. Temeljem pregleda radova u sklopu svoje doktorske disertacije (Horgan, 2000; prema Taylor i Horgan, 2001), zaključio je da iako je mnogo istraživača pokušalo utvrditi odnos terorizma i ličnosti, ta istraživanja u pravilu nisu urodila međusobno dosljednim rezultatima. Ipak, implikacijom da su teroristi vrlo slični građanima koji nisu skloni političkom nasilju, Horgan (2003; 2004) ukazuje da se i njegov zaključak dominantno temelji na nalazima studija kliničara i ranih *profilera*. Ekstraverzija i s njom povezan narcisoidni poremećaj ličnosti jedini su elementi današnjih modela ličnosti koji se javljaju u Horganovom pregledu, pri čemu tadašnja istraživanja nisu ukazivala na njihov konzistentan odnos s ishodima radikalizacije općenito (detaljnije u Horgan, 2003).

Treći često citiran autor koji se bavio ličnošću u kontekstu političkog nasilja je Sageman (2004; 2008), koji je čvrsto zagovarao da teroristi nisu ni „zli“ ni „poremećeni“, implicirajući time sličnost između građana sklonih političkom nasilju i građana nesklonih političkom nasilju. Međutim, i njegova se argumentacija, kao i zaključak da teroristička ličnost ne postoji, također

zasnivala na istraživanjima psihopatologije, uključujući i njegova osobna opažanja, u kojima odnos psihopatologije ličnosti i radikaliziranih stavova i ponašanja nije dosljedno utvrđen.

Nedosljedan odnos (dijagnosticiranih) psihičkih poremećaja i radikaliziranih stavova i ponašanja o kojem prethodni autori raspravljaju nije neobičan pogleda li se ponovno na situaciju iz konteksta ljudskih resursa (Hunter i sur., 2017). Kao i svaka druga organizacija, i grupe koje se koriste političkim nasiljem imaju neku svoju misiju i viziju koje nastoje ostvariti. Da bi u tome uspjele, neophodno je imati kvalitetno osoblje – ono voljno i sposobno izvršavati zadatke koji doprinose dobrobiti i ciljevima grupe. Budući da psihičke bolesti i poremećaji umanjuju funkcionalnost pojedinca u različitim životnim domenama, nameće se zaključak da bi takvi pojedinci teže funkcionirali i u visoko kohezivnim grupama poput ekstremističkih organizacija. Drugim riječima, takvi pojedinci ne bi u očekivanoj mjeri doprinosili zajedničkim ciljevima, dok bi s druge strane mogli predstavljati popriličnu prijetnju drugim članovima i čitavoj grupi.

Iz sveg navedenog proizlazi da je ključan problem utvrđivanja odnosa ličnosti i terorizma u ranijim istraživanjima, izuzev onih metodoloških vezanih uz samu provedbu takvih istraživanja, bila definicija ličnosti koja se kod spominjanih autora uglavnom zasnivala na poremećajima ličnosti i psihopatologiji. Pritom valja uvažiti i činjenicu da same osobine ličnosti, s obzirom na njihovu suvremenu konceptualizaciju, krajem prošlog i početkom ovog stoljeća u kontekstu terorizma i ekstremizma nisu bile dovoljno ni sustavno istraživane. Drugim riječima, tadašnja baza znanja o ulozi ličnosti u radikalizaciji općenito bila je siromašna empirijskim radovima zasnovanim na modelima ličnosti koji su tijekom pisanja ovog rada smatrani suvremenima. Osim toga, modeli mračnih osobina ličnosti bili su tek u razvoju u vrijeme dok su opisani pregledi bili pisani te još nisu stekli popularnost kakvu imaju danas. Navedeni nedostaci u bazi znanja mogli su doprinijeti nehotičnom zanemarivanju uloge dispozicija u predviđanju ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije, što ide u prilog ranije spomenutoj kritici Cawveya i suradnika (2017) o važnosti odabira primjerenih dispozicija za predviđanje političkog djelovanja. Stoga se ovim istraživanjem usmjeravamo na provjeru uloge jednog od modela mračnih osobina ličnosti kao čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije s ciljem upotpunjavanja postojeće baze znanja.

Definicija opće mračne osobine ličnosti i metode njezinog mjerenja

Opću mračnu osobinu ličnosti moguće je definirati kao relativno stabilnu opću sklonost postizanju vlastitih ciljeva koja podrazumijeva zanemarivanje drugih, poticanje ili izazivanje njihovih slabosti praćeno uvjerenjima koja opravdavaju takva ponašanja (Moshagen i sur., 2018). Moshagen i suradnici (2020) dodatno objašnjavaju da ciljevi mogu biti materijalni (primjerice, poboljšanje financijskog statusa) ili nematerijalni (primjerice, poboljšanje društvenog statusa ili osjećaja dominantnosti). Sukladno tome, i poticanje ili izazivanje tuđe slabosti može biti materijalno (u vidu nanošenja materijalne štete uslijed, primjerice, fizičkih napada) ili nematerijalno (u vidu nanošenja nematerijalne štete uslijed emocionalnog zlostavljanja). Općenito, osobe koje postižu visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti spremne su se potruditi oko svojih ciljeva neovisno o tome koliko će drugi zbog toga ispaštati (Moshagen i sur., 2018). Opća mračna osobina ličnosti razvijena je kao širok i refleksivan konstrukt koji objedinjuje veći broj pojedinačnih, ali teorijski i praktično isprepletenih mračnih osobina ličnosti, zbog čega je prozvan mračnom jezgrom ličnosti (Moshagen i sur., 2018; 2020). U kontekstu razvoja konstrukta, opća mračna osobina ličnosti predstavlja nastavak na ranije trijadne (Paulhus i Williams, 2002) i tetradne (Paulhus, 2014) modele mračnih osobina ličnosti. Trijadni modeli sastojali su se od osobina (grandioznog) narcizma, makijavelizma i psihopatije, dok im je u tetradnim modelima priključen i sadizam (Paulhus, 2014). Izvorna verzija konstrukta opće mračne osobine ličnosti nadovezuje se na tetradni model te je konceptualizirana kao opći faktor devet mračnih osobina usmjerenih na objašnjavanje sklonosti različitim, ali povezanim, društveno nepoželjnim stavovima i ponašanjima. Kratke definicije tih faktora prikazane su u Tablici 1. Pritom na umu valja imati da se opća mračna osobina ličnosti i ranije javljala u istraživanjima. Tada je bila konceptualizirana kao opći (bi)faktor trijadnih ili tetradnih modela ličnosti (primjerice, Jonason i sur., 2009; Kavanagh i sur., 2013; McLarnon i Tarraf, 2017). U kontekstu modela ličnosti općenito, sudionici koji ostvaruju visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti postižu niske rezultate na dimenzijama poniznosti-poštenja i ugodnosti iz HEXACO modela, dok se nezavisan doprinos opće mračne osobine ličnosti najbolje vidi u predviđanju rezultata na mjerama poremećaja ličnosti, s kojima ostvaruje snažnije odnose od osobina iz HEXACO modela (osim graničnog poremećaja ličnosti, detaljnije u Hilbig i sur., 2020).

Tablica 1.

Kratke definicije konstrukata korištenih u razvoju konstrukta opće mračne osobine ličnosti (Moshagen i sur., 2018)

mračna osobina	kratka definicija	izvor
egoizam	sklonost pretjeranoj brizi o vlastitoj dobrobiti ili napredovanju, pri čemu može doći do štete za širu zajednicu	Weigel i sur. (1999)
makijavelizam	sklonost interpersonalnoj manipulaciji i strategiziranju s ciljem s ciljem maksimaliziranja vlastite dobiti	Paulhus i Williams (2002)
moralno isključivanje	sklonost selektivnom zanemarivanju moralnih načela s ciljem opravdavanja nemoralnih ponašanja	Bandura (1999, 2002)
(grandiozni) narcizam	sklonost pretjeranoj usmjerenosti na sebe praćena visokim samopoštovanjem utemeljenim na precjenjivanju vlastite vrijednosti (u vidu sposobnosti ili posebnosti) uz težnju interpersonalnoj dominaciji	Zajenkowski i sur. (2018)
polaganje prava	relativno stabilno uvjerenje da pojedinac zaslužuje više nego što dobiva i više nego što dobivaju drugi	Campbell i sur. (2004)
psihopatija	sklonost impulzivnom donošenju odluka i traženju uzbuđenja uz nisku empatiju i anksioznost	Paulhus i Williams (2002)
sadizam	sklonost ponižavanju drugih praćena relativno stabilnim obrascima okrutnosti prema drugima ili namjernim izazivanjem tjelesne, seksualne ili psihološke boli drugima s ciljem potvrđivanja vlastite dominacije, užitka ili zabave	O'Meara i sur. (2011)
usmjerenost na sebe	sklonost ulaganju vlastitih resursa s ciljem uspjeha u područjima koja se u društvu smatraju vrijednim (primjerice, financije ili društveni status)	Gerbase i Prentice (2013)
inat	sklonost izazivanju štete drugima pod cijenu trpljenja štete	Marcus i sur. (2014)

U razvoj triju instrumenata za mjerenje ovog konstrukta (D16, D35 i D70, pritom broj označava broj čestica; Moshagen i sur., 2020), a koji su u trenutku pisanja ovog rada predstavljale jedine mjere opće mračne osobine ličnosti, uključena su još tri dodatna konstrukta. Dva konstrukta proizlaze iz Kneževićeve (2003) konceptualizacije amoralnosti kao osobine koja odražava sklonost kriminalu i kršenju društvenih normi općenito: crudelia predstavlja sklonost kriminalu i kršenju normi uslijed užitka u brutalnosti, a frustralia sklonost kriminalu i kršenju normi uslijed frustracije. U model je uključena i pohlepa, definirana kao nezadovoljstvo vlastitom materijalnom i nematerijalnom imovinom uz nezasićenu želju za njezinim povećanjem (Seuntjens i sur., 2015; Krekels i Pandelaere, 2015). Bader i suradnici (2021) ukazali su na postojanje pet tema (odnosno, specifičnih faktora) koje se provlače kroz upitnik D70 i visoko

su saturirane općim faktorom. Prva tema je bešćutnost, definirana kao nebriga za druge i posljedice koje za druge imaju pojedinceva ponašanja. Druga tema jest sadizam, čija je definicija bila sukladna onoj prikazanoj u Tablici 1. Treća je tema osvetoljubivost, definirana kao sklonost osvećivanju, čak i na vlastitu štetu. Četvrta je tema sklonost prijevarama, definirana kao sklonost upuštanju u ilegalna ponašanja i prijevare. Posljednja, peta tema jest polaganje prava, definirano kao pretjerano uvjerenje o vlastitoj vrijednosti, zaslugama i polaganju prava na resurse. Pojednostavnjeno, osobe koje postižu visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti moguće je opisati kao osvetoljubive i bešćutne pojedince (pre)visokog mišljenja o sebi i vlastitim pravima. Oni su skloni koristiti različite oblike prijevara i nasilja za postizanje ciljeva koje smatraju važnima, neovisno o posljedicama za druge. Uslijed izostanka drugih mjera nije neopravdano ljestvicu D16 smatrati zlatnim standardom mjerenja opće mračne osobine ličnosti. Ipak, razlike u sadržaju konstrukta koje su vidljive u spomenutoj usporedbi sadržaja njegove prve (Moshagen i sur., 2018) i druge verzije (Moshagen i sur., 2020) ukazuju na mogućnost daljnjeg razvoja mjera opće mračne osobine ličnosti.

Veći broj teorijskih modela raspravlja o ulozi mračnih osobina ličnosti (i s njima povezanih osobina) u političkom nasilju (primjerice, King i Taylor, 2011; McGregor i sur., 2015; PISOIU I SUR., 2020). No, ti modeli ujedno zahvaćaju i kontekstualne čimbenike te su s ciljem izbjegavanja ponavljanja opisani u zasebnom potpoglavlju o teorijski očekivanim interakcijama dispozicijskih i (percepcije) situacijskih čimbenika. Stoga se u narednim odlomcima fokusiramo na rezultate empirijskih provjera odnosa mračnih osobina ličnosti i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Pritom se ograničavamo na ranije trijadne (narcizam, makijavelizam i psihopatija; Paulhus i Williams, 2002) i tetradne (narcizam, makijavelizam, psihopatija i sadizam; Paulhus, 2014) modele mračnih osobina ličnosti uslijed novosti mjerenja opće mračne osobine ličnosti kao konstrukta.

Dosadašnja istraživanja odnosa mračnih osobina ličnosti i ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije

U novije je vrijeme proveden manji broj istraživanja koja su u fokusu imala mračne osobine ličnosti i različite ishode kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Budući da u trenutku pisanja ovog rada nisu postojale metaanalize ni sustavni pregledi odnosa mračnih osobina ličnosti i radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja, u nastavku su sažeto prikazani rezultati dostupnih pojedinačnih istraživanja.

Duspara i Greitemayer (2017) utvrdili su na uzorku odraslih Austrijanaca tek slabe pozitivne odnose mračnih osobina ličnosti iz tetradnog modela i „političkog ekstremizma“. U tom su istraživanju mračne osobine operacionalizirane upitnikom *Kratke mračne trijade* (Jones i Paulhus, 2013) uz dodatak sadizma, a politički ekstremizam pomoću odstupanja pojedinčevog političkog opredjeljenja od dominantnog. Pritom je glavno ograničenje istraživanja vezano uz operacionalizaciju političkog ekstremizma, koji u ovom kontekstu ne odvaja nenasilne ishode grupne polarizacije od ishoda kognitivne radikalizacije.

Međedović i Knežević (2019) na uzorcima zatvorenika i studenata iz Srbije provjeravali su odnos sadizma i psihopatije, mjerenih zasebnim instrumentima, s militantnim ekstremističkim svjetonazorom (Stankov i sur., 2010). Rezultati istraživanja potvrdili su pozitivan odnos umjerenog intenziteta između istraživanih mračnih crta ličnosti i ekstremističkog svjetonazora na oba uzorka. Pritom su i sadizam i psihopatija bili umjereno povezani s podrškom nasilju kao elementom ekstremističkog svjetonazora, dok su pojedine facete psihopatije (interpersonalni aspekti i dezorganiziran životni stil) dodatno bile povezane s uvjerenjem o iskvarenom svijetu.

Objavljena su i dva rada koja su korištenjem različitih analitičkih pristupa na istim podacima provjeravala odnos mračnih osobina ličnosti i radikaliziranih stavova i ponašanja kod Francuskinja. Pritom se ispostavilo da su sve osobine mračne tetrade slabo, ali pozitivno korelirane i s radikaliziranim stavovima i s radikaliziranim ponašanjima (Chabrol i sur., 2019; Morgades-Bamba i sur., 2020). U tom su istraživanju osobine mračne tetrade ličnosti bile mjerene pomoću zasebnih upitnika, a radikalizirani stavovi i ponašanja ranije predstavljenim adaptacijama upitnika Amjad i Wood (2009).

Gøtzsche-Astrup (2021) je na trima uzorcima odraslih Amerikanaca utvrdio da su osobe viših rezultata na mračnim osobinama ličnosti izražavale radikaliziranije ponašajne namjere protiv pripadnika suprotstavljenih političkih opcija. Uspostavljen odnos bio je umjerene veličine. Pritom su mračne osobine ličnosti operacionalizirane upitnikom *Prljavih dvanaest* (studija 1; Jonason i Webster, 2010) te *Kratkom mračnom tetradom* (studije 2 i 3; Jones i Paulhus, 2013), dok su radikalizirane namjere mjerene ranije opisanim upitnikom ARIS (Moskalenko i McCauley, 2009).

Konačno, na hrvatskom je studentskom uzorku također utvrđen slab do umjeren pozitivan odnos između mračnih osobina ličnosti i radikaliziranih stavova (Pavlović i Wertag, 2021). Pritom su radikalizirani stavovi operacionalizirani kao stavovi podrške političkom nasilju

(Kalmoe, 2014), a mračne osobine ličnosti kao opća mračna osobina ličnosti temeljena na česticama upitnika *Prljavih dvanaest* (Jonason i Webster, 2010).

Tek manji broj autora usmjerio se na proučavanje razloga zbog kojih odnos mračnih osobina ličnosti i radikaliziranih stavova i ponašanja postoji. Sukladno kritici Cawveya i suradnika (2017), tu se, ponovno, čini važnim razlučiti različite radikalizirane stavove od radikaliziranih ponašanja. Ukoliko se fokusiramo na pridruživanje radikaliziranoj grupi kao očekivani ishod radikalizacije, Nussijeva (2020) argumentacija čini se racionalnom. Prema njegovom objašnjenju, budući da su mračne osobine ličnosti povezane s buntovništvom i traženjem uzbuđenja, racionalno je pretpostaviti da će osobe mračnih osobina ličnosti biti ujedno i nešto sklonije pridruživanju buntovničkim grupama, kakve radikalizirane grupe po definiciji jesu. No, ukoliko se usmjerimo na podršku političkom nasilju kao ishod radikalizacije, relevantnijim se čini objašnjenje koje su ponudili Pavlović i Wertag (2021). Prema njima, osobe s višim rezultatima na mračnim osobinama ličnosti sklonije su nasilju za postizanje ciljeva (Baughman i sur., 2012; Pailing i sur., 2014), pa tako i glede političkih ciljeva. Dodatno, Lindekilde i suradnici (2018) ponudili su objašnjenje prema kojem su osobe izraženijih mračnih osobina ličnosti slabije povezane s društvom, što povećava vjerojatnost društveno neprimjerenih ponašanja poput političkog nasilja. Navedena su objašnjenja sukladna pozitivnoj povezanosti mračnih osobina ličnosti s odstupanjem od moralnih načela, koje takve osobe čini sklonijim nemoralnim ponašanjima (Egan i sur., 2015). Ipak, empirijske provjere razloga zbog kojih su mračne osobine ličnosti povezane s političkim nasiljem u doba pisanja ovog rada još uvijek su bile vrlo rijetke. Stoga je navedene rezultate opravdanije smatrati potencijalnim nego konačnim ili točnim objašnjenjima.

Unatoč kulturalnim razlikama u uzorcima te primjeni raznovrsnih mjera mračnih osobina ličnosti, rezultati prikazanih istraživanja svojom dosljednošću pružaju argumente u prilog daljnjem istraživanju uloge mračnih osobina ličnosti u kontekstu kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Ipak, doprinos mračnih osobina ličnosti predviđanju radikaliziranih stavova i namjera dosljedno je nizak do umjeren, iz čega proizlazi da su mračne osobine ličnosti u najboljem slučaju tek jedan od rizičnih faktora kognitivne i bihevioralne radikalizacije, nedovoljan za njihovo precizno predviđanje. Uvažavajući opisanu dosljednost, čini se primjerenijim zapitati se u kojim uvjetima potencijal mračnih osobina ličnosti za predviđanje radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja raste, a u kojima pada. Iako je popis takvih potencijalnih uvjeta velik (detaljnije u McGregor i sur., 2015), u kontekstu ovog istraživanja kao primjer takvog uvjeta odabrana je relativna deprivacija. O teorijskim modelima njihovog

kombiniranog doprinosa određivanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja detaljnije se govori u sljedećem potpoglavlju.

Teorijski modeli i objašnjenja koja objedinjuju percepciju okolinskih i dispozicijske čimbenike kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Postoji veći broj argumenata u prilog ideji o složenom doprinosu dispozicija i percepcije okoline predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja. Kao što je veći broj teoretičara u različitim područjima psihologije isticao (primjerice, Matthews, 2020; Sheldon i sur., 2011; Webster i Ward, 2010; Zayas i sur., 2002), ljudsko ponašanje ne odvija se u vakuumu, niti ga (percepcija) kontekst(a) može u potpunosti odrediti. Pogleda li se iz ovog kuta na političko nasilje kao tek jedan od većeg broja mogućih oblika političkog djelovanja, doima se smislenim hipotetizirati o složenom doprinosu čimbenika vezanih uz percepciju konteksta i dispozicije u procesima kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Pritom je fokus ovog rada prvenstveno na proučavanju interaktivnih doprinosa. Naime, iako postoji argumentacija prema kojoj se osobine ličnosti preko stavova odražavaju na politička ponašanja (Gallego i Oberski, 2011; Wang i sur., 2019), rezultati dosadašnjih istraživanja na hrvatskim uzorcima ukazuju na nekonzistentan obrazac vrlo slabe i nerijetko statistički neznačajne povezanosti opće mračne osobine ličnosti kao dispozicije i relativne deprivacije kao percepcije okoline (Pavlović i Franc, 2021), koji ne podržava ideju o relativnoj deprivaciji kao medijatoru odnosa mračnih osobina ličnosti i ishoda kognitivne ili bihevioralne radikalizacije.

Na razini političkog djelovanja, i Mondak i suradnici (2010) i Cawvey i suradnici (2017) suprotstavljaju se podjeli na kontekstualni i dispozicijski pristup objašnjavanju političkog djelovanja. Mondak i suradnici (2010) ukazuju da najbogatija i najpreciznija objašnjenja političkog ponašanja proizlaze iz proučavanja interakcija između individualnih dispozicija i (percepcije) kontekstualnih faktora. Navedenu su pretpostavku obrazložili činjenicom da varijacije u psihološkim predispozicijama navode različite pojedince na različite reakcije na identičan podražaj, odnosno da ekspresija osobina ličnosti ovisi o percepciji kontekstualnih čimbenika (Mondak i sur., 2010, str. 92).

S druge strane, na političko se nasilje može gledati i kao na oblik nasilja. U tom kontekstu, moguće je razlikovati proaktivnu agresiju, odnosno hladno i promišljeno korištenje nasilja za postizanje ciljeva neovisno o ponašanju drugih, i reaktivnu agresiju, odnosno korištenje nasilja vođeno intenzivnim emocijama izazvanim percepcijom okoline (Raine i sur., 2006). Neki autori

izdvajaju i osvetu kao prijelazni oblik koja sadržava elemente proaktivne i reaktivne agresije (Book i sur., 2019). Dispozicijski faktori poput mračnih osobina ličnosti pokazali su se povezani s proaktivnom i reaktivnom agresijom (Dinić i Wertag, 2018), kao i osvećivanjem (Coelho i sur., 2018). Drugim riječima, osobe koje postižu visoke rezultate na mračnim osobinama ličnosti istovremeno su sklonije hladnom i planiranom korištenju nasilja, ali i nasilnim reakcijama na situacije koje smatraju provokativnim ili prijetećim. Pritom se emocionalne reakcije vezane uz reaktivnu agresiju dominantno zasnivaju na ljutnji, koja je već prepoznata kao važan faktor nastanka političkog nasilja (Van Stekelenburg, 2017). Iako se i proaktivna i reaktivna agresija mogu smatrati poveznicom mračnih osobina ličnosti i političkog nasilja, reaktivna agresija uslijed veće ovisnosti o percepciji situacije čini se važnijom u kontekstu interakcijskih doprinosa objašnjenju političkog nasilja. Stoga nije neobično da modeli kognitivne i bihevioralne radikalizacije koji uključuju dispozicije i percepciju konteksta, prikazani u nastavku, pružaju objašnjenja interakcijskog doprinosa temeljena na reaktivnoj agresiji, odnosno agresivnoj reakciji na percipiranu prijetnju ili provokaciju.

Više je autora hipotetiziralo o osobinama ličnosti i relativnoj deprivaciji kao rizičnim faktorima čija kombinacija može odrediti hoće li osoba izražavati radikalizirane stavove, namjere ili ponašanje ili ne (King i Taylor, 2011; McGregor i sur., 2015; Pisiou i sur., 2020; Vergani i sur., 2020). Prema APA-inoj definiciji, rizični faktor predstavlja jasno određeno ponašanje ili obilježje (primjerice, genetsko, psihološko ili okolinsko) koje je povezano s povećanom vjerojatnošću pojave neželjenog ishoda (American Psychological Association, n.d.). Pritom „povećana vjerojatnost“ ne označava sigurnost u pojavu neželjenog ishoda, što ukazuje da pojam „rizičnog faktora“ podrazumijeva postojanje i drugih obilježja koja u interakciji s rizičnim faktorima dovode do neželjenog ishoda. Takve interakcije već su utvrđene u drugim područjima psihologije (Oei i Goh, 2014; Schaakxs i sur., 2017; Stice i Desjardins, 2018) i medicine (Devereux i sur., 1999; Olsson i sur., 2016). Tako Vergani i suradnici (2020) u sklopu pregleda konstrukata koji se javljaju u postojećim modelima kognitivne i bihevioralne radikalizacije ukazuju na isprepletenost triju skupina čimbenika. Prvu skupinu predstavljaju čimbenici osobnosti, definirani kao dispozicije prisutne prije procesa radikalizacije koje povećavaju vjerojatnost da će se pojedinac uključiti u proces. Drugu skupinu predstavljaju čimbenici privlačenja, definirani kao strukturalni čimbenici koji mogu povećavati vjerojatnost kognitivne ili bihevioralne radikalizacije, poput prisutnih ekstremističkih ideologija, grupnih članstava i procesa. Treću skupinu predstavljaju poticajni čimbenici, definirani kao obilježja trenutnog društvenog sustava koja mogu motivirati pojedince na primjenu nasilja radi promjene

obilježja tog društvenog sustava, poput relativne deprivacije, siromaštva ili nepravde. Iz ovog konteksta, interakcija mračnih osobina ličnosti i relativne deprivacije predstavlja tek jednu od mogućih teorijski očekivanih interakcija faktora rizičnih za razvoj radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja.

King i Taylor (2011) kroz pregledni su rad usporedili različite modele radikalizacije, bez podjela s obzirom na to predstavljaju li konačan ishod stavovi ili ponašanja. Ukazujući da osobine ličnosti definiraju ponašanje pojedinaca u specifičnim situacijama, uočili su da bi osobine ličnosti mogle biti te koje objašnjavaju kako to da samo mali udio osoba koje su izložene nepovoljnim uvjetima postane radikaliziran. Pritom su se, u kontekstu osobina ličnosti, usmjerili na traženje uzbuđenja te raspravljali o interakciji stabilnih dispozicija s nepovoljnim kontekstualnim čimbenicima kao putu do najuvjerljivijih modela političkog nasilja.

Pisoiu i suradnici (2020) u preglednom radu također raspravljaju o složenim odnosima među čimbenicima kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Krenuvši od objašnjenja o važnosti supkliničkih osobina ličnosti u kontekstu političkog nasilja, autori navode različite dispozicije i objašnjavaju kakvu bi ulogu one mogle imati u razvoju radikaliziranih stavova i ponašanja. Između ostalih, Pisoiu i suradnici (2020) navode više osobina koje bi ugrubo pripadale među mračne osobine ličnosti ili njihove facete, poput impulzivnosti, sklonosti agresiji, grandioznog narcizma, snižene empatije i emocionalnosti, a koje mogu biti povezane sa samim sudjelovanjem u nasilju. S druge strane, autori navode i antisocijalne sklonosti kao važan čimbenik odbacivanja normi i pridruživanja buntovničkim društvenim grupama. No, Pisoiu i suradnici (2020) također ukazuju da dispozicije same po sebi nisu dovoljne za objašnjenje radikaliziranih stavova i ponašanja jer društveni utjecaji određuju njihovu ekspresiju. Stoga u samom zaključku pozivaju istraživače na uvažavanje kompleksnosti fenomena političkog nasilja, koja se ogleda kroz međuzavisnost specifičnih osobina, emocija, motivacija, kognicija i socijalnih procesa, pod koje spadaju i socijalne usporedbe iz kojih nastaje relativna deprivacija.

Vjerojatno najelaboriraniji model koji pretpostavlja interakcije dispozicija i percepcije okolinskih čimbenika u određivanju (poglavito bihevioralne) radikalizacije u trenutku pisanja ovog rada predstavili su McGregor i suradnici (2015). Oni su krenuli od teorije regulacije ciljeva kako bi ponudili model agresivne religijske radikalizacije, pri čemu je njihov fokus bio na ponašanjima. Preciznije, McGregor i suradnici (2015) polaze od ideje da je nemogućnost ispunjavanja ciljeva primarni uzrok anksioznosti i neugode, čiji je medijator bihevioralni

inhibicijski sustav (BIS; Gray i McNaughton, 2000). Aktivnost BIS-a je negativno povezana s aktivnošću bihevioralnog aktivacijskog sustava (BAS; Corr, 2008), usmjerenog na motiviranje pojedinca na pristupanje ciljevima. Stoga efektivna regulacija ciljeva pretpostavlja skladno funkcioniranje BIS-a i BAS-a: BAS motivira i usmjerava pojedinca prema cilju eliminirajući moguće distrakcije dok god ne dođe do ozbiljnijih zapreka, nesigurnosti ili sukoba, koje dovode do aktivacije BIS-a i deaktivacije BAS-a. Prema McGregoru i suradnicima (2015), aktivacija BIS-a dovodi do triju posljedica. Prvo, ciljevi su inhibirani radi sprečavanja neefikasnog ponašanja. Drugo, anksioznost obeshrabruje daljnju upornost oko preostalih ciljeva. Treće, dolazi do širenja raspona pozornosti, što pojedincu omogućava primjećivanje i drugih prijetnji ili prilika koje bi mogle ukazivati na jednoznačan izlaz iz konflikta, bilo potpunim povlačenjem, bilo reorganizacijom pristupa. Drugim riječima, suočeni s neugodnim posljedicama aktivacije BIS-a, pojedinci ili fatalistički odustaju od ostvarivanja cilja ili nastoje ponovno aktivirati BAS, odnosno ući u stanje reaktivne motivacije za pristupanjem.

McGregor i suradnici (2015) navode četiri grupe fenomena na koje se pojedinci usmjeravaju s ciljem aktivacije reaktivne motivacije za pristupanjem. Prvu skupinu predstavljaju konkretni osobni fenomeni (poput novca, agresije ili moći), a drugu konkretni socijalni fenomeni (poput ućlanjivanja u grupu, grupne moći ili međugrupnih sukoba). Treću skupinu čine apstraktni osobni (poput osobnih uvjerenja i ideala), a četvrtu apstraktni socijalni fenomeni (poput kolektivnih svjetonazora i ideologija). Te su četiri skupine fenomena preuzete iz rada Jonasa i suradnika (2014) koji su ih predstavili kao ponašanja i ciljeve sa svrhom obrane od prijetnje. Pritom su potonji autori ukazali da ti obrambeni mehanizmi ne moraju voditi društveno nepoželjnim posljedicama, već mogu rezultirati i povećanom prosocijalnošću. Iz navedene je argumentacije vidljivo da članstvo u radikaliziranim skupinama i prisutnost ideologija koje zagovaraju nasilje prema neistomišljenicima mogu biti efikasan način aktivacije BAS-a, odnosno deaktivacije BIS-a (Harmon-Jones i sur., 2011; Nash i sur., 2011; Jonas i sur., 2014). Također, nazire se i da neki ljudi mogu biti skloniji od drugih korištenju određenih načina reaktivacije BAS-a. Odnosno, neki ljudi mogu biti skloniji korištenju određenih obrambenih mehanizama od anksioznosti, poput stjecanja moći (Kajonius i sur., 2015; Pavlović i Rajter, 2020) ili primjene nasilja (Baughman i sur., 2012; Dinić i Wertag, 2018; Pailing i sur., 2014). Također, za cijelo je objašnjenje važno postojanje nekog izvora supstancijalne anksioznosti ili neugode od kojeg se potrebno zaštititi.

Temeljem sveg navedenog, McGregor i suradnici (2015) nude model agresivne religijske (bihevioralne) radikalizacije, dopuštajući pritom mogućnost njegove generalizacije i na druge

oblike ideološki vođene (kognitivne i bihevioralne) radikalizacije. Prema autorima, postoje tri skupine čimbenika koji zajednički definiraju hoće li pojedinac sudjelovati u političkom nasilju s ciljem razrješenja neugode nastale aktivacijom BIS-a ili ne. Prvu skupinu čine dispozicijski čimbenici, koje McGregor i suradnici (2015) dijele na tri podskupine: dispozicije vezane uz anksioznost, dispozicije vezane uz nerazvijen identitet i dispozicije vezane uz prkos. Pritom se, s obzirom na temu ovog rada, usmjeravamo na dispozicije vezane uz prkos. Kao primjer takvih osobina, McGregor i suradnici (2015) imenuju mračne osobine ličnosti te druge povezane osobine koje se odražavaju kroz sebičnost, aroganciju, tvrdoglavost, nepovjerenje i bezosjećajnost. Pozivajući se na ideju da agresivne reakcije na prijetnju odražavaju motivaciju za pristupanjem (engl. *approach motivation*, Carver i Harmon-Jones, 2009), osobe koje postižu visoke rezultate na spomenutim osobinama ličnosti političko nasilje mogu podržavati ili koristiti kao metodu razrješenja anksioznosti i nesigurnosti (odnosno, inhibiciju BIS-a) koje prijetnja izaziva. Drugu grupu čine različiti čimbenici percepcije okolnosti koji mogu djelovati kao prijetnje, a odražavaju nejednakost (poput fraternalističke relativne deprivacije, različitih oblika marginalizacije ili korupcije, ratova, nepoštenih i ponižavajućih politika ili sumnje u pravednost institucija) i beznađe u kontekstu ublažavanja te nejednakosti. Pritom obje skupine čimbenika navode pojedinca na traženje alternativnih sustava te odstupanje od postojećeg s ciljem razrješenja neugodnosti. Treću skupinu čimbenika autori prozivaju pristupačnošću, a odnosi se na različite okolnosti koje povećavaju legitimnost političkog nasilja i vjerojatnost njegove primjene (poput bliskih odnosa s radikaliziranim vršnjacima ili prisutnosti nasilnih ili konspiracijskih narativa i ideologija protiv trenutne vlasti).

Opisani faktori prijetnje nezanemarivo nalikuju prijetnjama opisanim u sklopu integrirane teorije prijetnje (Stephan i Stephan, 2000). Prema autorima, postoje četiri oblika prijetnji. Prvi oblik predstavlja realistična prijetnja, odnosno prijetnja postojanju, ekonomskom ili političkom statusu ili dobrobiti neke grupe ili njezinih članova. Drugi oblik predstavlja simbolička prijetnja, odnosno prijetnja moralnosti, vrijednostima, stavovima, uvjerenjima ili standardima neke grupe. Treći oblik predstavlja međugrupna anksioznost, odnosno briga oko nepovoljnih ishoda međugrupnih interakcija. Konačno, četvrti oblik predstavljaju negativni stereotipi, odnosno očekivanje neugodnih ponašanja od članova vanjske grupe (Stephan i Stephan, 2000). Revidirana verzija ove teorije, teorija međugrupne prijetnje, prijetnje svrstava u dvije kategorije: simboličke i realne (Stephan i Renfro, 2002). Stephan i suradnici (2016) opširno opisuju kako svaka od prijetnji predstavlja izvor neugodnosti. Ako je neugodnost dovoljno jaka, može potaknuti pojedince na razvoj obrambenih kognicija (poput dehumanizacije prijeteće

grupe ili pristranosti u atribucijama ponašanja prijeteće grupe), emocija (poput ljutnje, straha, prijezira ili gađenja) ili ponašanja (poput sklonosti nasilju, diskriminacije, zlostavljanja ili potpunog povlačenja). Iako teorija izvorno ne uključuje osobine ličnosti, Stephan i suradnici (2016) ukazuju na njihovu potencijalnu ulogu u definiranju ponašanja vezanih uz prijetnje.

Na potonju izjavu možemo gledati iz različitih kutova. Iz jednog kuta, potvrđena je pozitivna povezanost mračnih osobina ličnosti s kompetitivnošću (Jonason i sur., 2015; Vaughan i Madigan, 2020), uvjerenjem da su i drugi kompetitivni (Jonason, 2015; Lukić i Živanović, 2021), polaganjem prava na resurse (Deol i Schermer, 2021; Miller i sur, 2010) i težnjom moći i statusu (Kajonius i sur., 2015; Pavlović i Rajter, 2020). To ukazuje da bi osobe koje postižu više rezultate na mračnim osobinama ličnosti uslijed polaganja prava na širi raspon resursa mogle veći broj situacija smatrati prijetećima. Iz drugog kuta, u prijetećim bi se situacijama takve osobe mogle češće oslanjati na nasilnije metode razrješenja neugodnosti, što u konačnici može i povećavati vjerojatnost sudjelovanja u političkom nasilju. Takav je opis sukladan hipotezi „narcističkog nadomještanja“ Deckera i suradnika (2013), iako se ona uglavnom odnosi na kolektivni narcizam. Ta hipoteza, ugrubo, opisuje da ekonomsko blagostanje može umanjiti potrebu za političkim djelovanjem kod grupe koja se percipira nezasluženo podcijenjenom ili depriviranom. Drugim riječima, ekonomsko blagostanje služi kao čimbenik koji štiti od potrebe za političkim djelovanjem s ciljem uvođenja velikih promjena u politički sustav. No, kad se blagostanje umanji, njegova zaštitna uloga oslabi, neugoda se vraća, prisutne ekstremističke ideologije počinju se širiti društvom te dolazi do porasta podrške ekstremizmu među (kolektivno) narcisoidnijim pojedincima.

Uz sve navedeno, na umu valja imati da McGregor i suradnici (2015) ne prave razliku između prijetnji i provokacija. Drugim riječima, isti faktori koje neki mogu doživljavati prijetećima drugi mogu ujedno doživljavati provocirajućima. Bettencourt i suradnici (2006) proveli su metaanalizu studija u kojima je provjeravano razlikuje li se odgovor na provokaciju s obzirom na pojedinčeve osobine ličnosti. Iako u vrijeme njihovog prikupljanja podataka model mračnih osobina ličnosti nije bio popularan kao danas, kao osobine ličnosti uključene su i narcizam i impulzivnost. Metaanalizom je utvrđen sličan zaključak glede obiju crta ličnosti: njihov odnos s agresivnim odgovorima bio je vrlo slab u situacijama bez provokacije, dok je uz provokaciju zabilježen umjeren do jak pozitivan odnos. Drugim riječima, provocirane narcisoidne i impulzivne osobe bile su sklonije nasilju od sličnih osoba u situaciji bez provokacije. U novije vrijeme, Hyatt i suradnici (2019) proveli su metaanalizu sa sličnim ciljem kao i Bettencourt i suradnici (2006), pri čemu su od osobina ličnosti uključili i mračne osobine ličnosti iz tetradnog

modela. Metaanaliza je ukazala na dosljednu povezanost svih četiriju uključenih mračnih osobina ličnosti s agresivnim odgovorima u provokativnim situacijama.

Neovisno o tome smatra li se političko nasilje odgovorom na prijetnju ili provokaciju, navedene teorije, hipoteze i modeli dosljedno ukazuju da bi kombinacija dispozicijskih i percepcije kontekstualnih čimbenika mogla dovesti do točnijeg predviđanja, a onda i boljeg razumijevanja političkog nasilja. Pritom McGregor i suradnici (2015) ističu i potencijalnu ulogu konspiracijskih narativa kao elementa treće skupine čimbenika (bihevioralne) radikalizacije (čimbenici pristupačnosti). Konspiracijske narative moguće je definirati kao priče koje patnju određene društvene grupe objašnjavaju nizom događaja iz prošlosti i sadašnjosti koje izaziva grupa iskvarenih arhetipskih neprijatelja (Beale, 2019). Drugim riječima, srž konspiracijskih narativa jest pripisivanje krivnje za nepovoljne okolnosti određenoj vanjskoj grupi. Iz tog konteksta, osobe koje postižu visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti percipiraju svoju grupu depriviranom i za tu nejednakost krive vanjsku grupu predstavljaju ishod jedne od kombinacija svih triju nepovoljnih faktora po modelu McGregora i suradnika (2015). Te bi osobe, sukladno ranije opisanim teorijskim modelima, trebale podržavati korištenje nasilja, biti motivirane koristiti nasilje te usmjeriti tu motivaciju na određene pojedince ili grupu. Stoga se, nakon uvida u teorijska objašnjenja, neophodnim čini usmjeriti na rezultate dosadašnjih empirijskih provjera ovog ili sličnih modela.

Dosadašnje empirijske provjere doprinosa opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja

Unatoč bogatoj argumentaciji predstavljenoj u prethodnim odlomcima, istraživanja interakcije dispozicijskih i percepcije kontekstualnih čimbenika u predviđanju ishoda radikalizacije u vrijeme pisanja ovog rada nisu bila česta. Preciznije, nije pronađen nijedan rad koji provjerava interakcijski doprinos svih triju čimbenika (opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje) u predviđanju ishoda kognitivne ili bihevioralne radikalizacije. Stoga su u prikaz dosadašnjih istraživanja uključeni i radovi koji su se bavili odstupanjem od društvenih normi i van konteksta političkog djelovanja u kojem se radikalizacija inače proučava.

Agnew i suradnici (2002), uvažavajući da „određene glavne osobine imaju dramatičan učinak na iskustvo i odgovor na društvene pritiske“ (str. 45), uključili su osobine ličnosti uz društvene pritiske u model delinkvencije. Pritom su društveni pritisci definirani kao čimbenici koji sprječavaju pojedince da ostvare svoje ciljeve, dovode do oduzimanja zasluženih nagrada i

vrijednih entiteta ili nezaslužnog nanošenja štete. Sve navedeno moguće je podvesti pod ideju nepravedne nejednakosti ili prijetnje. Prihvaćajući da se tek manji dio maloljetnika izloženih društvenim pritiscima delinkventno ponaša, Agnew i suradnici (2002) su odlučili provjeriti postoji li interakcija osobina ličnosti i pritiska u predviđanju delinkvencije. Rezultati analiza provedenih na američkoj djeci i ranim adolescentima pokazali su da je interakcija kombinacije dviju istraživanih osobina (visoke negativne emocionalnosti i niske suzdržanosti) s pritiskom značajno doprinosila predviđanju rezultata samoiskazane delinkvencije mladih adolescenata povrh individualnih prediktora. Pritom su najviše rezultate na mjeri delinkvencije ostvarivale osobe visoke negativne emocionalnosti i niske suzdržanosti izložene intenzivnim pritiscima.

U novije vrijeme, Blinkhorn i suradnici (2020) utvrdili su na (dominantno ženskim) uzorcima iz Ujedinjenog Kraljevstva da narcisoidnije osobe postaju agresivnije od manje narcisoidnih kada im se eksperimentalno izazove osjećaj isključenosti iz grupe. Pritom je osjećaj isključenosti izazivan igrama Cyberball i Cyberpass, osmišljenim za izazivanje osjećaja isključenosti (detaljnije u Blinkhorn i sur., 2020). Ipak, valjanost generalizacije nalaza ovog istraživanja na fenomen političkog nasilja ostaje upitna uslijed neprovjerene valjanosti izjednačavanja ovim pristupom izazvane isključenosti i relativne deprivacije. Dodatno, valja primijetiti i da mjere podrške oblicima nasilja nisu bile usko vezane za političko nasilje (poput nasilja nad romantičnim partnerom, tjelesnog kažnjavanja djece ili sudjelovanja u ratu).

Pavlović i Storm (2020), koristeći podatke iz četvrtog vala *Arab Barometra*, provjeravali su interakcijski doprinos percipiranih deprivacija i makijavelizma predviđanju podrške Islamskoj državi na reprezentativnim uzorcima Alžiraca i Palestinaca. Prilikom analize, autori su se susreli s ograničenjima sekundarnih analiza podataka u vidu nemogućnosti prilagodbe odabira varijabli potrebama analize te problematičnom varijabilitetu kriterija uslijed otvorene formulacije pitanja kojim je mjeran stupanj podrške tada aktivnoj i prijetećoj ekstremističkoj organizaciji. Ipak, čak i u tim uvjetima, Pavlović i Storm (2020) su uspjeli ukazati na mogućnost postojanja interakcijskog doprinosa makijavelizma i percipirane deprivacije u predviđanju podrške ekstremističkoj organizaciji.

Pavlović i Franc (2021) dvama su korelacijskim istraživanjima na hrvatskim uzorcima nastojali provjeriti interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i mračnih osobina ličnosti predviđanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera. Prvo je istraživanje provedeno na studentskom uzorku te je kao kriterij imalo radikalizirane stavove (Kalmoe, 2014), dok je drugo bilo provedeno na prigodnom kvotnom uzorku odraslih Hrvata uz radikalizirane ponašajne

namjere kao kriterij (Moskalenko i McCauley, 2009). Iz čestica upitnika *Dirty Dozen* (studija 1; Jonason i Webster, 2010) i *Hateful Eight* (studija 2; Webster i Wongsomboon, 2020) ekstrahirana je opća mračna osobina ličnosti. S druge strane, fraternalistička relativna deprivacija u prvoj je studiji bila operacionalizirana modificiranim upitnikom Obaidija i suradnika (2019), a u drugoj razlikom u percepciji deprivacije pojedinaca i političara te unipolarnom skalom emocionalnih reakcija na tu deprivaciju. Pritom su deprivacija i radikalizirani stavovi i namjere mjereni uz političare kao ciljnu grupu: u prvoj studiji sudionici su izražavali stavove o nečasnim političarima, a u drugoj o politikama koje štete građanima. Rezultati obje studija pokazali su da su osobe viših rezultata na općoj mračnoj crti ličnosti koje su percipirale izraženiju fraternalističku relativnu deprivaciju ujedno i sklonije podržavati političko nasilje (studija 1), odnosno iskazuju snažnije namjere sudjelovanja u radikaliziranim ponašanjima (studija 2).

Iako opisani radovi pružaju vrijedan doprinos spoznaji o faktorima koji doprinose razvoju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja, prostor za napredak i dalje je velik. S jedne strane, Agnew i suradnici (2002) i Blinkhorn i suradnici (2020) nisu kao kriterije koristili radikalizirane stavove, ponašajne namjere i ponašanja u vidu političkog djelovanja te relativnu deprivaciju nisu striktno definirali kao fraternalističku. Dodatno, Agnew i suradnici (2002) nisu primjenjivali nijedan od modela mračnih osobina ličnosti, dok su se Blinkhorn i suradnici (2020) usmjerili samo na osobinu narcizma. S druge strane, istraživanje Pavlović i Franc (2021) usmjerilo se na ulogu fraternalističke relativne deprivacije i proučavanje njezinih interakcija s općom mračnom osobinom ličnosti, zanemarujući pritom egoističnu relativnu deprivaciju i pripisanu krivnju. Glede otvorenih pitanja o ulozi relativne deprivacije proizašlih iz provedenih sustavnih pregleda i metaanaliza (Franc i Pavlović, 2021; Wolfowicz i sur., 2019, 2021), opisanim istraživanjima nije utvrđeno odražavaju li dobiveni rezultati prediktore kolektivnog djelovanja ili su specifični za političko nasilje. Ta je ideja primjenjiva i na istraživanja koja su uključivala osobine ličnosti kao prediktor radikaliziranih ishoda jer u pravilu opća sklonost političkom djelovanju nije kontrolirana. Također, kao što je ranije navedeno, u trenutku pisanja ovog rada nisu postojala objašnjenja razlike u doprinosu egoistične i fraternalističke relativne deprivacije predviđanju radikaliziranih ishoda. Navedene manjkavosti opisane literature onemogućuju ikakav empirijski zasnovan zaključak o kombiniranom doprinosu opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja, iako teorijske i praktične prednosti od razumijevanja međudnosa navedenih čimbenika nisu zanemarive.

Važnost istraživanja uloge opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje u kontekstu kognitivne i bihevioralne radikalizacije

Istraživanje uloge dispozicijskih i percepcije okolinskih čimbenika u kontekstu predviđanja kognitivne i bihevioralne radikalizacije važno je iz više teorijskih i praktičnih razloga. Pritom se u sljedećim odlomcima usmjeravamo prvenstveno na razloge koji ukazuju na važnost istraživanja opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije te pripisane krivnje kao čimbenika različitih ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije.

Prvi argument u prilog važnosti provjere interakcijskog doprinosa opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja jest nesrazmjer teorijskih i empirijskih radova u kojima se taj odnos analizira, vidljiv i iz prethodnih odlomaka. Iako je opisano više teorijskih modela koji pretpostavljaju interakciju mračnih osobina ličnosti i relativne deprivacije u predviđanju ishoda kognitivne i bihevioralne radikalizacije, samo jedan rad (Pavlović i Franc, 2021) baš taj odnos sustavno i primjereno testira. Iz perspektive istraživanja uloge relativne deprivacije u radikalizaciji, sustavnim pregledom literature koji su proveli Franc i Pavlović (2021) utvrđeno je da je šest puta više radova usmjereno na istraživanje kognitivne radikalizacije u kontekstu islamističke ideologije u odnosu na druge ideološke pozadine kognitivne radikalizacije. Pritom nije identificiran nijedan rad koji je uključivao interakciju mračnih osobina ličnosti i relativne deprivacije. Osim toga, identificirana su samo dva rada usmjerena na proučavanje radikaliziranih stavova i namjera ekstremne desnice koja su uključivala konstrukte i egoistične i fraternalističke relativne deprivacije. Pritom su oba dominantno bila usmjerena na mjerenje političkog nasilja prema manjinskim skupinama (Doosje i sur., 2012; De Waele i Pauwels, 2014). S druge strane, istraživanje Pavlovića i Franc (2021) proučavalo je stavove i namjere sudjelovanja u nasilju prema političarima. Takav pristup odražava definiciju suvremenog populizma kao pokreta kojim se nastoje potaknuti „potlačeni“ građani na borbu protiv političke elite koja se percipira iskvarenom (Bonikowski, 2017). Sve zajedno, postavka većeg broja modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije o interakciji osobina koje pripadaju mračnim osobinama ličnosti i okolnosti koje stvaraju doživljaj deprivacije do provedbe ovog istraživanja nije bila dovoljno istražena, posebice u kontekstu radikalizacije ekstremne desnice. Budući da je svrha modela reprezentacija stvarnosti, postavlja se pitanje koliko vjerodostojno stvarnost može predstavljati

model međudnose čijih sastavnica nedovoljno poznajemo. To je pitanje izvor potrebe za daljnjim istraživanjem ove teme.

Situacija se dodatno komplicira ukoliko se u obzir uzme i pripisana krivnja. Kao što je ranije spomenuto, unatoč teorijskim očekivanjima (Beugré, 2005; De Coensel, 2018; McGregor i sur., 2015), njezina uloga u odnosu relativne deprivacije i opće mračne osobine ličnosti s političkim nasiljem nije istražena. S jedne strane, to znači da nije provjerena hipoteza o pripisanoj krivnji kao moderatoru doprinosa relativne deprivacije predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja. Drugim riječima, budući da ta uloga nije provjeravana ni u kontekstu egoistične, ni u kontekstu fraternalističke relativne deprivacije, ne postoje ni empirijski argumenti o razini pripisane krivnje kao razlogu uslijed kojeg fraternalistička relativna deprivacija dosljednije predviđa radikalizirane stavove i namjere od egoistične. Stoga je istraživanje tog pitanja važno za bolje razumijevanje uloge relativne deprivacije kao čimbenika razvoja radikaliziranih stavova i namjera.

S druge strane, važno je provjeriti i interakcijski doprinos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju ishoda radikalizacije. S teorijskog gledišta, provjerom ovog modela provjeravaju se pretpostavke proizašle iz modela koji su ponudili McGregor i suradnici (2015). Drugim riječima, provjera ovog modela nudi dublji uvid u interakciju triju komponenti te, primjerice, može ukazati u kojoj su mjeri odnosi triju prediktorskih konstrukata isprepleteni. Primjerice, rezultati testiranja ovakvih modela mogli bi ukazati je li neki od triju uključenih faktora neovisan o preostalima – drugim riječima, je li njegov doprinos podjednak za različite vrijednosti drugih dvaju prediktora. Ako bi se ispostavilo da jest, to bi se kršilo s idejom o isprepletenosti doprinosa triju skupina čimbenika koju su McGregor i suradnici (2015) zagovarali. S druge strane, potvrda o supstancijalnom variranju doprinosa pojedinog prediktora ovisnom o vrijednostima drugih dvaju prediktora predstavljala bi argument u prilog interakcijama koje su istaknuli McGregor i suradnici (2015). Dodatno, takav bi nalaz mogao dopuniti spoznaje ranijih istraživanja temeljenih na jednostavnijim ili bivarijatnim linearnim odnosima. Osim toga, odsutnost interakcijskih doprinosa može se smatrati argumentom u prilog testiranju jednostavnijih modela razvoja radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja. S druge strane, prisutnost interakcija može se tretirati kao motivaciju za daljnu empirijsku evaluaciju složenijih modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije.

Dodatan argument u prilog testiranju složenijih međudnosa sastavnica modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije jest njihovo uključivanje u razvoj sve popularnijih politika temeljenih na dokazima (detaljnije u Parkhurst, 2017). U kontekstu političkog nasilja, donositelji političkih odluka nerijetko ih barem dijelom zasnivaju na sadržaju znanstvenih radova (Franc i Pavlović, 2021). Naposljetku, nakon terorističkog napada 11. rujna 2001. poraslo je financiranje istraživanja terorizma u svijetu kao odraz težnje razumijevanju političkog nasilja i čimbenika koji doprinose njegovoj pojavi (Schuurman, 2019; Silke, 2008). Stoga, istraživanja usmjerena samo na pojedine aspekte političkog nasilja mogu dovesti do političkih odluka koje su primjerene u kontekstu tih sastavnica, ali neprimjerene u kontekstu nekih drugih. Tako Pettinger (2017) ukazuje da neprimjerene političke odluke skrojene s ciljem prevencije kognitivne i bihevioralne radikalizacije mogu dovesti do njezinog jačanja. Preciznije, Pettinger (2017) ističe da neprimjeren pristup deradikalizaciji dovodi do stigmatizacije pojedinih grupa, što može potaknuti ili pojačati neugodne emocije i diskriminaciju prema članovima te grupe. Drugim riječima, članovi grupe mogu se percipirati izoliranima i ugroženima. Prema McCauley i Moskalenko (2008), u odsustvu vanjske podrške i pod dojmom prijetnje dolazi do povećanja kohezije među članovima grupe. Taj dojam prijetnje mogu stvoriti i medijski sadržaji prošarani ekstremističkom propagandom (Tugwell, 1986). U situaciji kad se nemaju na koga drugoga osloniti, članovi grupe se oslanjaju jedni na druge, što dovodi do jačanja grupne kohezije i nečeg što Swann i Buhrmester (2015) kasnije prozivaju stapanjem identiteta. Takvi pojedinci u izolaciji tvore svoju verziju moralnosti i realiteta te ovisno o tome kako ta verzija izgleda odlučuju hoće li se upustiti u političko djelovanje i kako će ono izgledati. Dodatno, čak i ako stapanje identiteta ne urodi političkim nasiljem nego mirnim prosvjedima, dosljedne neprimjerene akcije i reakcije manjinske i većinske grupe mogu potaknuti radikalizaciju općenito kod (barem nekih članova) izolirane i diskriminirane grupe (McCauley i Moskalenko, 2008). Tu do izražaja dolazi važnost dispozicija, onih koje, po Cawveyu i suradnicima (2017), ima smisla istraživati u kontekstu političkog nasilja – mračnih osobina ličnosti. Ukoliko znamo da je uz percipirane neugodne okolnosti i grupna članstva neophodna određena razina mračnih osobina ličnosti da bi došlo do političkog nasilja i pripisane krivnje, meta deradikalizacijskih programa prestaju biti cijele grupe. S jedne strane, veća specifičnost takvog pristupa omogućavala bi i razvoj primjerenijih preventivnih programa prilagođenih za pojedince kojima su ti programi najpotrebniji. S druge strane, ovakvim bi se pristupom spriječilo neopravdano stigmatiziranje cijelih grupa, čime se umanjuje vjerojatnost da deradikalizacijska politika urodi povećanjem političkog nasilja. Iz ove perspektive, poznavanje interakcijskog doprinosa različitih dispozicijskih i percepcije

situacijskih čimbenika predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja čini se važnim korakom u povećanju efikasnosti i sprječavanju neželjenih posljedica deradikalizacijskih programa.

Na razini pojedinaca, spoznaja o pojedinačnim i kombiniranim doprinosima različitih faktora predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja može voditi razvoju boljih instrumenata za detekciju rizičnih pojedinaca. To se posebice čini važnim budući da „zlatni standard“ mjerenja kognitivne i bihevioralne radikalizacije još uvijek ne postoji (Scarcella i sur., 2016). U kontekstu rizičnih pojedinaca, bolje razumijevanje odrednica političkog nasilja može biti korisno i praktičarima jer im omogućava pripremu rehabilitacijskih sadržaja primjerenih motivacijskim i vrijednosnim elementima klijentovog svjetonazora. Također, takav pristup omogućuje pravovremenu obuku pojedinaca koji provode deradikalizaciju. Primjerice, poznato je da osobe koje postižu visoke rezultati na ljestvicama mračnih osobina ličnosti u pravilu koriste nezrele obrambene mehanizme (poput disocijacije, poricanja, projekcije, pasivne agresije ili ispada; detaljnije u Richardson i Boag, 2016). Stoga se doima smislenim u obuku pojedinaca koji će raditi na rehabilitaciji radikaliziranih osoba uključiti i neki oblik edukacije koji bi im pomogao da uspješnije uspostave i odražavaju terapijski odnos. Terapijski odnos pokazao važnim za uspjeh rehabilitacijskog procesa općenito (Leach, 2005), ali i sprječavanje ponovne radikalizacije (Hill, 2020). Stoga se čini korisnim opremiti praktičare alatima koji im mogu pomoći da ishod tog odnosa bude što uspješniji. Pritom glavne alate predstavljaju pregledni modeli kognitivne i bihevioralne radikalizacije kojim će se praktičari voditi. Stoga se i iz ovog konteksta čini relevantnim istraživati nezavisne i kombinirane doprinose mračnih osobina ličnosti kao dispozicija i relativne deprivacije i pripisane krivnje kao odraza percepcije okoline u predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja.

Ovo istraživanje

Sve navedeno motiviralo nas je na provedbu istraživanja s općim ciljem provjere nezavisnih i interakcijskih doprinosa opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje u predviđanju ishoda radikalizacije.

S ciljem uvažavanja podjele na kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013), u nacrt su uključena dva kriterija. Preciznije, mjerili smo stav prema političkom nasilju i namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Budući da je istraživanje provedeno u Hrvatskoj, smatrali smo da mjere bihevioralne radikalizacije ne bi urodile varijabilitetom primjerenim za provedbu analitičkih postupaka.

Dodatno, sukladno napomeni Franc i Pavlović (2021) i Wolfowicza i suradnika (2021), u sklopu ovog istraživanja nastojalo se provjeriti i odražavaju li rezultati opće stavove o političkom djelovanju (i namjere političkog djelovanja) ili specifične stavove o političkom nasilju (i namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije). Drugim riječima, korišteni su bifaktorski (S-1) modeli gdje je to bilo primjereno, s ciljem dodatne provjere stabilnosti rezultata.

Kako bismo dodatno osigurali vanjsku valjanost rezultata, za potrebe ovog istraživanja podaci su prikupljeni na dva uzorka: uzorku studenata s područja Republike Hrvatske te na općem uzorku mladih s područja Republike Hrvatske.

U nastavku su odlomka prikazani istraživački problemi na koje se ovo istraživanje usmjerava uz hipoteze temeljene na literaturi prikazanoj u uvodu.

1. Istražiti odnos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju, izraženog kao podrška političkom nasilju.

Hipoteza 1a: Očekuje se pozitivna povezanost između opće mračne osobine ličnosti i stavova o političkom nasilju.

Hipoteza 1b: Očekuje se pozitivna povezanost između fraternalističke relativne deprivacije i stavova prema političkom nasilju.

Hipoteza 1c: Ne očekuje se povezanost između egoistične relativne deprivacije i stavova prema političkom nasilju.

2. Istražiti odnos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Hipoteza 2a: Očekuje se pozitivna povezanost između opće mračne osobine ličnosti i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Hipoteza 2b: Očekuje se pozitivna povezanost između fraternalističke relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Hipoteza 2c: Ne očekuje se povezanost između egoistične relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

3. Istražiti interakcijski doprinos pripisivanja krivnje i relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju.

Hipoteza 3a: Očekuje se značajan interakcijski doprinos pripisivanja krivnje i fraternalističke relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju i to takav da će najpozitivnije stavove o političkom nasilju izražavati sudionici koji osjećaju intenzivnu fraternalističku relativnu deprivaciju i krivnju pripisuju vanjskoj grupi.

Hipoteza 3b: Očekuje se značajan interakcijski doprinos pripisivanja krivnje i egoistične relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju i to takav da će najpozitivnije stavove o političkom nasilju izražavati sudionici koji osjećaju veću egoističnu relativnu deprivaciju i više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

4. Istražiti interakcijski doprinos pripisivanja krivnje i relativne deprivacije predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Hipoteza 4a: Očekuje se značajan interakcijski doprinos pripisivanja krivnje i fraternalističke relativne deprivacije predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije i to takav da će najintenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije izražavati sudionici koji osjećaju veću fraternalističku relativnu deprivaciju i više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

Hipoteza 4b: Očekuje se značajan interakcijski doprinos pripisivanja krivnje i egoistične relativne deprivacije predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije i to takav da će najintenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije izražavati sudionici koji osjećaju veću egoističnu relativnu deprivaciju i više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

5. Istražiti interakcijski doprinos pripisivanja krivnje, opće mračne osobine ličnosti i relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju.

Hipoteza 5a: Očekuje se da će interakcija pripisivanja krivnje, opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije doprinosti predviđanju stavova o političkom nasilju i to tako da će pozitivnije stavove o političkom nasilju izražavati osobe koje postižu više rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti i fraternalističkoj relativnoj deprivaciji te više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

Hipoteza 5b: Očekuje se da će interakcija pripisivanja krivnje, opće mračne osobine ličnosti i egoistične relativne deprivacije predviđati stavove o političkom nasilju i to tako da će pozitivnije stavove o političkom nasilju izražavati osobe koje postižu više rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti i egoističnoj relativnoj deprivaciji te više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

6. Istražiti interakcijski doprinos pripisivanja krivnje, opće mračne osobine ličnosti i relativne deprivacije u predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Hipoteza 6a: Očekuje se da će interakcija pripisivanja krivnje, opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije predviđati namjeru sudjelovanja u radu nasilne organizacije i to tako da će veću spremnost na sudjelovanje u radu nasilne organizacije izražavati osobe koje postižu više rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti i fraternalističkoj relativnoj deprivaciji te više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

Hipoteza 6b: Očekuje se da će interakcija pripisivanja krivnje, opće mračne osobine ličnosti i egoistične relativne deprivacije predviđati namjeru sudjelovanja u radu nasilne organizacije i to tako da će veću spremnost na sudjelovanje u radu nasilne organizacije izražavati osobe koje postižu više rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti i egoističnoj relativnoj deprivaciji te više pripisuju krivnju vanjskoj grupi.

Metoda

Sudionici

U istraživanju su sudjelovala dva prigodna uzorka mladih građana Hrvatske. Iako podaci iz istraživanja Pavlović i suradnika (2021) pokazuju da je većina studenata koji su sudjelovali u istraživanju sudjelovala i u nasilnim prosvjedima u Kataloniji, a podaci iz istraživanja Pavlović i Franc (2021) da hrvatski studenti pokazuju varijabilitet glede stavova o političkom nasilju, u istraživanje je uključen i uzorak opće populacije mladih. Iako su oba uzorka bila prigodna, ovim se pristupom osigurava veći varijabilitet u obilježjima sudionika što predstavlja argument u prilog vanjske valjanosti rezultata, u slučaju da budu identični. Nakon čišćenja prikupljenih podataka (detaljnije opisano u pododjeljku *Čišćenje podataka i opći pristup analizi*), studentski se uzorak sastojao od 716 sudionika, a opći uzorak mladih od 140 sudionika. Prosječna dob studenata iznosila je 21.67 godina ($SD = 2.56$) te je u uzorku bilo 53% žena, dok je prosječna dob sudionika iz općeg uzorka mladih iznosila 26.76 godina ($SD = 4.53$) te je u uzorku bilo 69% žena. Uzorci su bili slični po socioekonomskom statusu ($M_{\text{studenti}} = 3.24$, $SD_{\text{studenti}} = 0.67$ i $M_{\text{opći}} = 3.14$, $SD_{\text{opći}} = 0.60$). Pritom 55% općeg uzorka mladih nije pristupilo tercijarnom obrazovanju. U oba uzorka 36% sudionika nije izrazilo svoju političku opredijeljenost, dok se ostatak sudionika ravnomjerno raspodijelio na ljestvici od 0 (lijevo) do 10 (desno), pri čemu su studenti ($M = 3.83$) nešto više naginjali lijevoj opciji od općeg uzorka mladih ($M = 4.73$, $t(125.87) = -2.93$, $p = .004$).

Instrumenti

U sljedećim su odlomcima opisane mjere korištene za operacionalizaciju ključnih konstrukata ovog istraživanja. Pritom je za sve mjere postignuta (barem) parcijalna jaka ekvivalentnost (Tablica P1 u Prilogu 1).

Kriterijske varijable

Stav o političkom nasilju mjerjen je prilagođenom verzijom ljestvice podrške političkom nasilju (Kalmoe, 2014). Ljestvica izvorno sadrži pet čestica koje mjere podršku prijetnjama te nasilju prema političarima na vlasti. Primjena ljestvice na više nacionalno reprezentativnih američkih uzoraka (Kalmoe, 2014; $\alpha_{\text{studija 1}} = .84$, $\alpha_{\text{studija 2}} = .69$, $\alpha_{\text{studija 3}} = .77$)

te hrvatskom studentskom uzorku ($\omega = .80$; Pavlović i Wertag, 2021) ukazala je na unutarnje konzistentnu jednofaktorsku strukturu. Dodatno, kako bi se provjerilo odražavaju li izmjereni stavovi tek opći stav o kolektivnom djelovanju, formirane su četiri čestice koje mjere podršku normativnom političkom djelovanju (sudjelovanju u političkim raspravama, izlasku na izbore, mirnim prosvjedima i mirnim političkim akcijama). Navedena su ponašanja odabrana po uzoru na Ljestvicu aktivističke orijentacije (Corning i Myers, 2002). Sudionici su na čestice odgovarali pomoću šest-stupanjske ljestvice, pri čemu je viša vrijednost označavala veće slaganje s tvrdnjama, odnosno veću podršku specifičnom obliku političkog djelovanja. Konačni je rezultat podrške političkom nasilju formiran kao rezultat na zajedničkom faktoru čestica koje mjere podršku političkom nasilju (robustni CFI = .992, robustna RMSEA = .078, 95% CI [.037, .126], SRMR = .018), pri čemu je utvrđena primjerena unutarnja konzistencija ($\omega = .83$) s obzirom na konvencionalni kriterij (Nunnally, 1978). Veći rezultat na tako izračunatom faktoru označavao je veću podršku političkom nasilju. Iako je bilo planirano izračunati i bifaktorsku (S-1) verziju u kojoj je iz varijance stava o političkom nasilju isključena varijanca stavova o normativnom političkom djelovanju, dvije mjere nisu supstancijalno korelirale ($r = .04$), što ukazuje na zanemariv potencijalni doprinos takve analize.

Namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije bila je operacionalizirana prilagođenim česticama Ljestvice aktivističkih i radikaliziranih namjera (Activism and Radicalism Intentions Scale, ARIS; Moskalenko i McCauley, 2009). Ljestvica je izvorno sastavljena od osam čestica, pri čemu pola reflektira faktor namjere sudjelovanja u normativnom (aktivističke namjere), a pola u nenormativnom nasilnom političkom djelovanju (radikalizirane namjere). Unutarnja konzistencija obiju ljestvica kroz različite adaptacije na uzorcima iz SAD-a ($\alpha_{akt} = .83$, $\alpha_{rad} = .83$, Becker, 2021), Španjolske ($\alpha_{akt} = .83$, $\alpha_{rad} = .84$, Trujillo i Moyano, 2014) i hrvatske (minimalni $\omega = .77$, Pavlović i Franc, 2021) je prihvatljiva, iako slaganje s podacima za dvofaktorski model te dosljedna umjerena do visoka pozitivna korelacija aktivističkih i radikaliziranih namjera ukazuje na potrebu za složenijim analitičkim pristupima (detaljnije u Pavlović i sur., 2021). Kao i kod mjerenja stavova o političkom nasilju, sudionici su odgovore davali na šest-stupanjskoj ljestvici pri čemu je viša vrijednost označavala veće slaganje s tvrdnjama, odnosno intenzivniju namjeru sudjelovanja u radu specifične organizacije. U ovom je istraživanju utvrđeno primjereno slaganje jednofaktorskog modela s podacima (robustni CFI = 1, robustna RMSEA = 0, 95% CI [0, 0], SRMR = .003), pri čemu je utvrđena primjerena unutarnja konzistencija ($\omega = .91$). Također, provjereno je i slaganje bifaktorske (S-1) verzije faktora, pri čemu je varijanca namjera sudjelovanja u aktivnostima

nenasilne organizacije ekstrahirana iz varijance namjera sudjelovanja u aktivnostima nasilne organizacije. Budući da se korelacija dvaju faktora u ovom istraživanju pokazala niskom ($r = .24$), taj je oblik računanja faktora korišten kao kontrola robusnosti dobivenih rezultata. Slaganje takvom modela također se pokazalo primjerenim podacima (robusni CFI = 1, robusna RMSEA = 0, 95% CI [0, .047], SRMR = .017), pri čemu je utvrđena primjerena unutarnja konzistencija ($\omega = .91$ za namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije i $\omega = .86$ za namjere sudjelovanja u radu nenasilne organizacije). Viši rezultat, neovisno o načinu računanja faktora, označavao je izraženije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije (odnosno, radu nenasilne organizacije za S-1 faktor bifaktorskog modela). Oba su faktorska rješenja postigla parcijalnu jaku ekvivalentnost: samo zasićenje čestice radb („Donirao bih novac organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.“) faktorom namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije značajno je variralo po uzorcima.

Prediktorske varijable

Opća mračna osobina ličnosti mjerena je upitnikom D16 (Moshagen i sur., 2020). Upitnik je sastavljen od 16 čestica, pri čemu veći rezultat na pola čestica znači veću izraženost opće mračne osobine ličnosti, a na drugoj polovici manju, te je u dosadašnjoj primjeni pokazao visoku unutarnju konzistenciju ($\alpha = .91$; Moshagen i sur., 2020). Ljestvica još nije korištena na hrvatskom uzorku te je prevedena za potrebe ovog istraživanja. Sukladno izvornoj verziji, sudionici su odgovore davali na pet-stupanjskoj ljestvici Likertovog tipa u rasponu od uopće se ne slažem (1) do u potpunosti se slažem (5). Ovim je istraživanjem utvrđeno primjereno slaganje jednofaktorskog modela s podacima (robusni CFI = .899, robusna RMSEA = .060, 95% CI [.053, .068], SRMR = .048) te prihvatljiva unutarnja konzistencija ($\omega = .81$). Multi-grupnom konfirmatornom faktorskom analizom utvrđena je jaka ekvivalentnost ljestvice, što predstavlja argument u prilog valjanosti usporedbe rezultata dobivenih na dvama uzorcima ovog istraživanja. Konačni rezultat predstavljao je rezultat na zajedničkom faktoru svih čestica, pri čemu je viši rezultat označavao izraženiju opću mračnu osobinu ličnosti.

Fraternalistička relativna deprivacija mjerena je hrvatskom adaptacijom (Pavlović i Franc, 2021) upitnika fraternalističke relativne deprivacije (Obaidi i sur., 2019). Hrvatska adaptacija ljestvice pomoću pet čestica na ljestvici Likertovog tipa u rasponu od uopće se ne slažem (1)

do u potpunosti se slažem (7) mjerila je koliko sudionici smatraju da su „obični građani“ deprivirani u odnosu na političare. U ovom je istraživanju mjerena percipirana deprivacija vlastite grupe (operacionalnizirana kao „ljudi poput mene“) u odnosu na političare (npr. „Ljuti me što političari s visoka gledaju na ljude poput mene“). Analiza ranije adaptacije ovog instrumenta na hrvatskom uzorku (Pavlović i Franc, 2021) ukazala je na zadovoljavajuću unutarnju konzistenciju ljestvice ($\omega = .83$). Ovim je istraživanjem utvrđeno primjereno slaganje jednofaktorskog modela s podacima (robustni CFI = .983, robustna RMSEA = .064, 95% CI [.036, .095], SRMR = .028) te prihvatljiva unutarnja konzistencija ($\omega = .77$). Multi-grupnom konfirmatornom faktorskom analizom utvrđena je jaka ekvivalentnost ljestvice, što predstavlja argument u prilog valjanosti usporedbe rezultata dobivenih na dvama uzorcima ovog istraživanja. Pritom je viši rezultat ovog faktora označavao izraženiju fraternalističku relativnu deprivaciju.

Egoistična relativna deprivacija bila je mjerena upitnikom Callana i suradnika (2011) koji pomoću pet čestica Likertovog tipa na petstupanjskoj ljestvici mjeri koliko se sudionik osjeća depriviranim u odnosu na sebi slične osobe. Pritom je dvije čestice potrebno rekodirati (erdb, „Osjećam se privilegirano u usporedbi s drugim ljudima oko sebe“ i erdd, „Osjećam se ogorčeno kad vidim koliko su drugi meni slični ljudi imućniji od mene“). Time se postiže da viši rezultat na svim česticama označavao izraženiju egoističnu relativnu deprivaciju. Ljestvica još nije primjenjivana u Hrvatskoj te je prevedena za potrebe ovog istraživanja. Na izvornom, američkom uzorku, ljestvica se pokazala unutarnje konzistentnom ($\alpha = .78$). Ovim istraživanjem nije utvrđeno primjereno slaganje jednofaktorskog modela s podacima (robustni CFI = .912, robustna RMSEA = .174, 95% CI [.149, .199], SRMR = .078). Uzrok tome bio je izostanak supstancijalne zasićenosti čestice erdb egoističnom relativnom deprivacijom. Nakon isključivanja te čestice, slaganje s podacima jednofaktorskog modela temeljenog na preostalim četirima česticama pokazalo se primjerenim (robustni CFI = .983, robustna RMSEA = .116, 95% CI [.078, .157], SRMR = .028). Unutarnja konzistencija takve skraćene ljestvice pokazala se primjerenom ($\omega = .83$). Pritom je viši rezultat ovog faktora označavao izraženiju egoističnu relativnu deprivaciju. Multi-grupnom konfirmatornom faktorskom analizom utvrđena je jaka ekvivalentnost ljestvice, što predstavlja argument u prilog valjanosti usporedbe rezultata dobivenih na dvama uzorcima ovog istraživanja.

Pripisivanje krivnje bilo je mjereno jednom česticom, osmišljenom za potrebe ovog istraživanja. Na toj su čestici sudionici davali svoju procjenu razine u kojoj smatraju političare

odgovornima za nejednakosti u Hrvatskoj na ljestvici od 11 razina, u rasponu od “uopće nisu odgovorni” (0%) do “u potpunosti su odgovorni” (100%).

Kontrolni faktori

Više je varijabli u ovom istraživanju bilo korišteno kao kontrolni faktori pomoću kojih smo procjenjivali usporedivost prikupljenih uzoraka. Od sociodemografskih podataka, mjerili smo dob i spol sudionika, koliko godina su bili u sustavu obrazovanja te jesu li trenutno studenti. Uz to, mjerili smo i samoprocijenjeni obiteljski ekonomski status na ljestvici od pet razina u rasponu od izrazito ispodprosječan (1) do izrazito iznadprosječan (5) te političku orijentaciju mjerenu na ljestvici u rasponu od lijevo (0) do desno (10). Pritom su sudionici imali opciju označiti da nisu politički opredijeljeni.

Postupak

Poziv na sudjelovanje u ovom online istraživanju bio je podijeljen putem društvenih mreža i mailing lista, a podaci su prikupljeni od 11. listopada 2021. do 10. studenog 2021. Klikom na poveznicu sudionici su pristupili tekstu informiranog pristanka. Sudionici koji su odlučili prihvatiti uvjete istraživanja klikom na oznaku „dalje“ mogli su pristupiti upitniku. Sudjelovanje u istraživanju bilo je dobrovoljno i anonimno. Redoslijed ispunjavanja upitnika bio je jednak za sve sudionike, dok je redoslijed čestica bio slučajan. Nakon ispunjavanja upitnika D16, sudionici su odgovarali na čestice upitnika egoistične, a zatim fraternalističke relativne deprivacije te česticu percipirane krivnje političara za nejednakosti u Hrvatskoj. Potom su sudionici ispunjavali upitnik radikaliziranih stavova i upitnik radikaliziranih namjera, dok su na samom kraju prikupljeni podaci o sociodemografskim obilježjima sudionika. Nakon ispunjavanja svih upitnika, sudionicima je, uz zahvalu na sudjelovanju, ukazano i na adrese relevantnih službenih institucija (poput policije, USKOK-a i organizacija usmjerenih na pružanje pravne pomoći građanima) kako bi ih se usmjerilo na postojeća dostupna sredstva društveno prihvatljivog djelovanja protiv političara koji zlouporabljaju svoj položaj. Time se nastojalo osigurati da sudionici budu usmjereni prema legalnim opcijama političkog djelovanja ukoliko uslijed ispunjavanja upitnika osjete potrebu za političkim djelovanjem, odnosno umanjiti vjerojatnost da sudjelovanje u istraživanju potakne političko nasilje. Provedbu istraživanja odobrilo je Etičko povjerenstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te Etičko povjerenstvo Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

Analitički pristup

Procjena statističke snage

Tijekom planiranja istraživanja, procijenjena je i veličina uzorka potrebna za dobivanje značajnih rezultata uz statističku snagu od 80% ($\beta = .80$) te razinu značajnosti od 5% ($\alpha = .05$). Sukladno rezultatima ranijih istraživanja provedenih na hrvatskom uzorku (Pavlović i Franc, 2021), očekivani doprinosi mračnih osobina ličnosti i grupne relativne deprivacije predviđanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera trebali bi veličinom učinka biti slični prosječnim efektima u psihologiji ličnosti ($r = .20$, Gignac i Szodorai, 2016) i socijalnoj psihologiji ($r = .24$, Lovakov i Agadullina, 2021). Ipak, istraživanjem su se nastojale utvrditi i interakcije drugog reda, za koje je potrebna veća statistička snaga da se pokažu značajnima (detaljnije u Brysbaert, 2019). Stoga se u ovom nacrtu, kod procjene snage, a temeljem veličina efekata iz ranijih istraživanja (Pavlović i Franc, 2021), nastojala procijeniti veličinu uzorka za koju bi i odnos niske veličine ($r = .10$), ukoliko postoji, bio značajan. Stoga je, u idealnom slučaju, za potrebe ovog istraživanja bilo potrebno prikupiti oko 780 sudionika po uzorku. Nakon čišćenja (detaljnije opisanog u sljedećem potpoglavlju), studentski uzorak ($N = 716$) bio je dovoljno velik da ga se može smatrati primjerenim: za 716 sudionika uz statističku snagu od 80% i prag značajnosti na 5%, povezanosti veličine efekta $|r| > .104$ bile bi proglašene statistički značajnima. S druge strane, kod interpretacije rezultata dobivenih na općem uzorku mladih ($N = 140$) potrebno u obzir uzeti i sniženu statističku snagu. Naime, za statistički značajan rezultat uz statističku snagu od 80% i prag značajnosti na 5%, potrebno je utvrditi veličinu efekta povezanosti od najmanje $|r| = .234$.

Čišćenje podataka i opći pristup analizi

Prvoj stranici upitnika pristupilo je ukupno 1048 potencijalnih sudionika. Sukladno tekstu informiranog pristanka, najprije smo iz uzorka isključili sve sudionike koji su u nekoj od točaka upitnika prestali odgovarati na pitanja. Time je uzorak sveden na 900 sudionika, odnosno 738 hrvatskih studenata i 162 osobe koje ne studiraju (u nastavku: opći uzorak mladih). Zatim su pod pretpostavkom ulaganja nedovoljnog truda u ispunjavanje upitnika eliminirana tri sudionika iz općeg uzorka mladih i devet studenata koji su isti odgovor dali deset ili više puta za redom, potom i dva studenta standardna devijacija čijih odgovora na čestice korištene u

ovom istraživanju nije bila veća od 1. Nakon toga isključen je jedan sudionik iz općeg uzorka mladih i osam studenata koji su kao spol označili „nešto drugo“ te osamnaest sudionika iz općeg uzorka mladih i tri studenta koji su bili stariji od 35 godina. Time je formiran i konačni uzorak ovog istraživanja, sastavljen od 716 studenata i 140 sudionika iz opće populacije mladih.

Analitički pristup kvantitativnim podacima sastojao se od više koraka, a dominantno je zasnovan na principima strukturalnog modeliranja. Ipak, dio analiza nije bilo moguće valjano provesti strukturalnim modeliranjem (detaljnije u Rezultati, potpoglavlje H5 i H6 – Ishodi evaluacije strukturalnih modela), već je umjesto toga korištena analiza latentnih profila. Stoga u nastavku prvo kratko opisujemo korištene postupke strukturalnog modeliranja i donesene odluke o pristupu analizi koje su utjecale na ishode strukturalnog modeliranja, a zatim se pažnja usmjerava na postupke i odluke vezane uz analizu latentnih profila. Analiza podataka provedena je u programskom jeziku R (R Core Team, 2021). Korištene su funkcije iz paketa readxl (Wickham i Bryan, 2019), dplyr (Wickham i sur., 2021), tidyr (Wickham, 2021), careless (Yentes i Wilhelm, 2021), ggplot2 (Wickham, 2016), psych (Revelle, 2018), lavaan (Rosseel, 2012), semTools (Jorgensen i sur., 2018), semPlot (Epskamp, 2015), seminr (Ray i sur., 2020) i tidyLPA (Rosenberg i sur., 2019).

Strukturalno modeliranje

Opis metode strukturalnog modeliranja

Strukturalno modeliranje predstavlja širok skup postupaka zasnovanih na analizi kovarijance kojima je moguće procjenjivati latentne varijable u pozadini opaženih varijabli te utvrđivati međuodnose tih latentnih varijabli ili njihove odnose s drugim opaženim varijablama (detaljnije u Kline, 2015). Drugim riječima, strukturalno modeliranje moguće je shvatiti kao proširenje tradicionalnih postupaka linearne regresije (Tu, 2009): pojednostavnjeno, dio u kojem su linearna regresija i strukturalno modeliranje slični jest analiza traga uz jednu kriterijsku varijablu koju predviđa jedan ili više prediktora.

Uz navedenu sličnost, postoji i velik broj razlika između strukturalnog modeliranja i tradicionalnih postupaka linearne regresije. Za razliku od linearne regresije, postupci strukturalnog modeliranja omogućuju istovremeno procjenu slaganja modela s podacima, uključivanje većeg broja kriterijskih varijabli u model, kao i provjeru složenijih međuodnosa među varijablama (Harrington, 2009; Kline, 2015).

Postupak kojim se provjerava slaganje teorijskog modela (definiranog pomoću očekivanih međuodnosa između opaženih varijabli) s podacima prozvan je konfirmatornom faktorskom analizom (Harrington, 2009). Moguće ga je provoditi samostalno (primjerice, kod provjere psihometrijskih svojstava različitih upitnika) ili kao jedan od koraka strukturalnog modeliranja, neophodan za interpretaciju dobivenih rezultata (Harrington, 2009). Pritom je fokus konfirmatorne faktorske analize na odnosu latentnih dimenzija i opaženih varijabli, iako u kontekstu strukturalnog modeliranja može imati i širu ulogu. Zbog postupaka konfirmatorne faktorske analize je, za razliku od linearnih regresijskih modela, strukturalnim modeliranjem moguće steći uvid i u postojanje teorijski neočekivanih odnosa ili teškoće s mjerenjem koje kvare slaganje modela s podacima.

Primjena konfirmatorne faktorske analize čini pristupačnim i istraživanje složenih kovaranja među česticama i konstruktima, ali i raščlambu varijance čestica na više konstrukata, što nije izvedivo tradicionalnim regresijskim postupcima. Jedan od primjera takve primjene CFA jest i bifaktorski (S-1) model. Bifaktorski (S-1, asimetrični³) modeli koriste se u sklopu strukturalnog modeliranja s ciljem razdvajanja varijance povezanih konstrukata (Eid i sur., 2017; Reise, 2012). Operacionalno, kod S-1 modela formira se jedan opći faktor, zajednički svim česticama, te jedan manje specifični faktor nego je to teorijski opravdano. Pritom se kovarijanca općeg i specifičnih faktora ograniči na nulu kako bi se osigurala neovisnost ekstrahiranih varijanci. U tom slučaju, zajednički faktor poprima značenje specifičnog faktora koji nije definiran, odnosno, ekstrahira dio varijance svake od čestica koji pripada tom specifičnom faktoru. S druge strane, varijanca preostalih specifičnih faktora predstavlja dio njihove varijance neovisan o varijanci izostavljenog specifičnog faktora (zbog fiksiranja kovarijanca na 0; detaljnije u Eid i sur., 2017). Postoji više inačica bifaktorskih modela, no sve su zasnovane na istom principu razdvajanja varijance zajedničke svim česticama od varijance pojedinih specifičnih dimenzija.

Sve je navedeno u kontekstu strukturalnog modeliranja moguće i uspoređivati po grupama, pri čemu su dostupni i postupci s ciljem provjere valjanosti takvih usporedbi. Takvi postupci, prozvani testovima ekvivalentnosti mjerenja (engl. *measurement equivalence/invariance*) često se koriste u istraživanjima koja se zasnivaju na podacima različitih skupina (primjerice, iz različitih kulturnih konteksta ili dobnih skupina). Njihova je primjena posebno važna u

³ Iako postoje i simetrični bifaktorski modeli, za njihovu valjanu primjenu neophodno potrebno je primijeniti oblik uzorkovanja koji nije kompatibilan s definiranjem upitnika i uzorka primijenjenim u ovom istraživanju (detaljnije u Eid i sur., 2017).

situacijama kad postoji mogućnost razlika u funkcioniranju opaženih varijabli koje, ako su zanemarene, mogu dovesti do pristranosti u procjenama parametara modela (detaljnije u Fischer i Karl, 2019; Guenole i Brown, 2014; Milfont i Fischer, 2010). Iako postoji veći broj parametara čija se ekvivalentnost može uspoređivati, većina se istraživača usmjerava na provjeru onih razina ekvivalentnosti neophodnih za valjanu usporedbu prosjeka latentnih dimenzija i nagiba regresijskih pravaca (detaljnije u Putnick i Bornstein, 2016). S tim se ciljem ekvivalentnost mjerenja provjerava sukcesivno na tri razine: na svakoj se razini nova razina parametara ograniči na iste vrijednosti po skupinama, pri čemu se iz razine u razinu dodaju nova ograničenja jednakosti parametara. Na razini konfiguralne ekvivalentnosti, provjerava se pripadaju li čestice istim faktorima u svim skupinama (uzorcima). Ako je utvrđeno primjereno slaganje s podacima na toj razini, provjerava se metrijska ili slaba ekvivalentnost, odnosno jesu li zasićenja čestica podjednaka u svim skupinama. Ako su odstupanja uslijed novonametnutih ograničenja zanemariva, provjerava se i skalarna ili jaka ekvivalentnost, odnosno jesu li odsječci čestica podjednaki u svim skupinama. Ukoliko se ponovno utvrdi da su odstupanja u slaganju modela s podacima zanemariva, usporedba latentnih prosjeka ili regresijskih pravaca ne bi trebala biti pristrana (detaljnije u Guenole i Brown, 2014). Ukoliko slaganje s podacima nije ostvareno na nekoj od razina, moguće je konzultirati modifikacijske indekse kako bi se utvrdilo postoji li (teorijski) primjerena modifikacija modela koja bi omogućila ostvarivanje parcijalne ekvivalentnosti. Postizanje (barem) parcijalne ekvivalentnosti preduvjet je za usporedbu latentnih prosjeka i regresijskih pravaca (detaljnije u Putnick i Bornstein, 2016). Kao pokazatelji „zanemarivosti“ odstupanja najčešće se koriste pokazatelji slaganja s podacima izračunati u sklopu konfirmatorne faktorske analize, pri čemu postoji djelomično nesuglasje između istraživača o tome koliko je odstupanje u kojem pokazatelju slaganja prihvatljivo (Putnick i Bornstein, 2016).

Iz opisane mogućnosti razlaganja varijance čestica proizlazi još jedna prednost strukturalnog modeliranja. Za razliku od tradicionalnih regresijskih postupaka, strukturalno modeliranje ne pretpostavlja da su varijable savršeno mjerene, već kod procjene parametara uzima u obzir i postojanje varijance pogreške mjerenja za svaku od čestica, što omogućava veću preciznost procjena (Harrington, 2009; Kline, 2015). Navedene prednosti opravdavaju stav o strukturalnom modeliranju kao „koraku naprijed“ u odnosu na tradicionalni pristup linearnih regresija (Tu, 2009).

Ipak, i kod provedbe strukturalnog modeliranja važno je osvrnuti se barem na temeljne preduvjete dobivanja valjanih rezultata. Kaplan (2008) navodi multivarijatnu normalnost

(uslijed zasnovanosti analize na metodi najveće vjerojatnosti – engl. *maximum likelihood* – koja pretpostavlja normalnu raspodjelu) i primjerenost veličine uzorka (neophodne za primjereno funkcioniranje pokazatelja slaganja s podacima i konvergenciju modela). Kaplan (2008) ističe i važnost primjerenosti slaganja modela s podacima (neophodnih za primjerenu interpretaciju rezultata) te prisutnost isključivo slučajno nedostajućih podataka (neophodnu za primjerenu generalizaciju rezultata), ukoliko u bazi postoje sudionici koji nisu dali odgovore na sva relevantna pitanja. Pritom valjanost rezultata strukturalnih modeliranja mogu umanjiti i druga odstupanja koja kvare valjanost tradicionalnih postupaka linearne regresije, poput heteroscedasticiteta i multikolinearnosti, koja mogu dovesti do pristranosti u procjenama prediktivnih doprinosa pojedinih prediktora (ili njihovih interakcija). Iako su neki od navedenih problema nezavisni o samom algoritmu strukturalnog modeliranja (primjerice, odabir teorijskog modela koji se provjerava, multikolinearnost prediktora, primjereni broja sudionika), drugi su rješivi primjenom primjerenih korekcija. Primjerice, u različitim su analitičkim alatima dostupne korekcije metode najveće vjerojatnosti koje se temelje na „sendvič“ principu procjene matrice kovarijanci (Kauermann i Carroll, 2001), a koje omogućuju robusnost analize na heteroscedasticitet. Ujedno, obje takve korekcije primjerene su za analizu opaženih varijabli mjerenih na pet ili više razina (Rhemtulla i sur., 2012) te robusne na odstupanja od normalnosti raspodjela (Yuan i Bentler, 1998). Jedna od njih zasnovana je na Huber-White procjenama standardne pogreške (Huber, 1967; White, 1982) i skaliranom testnom statistiku asimptotski sličnom Yuanovom i Bentlerovom statistiku (1998) te prozvana „MLR“. Druga je zasnovana na tradicionalnim robusnim procjenama standardnih pogrešaka i Satorra-Bentler korekciji testnog statistika (Satorra i Bentler, 1994) te prozvana „MLM“. Novije su simulacije ukazale na manju pristranost rezultata dobivenih procjenom uz MLR korekciju u uvjetima slabijeg slaganja modela s podacima i odstupanja raspodjela od normalnosti (Lai, 2018) od varijacija procjena temeljenih na MLM korekciji.

Iako nije preduvjet, tradicionalno se pretpostavlja da je istraživaču prije provedbe strukturalnog modeliranja poznat teorijski model čije slaganje s podacima želi provjeriti. Ipak, u novije vrijeme na popularnosti dobivaju i eksploratorne verzije strukturalnog modeliranja (Asparouhov i Muthén, 2009) koje izlaze iz opsega ovog opisa.

Sam čim izračuna modela zasniva se na iterativnom procesu. Algoritam u pozadini strukturalnog modeliranja temelji se na principu očekivanja i maksimizacije (EM, najčešće uz primjenu kvazi-Newton optimizacija), standardnog postupka u analizama koje uključuju latentne varijable (detaljnije u Bishop, 2006). Ugrubo definirano, radi se o iterativnom postupku

kojim algoritam pokušava pronaći optimalno rješenje ponavljajući dva koraka: očekivanje, odnosno procjenu neopaženih varijabli temeljem matrica kovarijanci, te maksimizaciju, odnosno prilagodbu parametara modela kako bi što bolje objasnio podatke. Algoritam ponavlja korake dok god ne potroši sve iteracije ili postigne zadani cilj, odnosno daljnje iteracije počinju zanemarivo doprinositi kvaliteti izračuna. Nakon uspješne konvergencije algoritma, prije usmjeravanja pažnje na parametre od interesa primjereno je provjeriti slaganje cijelog modela s podacima, za što postoji veći broj indeksa. Hu i Bentler (1998, 1999) za analize temeljene na metodi najveće vjerojatnosti preporučuju korištenje SRMR (standardizirani korijen prosjeka kvadriranih reziduala; Bentler, 1995), praćenog nekim od drugih indeksa poput CFI (komparativni indeks slaganja; Bentler, 1990) ili RMSEA (Steiger, 1990). S druge strane, Kline (2015) izravnije upućuje na korištenje hi-kvadrat testa, CFI, RMSEA i SRMR kao pokazatelja slaganja s podacima. Pritom je važno da odabir pokazatelja slaganja s podacima bude usklađen s ograničenjima indeksa slaganja s podacima, obilježjima prikupljenih podataka i planiranim analizama (Singh, 2009).

Strukturalno modeliranje u kontekstu ovog istraživanja

Operacionalno, u ovom su istraživanju prije provedbe strukturalnog modeliranja provedene konfirmatorne faktorske analize s ciljem provjere psihometrijskih svojstava primijenjenih upitnika uz ranije opisanu robusnu metode procjene (MLR; Brosseau-Liard i Savalei, 2014; Brosseau-Liard i sur., 2012). U ovom je istraživanju kod interpretacije slaganja modela s podacima pažnja usmjerena na CFI, RMSEA i SRMR. Pritom je uvažavano da RMSEA funkcionira suboptimalno na modelima s malim brojem stupnjeva slobode (odnosno, čestica; Kenny i sur., 2015; Taasoobshirazi i Wang, 2016). Dodatno, uvažena je i pojava da vrijednosti CFI padaju porastom broja opaženih varijabli (izuzev u slučaju njihovih koreliranih pogrešaka mjerenja, detaljnije u Kenny i McCoach, 2003). Stoga se u kontekstu modela s puno indikatora veću važnost pridaje SRMR i RMSEA, dok se u kontekstu modela s malim brojem stupnjeva slobode veća važnost pridaje SRMR i CFI. Ishodi hi-kvadrat testa nisu uzimani u obzir uslijed njegove ovisnosti o broju sudionika (detaljnije u Kline, 2015). Da bi pristajanje modela podacima bilo procijenjeno primjerenim, u kontekstu ovog istraživanja minimalni CFI trebao je iznositi .95, maksimalni SRMR .08 (Hu i Bentler, 1999), a maksimalni RMSEA .08 (Jöreskog i Sörbom, 1993), pri čemu se pazilo da gornja granica intervala pouzdanosti RMSEA ne prelazi .10 (Kline, 2015).

Nakon provjere psihometrijskih obilježja mjera na ukupnom uzorku, provjeravana je i ekvivalentnost mjerenja na dvama uzorcima. Kao i kod procjene slaganja modela s podacima, i kod procjena ekvivalentnosti postoji veći broj pokazatelja koji mogu biti uspoređivani. U sklopu ovog istraživanja, za procjenu invarijantnosti korišteni su kriteriji koje je predložio Chen (2007): ekvivalentnost se smatrala zadovoljenom ukoliko slaganje s podacima iz modela u model nije dovelo do pada CFI većeg od .10 ni porasta RMSEA i SRMR većeg od .015. O korisnosti robusnih verzija hi-kvadrat testa za usporedbu modela (različitog od hi-kvadrat testa za usporedbu slaganja modela s podacima) i njegovih korigiranih oblika za detekciju ekvivalentnosti modela diskutirali su brojni autori (detaljnije u Putnick i Bornstein, 2016). Pritom su potonji autori poseban naglasak stavili na određenost takvih testova brojem sudionika. U dosadašnjim je istraživanjima utjecaja zanemarivanja ekvivalentnosti pokazano da veći utjecaj na pristranost procjena regresijskih koeficijenata ima odsustvo slabe ekvivalentnosti od odsustva jake ekvivalentnosti (Guenole i Brown, 2014). Stoga je za usporedbu modela temeljem ishoda hi-kvadrat testa korištena korekcija koju su predložili Satorra i Bentler (2001). Ta korekcija, u usporedbi s novijom (Satorra i Bentler, 2010), rezultira manjim brojem pogrešnih odbacivanja nul-hipoteza na razini slabe ekvivalentnosti (Brace i Savalei, 2017; Chuang i sur., 2015). Ipak, kako bi se umanjila spomenuta preosjetljivost hi-kvadrata uslijed veličine uzoraka (Kline, 2015), samo rezultati značajni na razini od 1% tretirani su kao pokazatelji odsustva ekvivalentnosti.

U sljedećem koraku formirani su i testirani strukturalni modeli s ciljem provjere postavljenih hipoteza vezanih uz linearne odnose (H1a-c i H2a-c). Analize su provedene prvo na združenom uzorku studenata i opće populacije mladih, a zatim pojedinačno na studentskom uzorku i uzorku opće populacija mladih uz usporedbu tako izračunatih modela sukladno opisanim principima testiranja ekvivalentnosti. Pritom je u obzir uzet i nesrazmjer između muškaraca i žena te sudionika koji jesu i onih koji nisu sudjelovali u tercijarnom obrazovanju u općem uzorku mladih, a koje se mogu pokazati važnima u kontekstu političkog nasilja (Chermak i Gruenewald, 2015). Kako bi se provjerila robusnost rezultata s obzirom na taj nesrazmjer, u dodatnim analizama uvedeni su ponderi u rasponu od 0.62 do 1.67. Budući da su studenti bili ujednačeni s obzirom na spol i obrazovni status, svim sudionicima studentskog uzorka pripisan je ponder 1. Na općem uzorku mladih nestudenata, najveći ponder (1.67) pripisan je muškarcima koji su završili 13 ili više godina obrazovanja, a nešto manji (1.56) muškarcima koji nisu završili 13 ili više godina obrazovanja, odnosno nisu završili niti jednu godinu tercijarnog obrazovanja. Ženama iz tog uzorka koje su završile 13 ili više godina obrazovanja

pripisan je ponder 0.86, a onima koje nisu ponder 0.63. Pritom je fokus prvenstveno na uvidu u razlike u regresijskim koeficijentima dobivenim analizama provedenim na ponderiranim i neponderiranim uzorcima jer ponderiranje smanjuje statističku snagu modela ako se ispostavi da nije bilo neophodno (detaljnije u Bollen i sur., 2016). Kao dodatan test robusnosti, analize su ponovljene s bifaktorom (S-1) radikaliziranih namjera kao kriterijem umjesto jednofaktorskog modela namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Ovim je omogućena preciznija operacionalizacija namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije jer se razlučuje varijanca namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije od varijance namjera sudjelovanja u radu nenasilne organizacije. U kontekstu radikaliziranih stavova, uslijed niske korelacije stavova o političkom nasilju i stavova o nenasilnom političkom djelovanju koja bi umanjila doprinos složenijih faktorskih modela, bifaktorski (S-1) modeli nisu primjenjivi.

Svi opisani principi strukturalnog modeliranja primijenjeni su i na testiranje treće i četvrte hipoteze usmjerene na provjeru interakcijskih doprinosa egoistične i fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera. Pritom se samo testiranje latentne interakcije svelo na pristup operacionalizacije latentnog termina interakcije pomoću produkata indikatora (Cortina i sur., 2021; Steinmetz i sur., 2011). U tom se pristupu, uz konstrukte prediktora u model dodaje i konstrukt latentne interakcije, koji predstavlja njihov združeni doprinos. Opažene varijable (u kontekstu ovih analiza zvane indikatorima) konstrukta latentne interakcije predstavljaju kombinacije umnožaka opaženih varijabli svih prediktora uključenih u interakciju. Foldnes i Hagtvet (2014) ukazali su i na potencijalni problem ovog pristupa. Naime, analize temeljene na umnošcima opaženih varijabli jednostavne su za primjenu kad je broj opaženih varijabli mali i jednak za sve konstrukte. No, kad je broj opaženih varijabli velik ili različit od konstrukta do konstrukta, potrebno je odlučiti umnošci kojih će opaženih varijabli biti uključeni u model kao operacionalizacija interakcije. Foldnes i Hagtvet (2014) ukazali su da je latentnu interakciju najprimjerenije operacionalizirati pomoću svih kombinacija produkata opaženih varijabli jer rezultati pristupa koji se temelje na uključivanju samo jednog produkta opaženih varijabli ili uparenih produkata opaženih varijabli znatno ovise o tome koji produkti indikatora se odaberu u model. Budući da je egoistična relativna deprivacija u konačnici operacionalizirana četirima opaženim varijablama, fraternalistička relativna deprivacija pomoću pet varijabli, a pripisana krivnja pomoću jedne, maksimalan broj indikatora bio je manji od pet. Stoga je analitički pristup primijenjen u testiranju tih modela pratio preporuku Foldnesa i Hagtveta (2014) te uključivao sve umnoške svih opaženih varijabli koje su operacionalizirale prediktore. Pritom je korišteno dvostruko

centriranje: opažene varijable centrirane su prije množenja te još jednom nakon množenja. Takva se strategija smatra primjerenijom od jednostrukog centriranja i ortogonalizacije u slučaju odstupanja raspodjela od normalne (Lin i sur., 2010). Za razliku od prethodnih modela s jednim faktorom, prije testiranja modela koji testiraju interakcijske doprinose relativne deprivacije i pripisane krivnje izračunat je faktor inflacije varijanci (VIF) kako bi se provjerilo remeti li multikolinearnost procjene parametara. Prema pragovima koje nude Field i suradnici (2012), vrijednosti veće od pet smatrane su pokazateljima potencijalnih problema (pristranosti) uslijed multikolinearnosti, dok su vrijednosti veće od deset smatrane pokazateljima ozbiljnih problema uslijed multikolinearnosti. Iako je običaj u model uključiti i korelacije između reziduala indikatora latentne interakcije ukoliko se ikoja od čestica ponavlja, u ovom istraživanju taj je korak preskočen jer se slaganje modela s podacima pokazalo primjerenim i bez tih korelacija, a njihovo uključivanje dovelo je do inflacije standardnih pogrešaka. Glavni razlog uključivanja korelacija takvih reziduala jest veća preciznost parametara (Steinmetz i sur., 2011), koja je u kontekstu ovog istraživanja bila zanemariva i vidljiva tek na trećoj decimali procijenjenih regresijskih koeficijenata. Uzevši sve skupa u obzir, koreliranje reziduala indikatora latentne interakcije nije doprinosilo kvaliteti provedenih analiza nego ju je blago narušavalo, uslijed čega je izostavljeno iz analitičkog postupka.

Opisani principi strukturalnog modeliranja također su bili primijenjeni i za testiranje posljednjih dviju hipoteza (H5 i H6). Primijene li se preporuke Foldnesa i Hagtveta (2014) o operacionalizaciji interakcijskih termina na modele koji su testirani u sklopu ovog istraživanja, lako je zapaziti probleme. Takvi bi modeli bili sastavljeni od velikog broja čestica – za početak, inicijalno bi sadržavali dvadesetak čestica prediktora (22 za model s fraternalističkom te 21 za model s egoističnom relativnom deprivacijom). Povrh toga, u model s fraternalističkom relativnom deprivacijom trebalo bi dodati još 101 česticu (80 za interakciju fraternalističke relativne deprivacije i opće mračne osobine ličnosti + 5 za interakciju fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje + 16 za interakciju opće mračne osobine ličnosti i pripisane krivnje) za operacionalizaciju interakcija prvog reda. S druge strane, trebalo bi dodati 84 (64 za interakciju egoistične relativne deprivacije i opće mračne osobine ličnosti + 4 za interakciju egoistične relativne deprivacije i pripisane krivnje + 16 za interakciju opće mračne osobine ličnosti i pripisane krivnje) za operacionalizaciju interakcija prvog reda u modelima s egoističnom relativnom deprivacijom. Zatim bi bilo potrebno u model s fraternalističkom relativnom deprivacijom dodati još 80 (5 čestica fraternalističke relativne deprivacije x 16 čestica opće mračne osobine ličnosti x 1 čestica pripisane krivnje) indikatora za

operacionalizaciju interakcije drugog reda. S druge strane, u modele s egoističnom relativnom deprivacijom trebalo bi dodati još 64 (4 čestice egoistične relativne deprivacije x 16 čestica opće mračne osobine ličnosti x 1 čestica pripisane krivnje) indikatora latentne interakcije drugog reda. To bi, sve skupa, značilo da bi model s fraternalističkom relativnom deprivacijom sadržavao 203 opažena indikatora, a model s egoističnom relativnom deprivacijom njih 169. Iz navedenog je razvidno da bi model sa svim mogućim indikatorima latentne interakcije teško konvergirao uslijed nepovoljnog omjera broja sudionika i broja indikatora, posebice na manjem uzorku. Dodatno, i da model konvergira, tolik broj indikatora doveo bi do srozavanja pokazatelja slaganja s podacima, što bi onda onemogućilo ikakvu usporedbu modela po grupama. Alternativni pristupi, odnosno pristupi uparenih produkata opaženih varijabli i jednog umnoška opaženih varijabli pokazali su se nestabilnim procjenama interakcije istraživanih latentnih konstrukata (Foldnes i Hagtvet, 2014). Dodatno, s obzirom na to da je jedan od prediktora (pripisana krivnja) operacionaliziran jednom česticom, strogo slijeđenje obaju navedenih alternativnih pristupa vodilo bi istom modelu – onom koji bi operacionalizirao interakciju najvišeg reda jednim umnoškom opaženih varijabli, što predstavlja najmanje preciznu opciju. Stoga je najprimjerenija opcija za testiranje latentne interakcije drugog reda u kontekstu postavljenih hipoteza bila ograničena na ponavljanje nasumičnog uparivanja produkata opaženih varijabli kao operacionalizacije latentnih interakcija. Temeljem empirijske raspodjele tako dobivenih koeficijenata bilo je moguće procijeniti koliki bi bili prosječni regresijski koeficijenti po latentnoj varijabli. Dodatno, bilo je moguće procijeniti i koji je udio tako dobivenih koeficijenata veći ili manji od nule, što indirektno ukazuje na konzistenciju istraživanog odnosa.

Sukladno principima opisanim u prethodnom odlomku, formiran je algoritam za prikupljanje ishoda strukturalnog modeliranja. Taj algoritam nasumično kombinira čestice opće mračne osobine ličnosti za operacionalizaciju opće mračne osobine ličnosti. Zatim iste te čestice koristi u operacionalizaciji njezine interakcije s pripisanom krivnjom, relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom i relativnom deprivacijom istovremeno. Drugim riječima, algoritam po slučaju (bez ponavljanja) odabire broj čestica opće mračne osobine ličnosti jednak broju čestica relativne deprivacije uključene u model. Temeljem produkata odabranih čestica s česticama relativnih deprivacija i pripisane krivnje tvori indikatore za latentne interakcije. Pritom je algoritam formiran prvenstveno kao dijagnostički alat s ciljem provjere valjanosti rezultata dobivenih modela. Preciznije, algoritam je formiran tako da automatski briše rezultate svih metodološki nevaljanih modela (modela koji nisu konvergirali ili su rezultirali ne-pozitivno

određenom matricom kovarijanci latentnih varijabli ili ne-pozitivno određenom matricom reziduala opaženih varijabli, pri čemu je izuzeta rezidualna varijanca čestice odgovornosti uslijed njezine specifikacije kao latentnog faktora) kako ne bi ometali konačne zaključke, no svejedno ih broji. Uz to, algoritam računa i bilježi faktor inflacije varijance (VIF) za svaki od prediktora u svakom od modela, slaganje svakog od modela s podacima te zasićenja opaženih varijabli teorijski očekivanim faktorima. Takav algoritam omogućava odgovor na nekoliko važnih pitanja. Općenito, algoritam omogućava uvid u to koliko često testirani modeli dovode do valjanih rezultata, odnosno koliko često ne sadrže nijedan *Heywood case*. Dalje, dobiva se uvid u to kakvo je slaganje modela koji mogu dovesti do valjanih rezultata s podacima. Dodatno, stječe se i uvid u zasićenja čestica latentnim faktorima po različitim modelima koji mogu dovesti do valjanih rezultata. Konačno, algoritmom se provjerava i postoji li multikolinearnost u modelima koji mogu dovesti do valjanih rezultata. Uvidom u opisane informacije moguće je empirijskim putem doći do odluke o primjerenosti interpretacije regresijskih koeficijenata dobivenih strukturalnim modeliranjem.

Analiza latentnih profila

Analiza latentnih profila (ALP⁴) predstavlja postupak kojim se nastoje utvrditi latentni profili sudionika s obzirom na određeni skup varijabli te vjerojatnost pripadnosti osobe pojedinom profilu (Spurk i sur., 2020; Williams i Kibowski, 2016). Drugim riječima, ovim se postupkom nastoji utvrditi postoje li pravilnosti u obrascima odgovora sudionika na skup varijabli prema kojima bi ih se moglo grupirati u međusobno različite skupine unutar kojih postoji velika sličnost između sudionika (Pahljina-Reinić i Kukić, 2015). Tako dobivene profile najprimjerenije je opisivati temeljem prosjeka koji ostvaruju profilu pripadni sudionici na varijablama od kojih je profil sačinjen (Williams i Kibowski, 2016). Ako profile shvatimo kao međusobno različite konfiguracije rezultata na mjerama uključenim u formiranje profila koje je moguće koristiti u daljnjim analizama, temeljem razlika između sudionika u vanjskim varijablama s obzirom na profil posredno je moguće zaključivati o njihovim razlikama s obzirom na kombinacije mjera temeljem kojih je profil sačinjen. Ta mogućnost uspoređivanja kombinacija varijabli čini ALP primjerenom u kontekstima u kojima regresijske analize nisu,

⁴ Neki autori i LPA smatraju jednim od oblika strukturalnog modeliranja ili čak oblikom faktorske analize (detaljnije u Bauer i Curran, 2004). Tu valja opaziti i bitnu razliku: ishod faktorske analize jest dimenzija, odnosno kontinuirana varijabla. S druge strane, ishod analiza miješanih modela jest kategorijalna, nominalna varijabla.

poput situacija sa složenim interakcijama (Zyphur, 2009). Uz sličnosti s drugim postupcima koji za cilj imaju grupiranje sudionika, valja istaknuti i neke razlike. Tako, primjerice, ALP za razliku od analiza latentnih klasa, koristi kontinuirane indikatore umjesto kategorijalnih, dok za razliku od brojnih oblika klaster analiza profil kojem sudionici pripadaju nije opažen, već se tretira kao latentna varijabla.

Prije provedbe same analize, važno je i steći uvid u mjeru u kojoj podaci zadovoljavaju pretpostavke za provedbu analize kako bi se osigurala što veća valjanost dobivenih rezultata. Spurk i suradnici (2020) navode tri temeljne pretpostavke svake ALP: u populaciji postoji više homogenih podskupova sudionika, distribucija varijabli korištenih za formiranje profila je normalna, dok vektori prosjeka profila predstavljaju prosjeke opaženih varijabli. Prva je pretpostavka temelj identifikacije više profila: ALP tretira odstupanja od normalne distribucije i linearnih odnosa kao pokazatelj postojanja više pomiješanih grupa, iako to ne mora biti slučaj (detaljnije u Bauer i Curran, 2004). Time se dodatno ističe važnost druge pretpostavke. Stoga potonji autori potiču istraživače na validaciju identificiranih profila na različitim uzorcima i pomoću više vanjskih varijabli prije zaključaka o postojanju profila u populaciji. Treća je pretpostavka temelj interpretacije rezultata. Iako Spurk i suradnici (2020) spominju i dodatna ograničenja, naglašavaju da je njihova primarna svrha pojednostavnjenje modela, što dokida njihovu neophodnost. Ipak, u obzir valja uzeti i praktična ograničenja srodnog postupka – analize latentnih klasa – primjenjive i na ALP. Tako Weller i suradnici (2020) ukazuju da je za detekciju klase (u ovom slučaju profila) potrebno da ona bude u dovoljnoj mjeri zastupljena u uzorku i distinktivna s obzirom na obilježja koja se koriste u njezinom formiranju. Drugim riječima, autori ističu ograničenu mogućnost ALP za pronalaženje rijetkih podskupova. Dodatno, Weller i suradnici (2020) ukazuju na važnost opreza kod imenovanja profila kako bi se osiguralo da imena profila dobro odražavaju relevantna svojstva koja njihovi pripadnici imaju.

Kao i kod strukturalnog modeliranja, i u pozadini ALP nalazi se algoritam očekivanja i maksimizacije, no ovaj se put njime iterativno nastoji pronaći optimalna kategorizacija sudionika. Sama provedba ALP temelji se na algoritmima koji su ili besplatno dostupni u sklopu drugih R paketa (Mclust; Srucca i sur., 2016) ili komercijalni, pri čemu je u sklopu ovog istraživanja korišten besplatni algoritam. Postoji više pristupa procjeni latentnih profila, pri čemu je moguć i potpuno eksploratorni pristup analizi (odnosno, procjenu svih dostupnih metoda s ciljem pronalaženja onog koji najbolje odgovara setu prikupljenih podataka). Način procjene moguće je odabrati sukladno istraživačkim ciljevima te unaprijed pretpostaviti

(barem) kakvi se odnosi varijanci i kovarijanci po profilima očekuju. Odnosno, moguće je pretpostaviti je li dopušteno odstupanje sudionikovih rezultata od prototipa profila da bi se taj sudionik i dalje mogao pripisati tom profilu podjednako ili različito kad se uspoređuju profili te postoje li korelacije između varijabli temeljem kojih je profil formiran (Johnson, 2021). Dodatno, ako te korelacije postoje, moguće je pretpostaviti jesu li one podjednake u različitim profilima ili se razlikuju (Johnson, 2021). Budući da navedeni odabiri mogu promijeniti ishode analize, potrebno ih je uzeti u obzir (barem) kod interpretacije rezultata.

Spurk i suradnici (2020) i Bauer i Curran (2004) ističu da je za dobivanje primjerenih rezultata potrebno da ALP algoritmi izračunaju modele za veći broj profila, svaki više puta kako bi se povećala vjerojatnost pronalaska (općenito) optimalnog rješenja. Nakon provedbe analize, potrebno je odrediti koje je od testiranih rješenja najprimjerenije zadržati. Postoji veći broj pokazatelja optimalnog broja latentnih profila, od kojih su najpoznatiji Aikakijev informacijski kriterij (AIC) i Schwarzov (Bajesijanski) informacijski kriterij (BIC). Dva se kriterija bitno razlikuju kako u pretpostavkama iz kojih polaze, tako i u načinu izračuna, pri čemu je BIC prilagodljiv veličini uzorka, a AIC nije (detaljnije u Aho i sur., 2014). Iz navedenog proizlazi i jedan od ključnih argumenata u prilog korištenju BIC-a: davanje konzistentnih rješenja (Aho i sur., 2014). Dodatno, provedena Monte Carlo simulacija pokazala je da je BIC najtočniji od informacijskih kriterija u analizama mješovitih modela (Nylund i sur., 2007). U prilog tome idu i simulacije Tein i suradnika (2013), gdje je utvrđena veća preciznost BIC-a kod velikih uzoraka u odnosu na AIC i entropiju, definiranu kao nesigurnost u ishod profiliranja (detaljnije u Celeux i Soromenho, 1996). Sve navedeno sukladno je sugestijama Dziak i suradnika (2020). Oni ukazuju da je AIC primjereniji kriterij za procjene na cijeloj populaciji jer u obzir uzima kompleksnost rješenja te stvara „lokalno optimalne“ modele, dok BIC prvenstveno vodi do nešto manje informativnih, ali jednostavnijih i replikabilnijih (minimalnih) modela.

Pritom valja napomenuti da uz subjektivni odabir postoji i algoritam koji empirijski provjerenom metodom odabire optimalni broj latentnih profila. Taj se algoritam temelji na hijerarhijskom postupku pomoću ponderiranih ishoda pet pokazatelja (AIC, AWE (indeks procijenjene težine dokaza; Celeux i sur., 1997), BIC, CLC (kriterij klasifikacijske vjerojatnosti; Biernacki i Govaert, 1997) i KIC (Kullbackov informacijski kriterij; Cavanaugh, 1999)). Prema provjerama dostupnim u trenutku pisanja ovog rada, algoritam se pokazao vrlo preciznim u određivanju primjerenog broja latentnih profila (detaljnije u Akogul i Erisoglu, 2017).

Ipak, kod ovakvih analiza na umu treba imati i valjanost zadržanog broja latentnih profila, koja se obično provjerava koreliranjem latentnih profila s vanjskim kriterijima (Spurk i sur., 2020). Pritom se profile može smatrati valjanima ako su odnosi koje s tim kriterijima formiraju sukladni teorijskim očekivanjima, a pritom nisu podjednaki za različite profile. Drugim riječima, bitno je da razlike među profilima s obzirom na kriterije budu teorijski smislene i dovoljno velike da opravdaju ekstrakciju dobivenih profila.

Analiza latentnih profila u kontekstu ovog istraživanja

U kontekstu ovog istraživanja, cilj analize latentnih profila bio je grupirati sudionike s obzirom na rezultate koje postižu na ljestvicama opće mračne osobine ličnosti, egoistične relativne deprivacije, fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje. Pritom fokus analize nije bio na derivaciji latentnih profila koji se nalaze u populaciji, već dominantno na detekciji obrazaca prisutnih u prikupljenom uzorku. Uslijed ograničene efektivnosti analiza ovog tipa na malim uzorcima, analiza je provedena na združenom uzorku ($N = 856$).

Kao prvi korak ove analize formiran je strukturalni model sa svim prediktorima i kriterijima, za koji je utvrđena jaka invarijantnost s obzirom na to je li njegovo slaganje s podacima provjeravano na studentskom uzorku ili općem uzorku mladih. Rezultati iz tog modela ekstrahirani su algoritmom koji koristi ten Berge korekciju, čime se osigurava da su međuodnosi ekstrahiranih faktorskih bodova jednaki međuodnosima prisutnim u strukturalnom modelu (Logan i sur., 2021). Tako su pripremljeni rezultati dodatno standardizirani te uključeni u ALP.

U slijedećem koraku odabran je model analize, odnosno određeno je kakve se varijance i kovarijance latentnih profila očekuju. Uslijed očekivanja o pozitivnim korelacijama četiriju spomenutih varijabli te s ciljem dobivanja profila podjednake preciznosti, u ovom je istraživanju kao model procjene latentnih profila primijenjen model „EEE“. Taj troslovni kod označava model koji pretpostavlja podjednake preciznosti profila (prihvatljiva odstupanja pojedinca od prototipa, odnosno podjednake varijance unutar profila) te postojanje korelacija među varijablama temeljem kojih su modeli sastavljeni, a koje su podjednake u različitim profilima (odnosno, podjednake kovarijance). Ipak, sukladno preporukama o testiranju većeg broja modela, dodatno smo testirali i model „VVV“, koji pretpostavlja različite preciznosti profila te različite korelacije među indikatorskim varijablama. Testirana su rješenja u rasponu od jednog do sedam latentnih profila. Postupak je ponavljan dok god granična vrijednost tolerancije relativne konvergencije nije dostignuta (10^{-5}).

Kod odabira primjerenog broja profila kao konačna procjena primjerenog broja latentnih profila uzet je ishod temeljen na BIC-u i dvjema korekcijama AIC-a: CAIC (konzistentni Aikakeov informacijski kriterij; Bozdogan, 1987) i KIC. Pritom prvi predstavlja konzervativniju modifikaciju AIC-a koja u obzir uzima i veličinu uzorka, a drugi modifikaciju temeljenu na drukčijoj procjeni divergencije uslijed koje mu je povećana preciznost u pronalaženju primjerenog broja latentnih profila (Keeratvibool, 2014). Ipak, kako bi se izbjegla eventualna subjektivnost, kao dodatna provjera primijenjen i algoritam za detekciju primjerenog broja latentnih profila (Akogul i Erisoglu, 2017). S ciljem provjere robusnosti profila, postupak je ponavljen još 500 puta na poduzorcima koji su sadržavali 90% nasumično odabranih (bez ponavljanja) sudionika iz združenog uzorka. Pritom su CAIC, BIC i KIC konzultirani s ciljem utvrđivanja optimalnog broja profila po iteraciji uz medijan procjene tih triju pokazatelja kao konačan broj profila. S ciljem skraćivanja vremena potrebnog za provedbu algoritma, broj testiranih latentnih profila kretao se u rasponu između dva i šest.

U naknadnim analizama vjerojatnosti pripadanja pojedinca pojedinom profilu korelirane su s kriterijima istraživanja (stav o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije). Pritom je zbog višestrukih usporedbi korištena i FDR korekcija koju su predložili Benjamini i Hochberg (1995). Ukratko, tom se korekcijom ograničava maksimalan broj pogrešno odbačenih nul-hipoteza. Korekcija je stupnjevita i sastoji se od dva koraka, od kojih je prvi uključuje poredavanje značajnosti (primjerice, značajnosti svih korelacija u matrici), a drugi usporedbu dobivenih p -vrijednosti s graničnim p -vrijednostima za usporedbu na pojedinom mjestu u nizu. Granične p -vrijednosti korigirane su stupnjevito. Pritom se najmanja p -vrijednost uspoređuje s najstrože korigiranim pragom značajnosti, koji iz usporedbe u usporedbu postaje sve blaži jer se postupak zasniva na korigiranju za broj preostalih testiranih nul-hipoteza (detaljnije u Field i sur., 2012).

Iz analize latentnih profila moguće je ekstrahirati modalna članstva u profilima temeljena na vjerojatnosti pripadanja pojedinca određenom profilu, no pritom je potrebno imati na umu i nesigurnost algoritma u članstvo. Odnosno, izjednačavanje modalnih i stvarnih članstava dovodi do zanemarivanja nesigurnosti u članstvo, što može dovesti do pristranosti u rezultatima te nestabilnih ili besmislenih rješenja (Bakk i Kuha, 2020; Collier i Leite, 2017). Stoga se u kontekstu ove analize ograničavamo na procjenu povezanosti vjerojatnosti sudionikovog pripadanja pojedinom profilu i stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Iako se time gubi mogućnost analiza aritmetičkih sredina profila, doprinos takvih analiza povrh opisanih korelacija bio bi zanemariv. Kao provjera robusnosti dobivenih

rezultata, analiza je ponovljena na modelu u kojem su radikalizirane i aktivističke namjere operacionalizirane kao asimetrični bifaktor (S-1).

Rezultati

U ovom su dijelu rada sažeto prikazani rezultati provedenih analiza. Nakon uvida u deskriptivne podatke, redoslijed prikazanih analiza prati redoslijed postavljenih hipoteza, pri čemu su uslijed ograničenja strukturalnog modeliranja ishodi testiranja zadnjih dviju hipoteza (H5 i H6) prikazani zajedno.⁵

Deskriptivni podaci

U nastavku ovog odjeljka prikazani su osnovni deskriptivni pokazatelji prvo za prediktore, a onda za kriterije korištene u ovom istraživanju. Budući da je analitički pristup zasnovan na analizi kovarijanci, ne na analizi prosjeka, fokus prikaza je na rezultatima čestica, iako su radi preglednosti formirani i nestandardizirani neponderirani prosjeci i standardne devijacije izračunati nakon rekodiranja čestice koje mjere kontrapol konstrukta.

⁵ Html dokument s detaljnim prikazom primijenjenih algoritama, analitičkih postupaka i njihovih rezultata dostupan je online na: https://osf.io/j3yfm/?view_only=404076c04aaa46748b1c8e7687149046

Tablica 2.

Osnovni deskriptivni podaci izračunati za čestice opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje na općem uzorku mladih ($N = 140$) i studentskom uzorku ($N = 716$)

kod	čestica	teorijski raspon	Opći uzorak mladih		Studenti	
			<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
dta	Mislim da ne bih trebao brinuti o drugima kad drugi ne brinu o meni.	(1-5)	2.73	1.17	2.77	1.18
dtb	Teško mi je gledati kako netko pati.*	(1-5)	4.61	0.63	4.48	0.77
dtc	Jedino što je bitno jest moj osobni užitak.	(1-5)	2.04	0.98	1.97	0.94
dtd	Sve u svemu, bolje je biti beznačajan i pošten nego značajan i nepošten.*	(1-5)	3.81	1.10	3.82	1.06
dte	Volio bih da neki ljudi pate, čak i ako to znači da ću i ja patiti s njima.	(1-5)	1.41	0.85	1.46	0.85
dtf	Mudro je čuvati informacije koje kasnije mogu biti iskorištene protiv nekog.	(1-5)	2.93	1.23	2.95	1.20
dtg	Većina ljudi zaslužuje poštovanje.*	(1-5)	4.06	0.99	4.14	0.96
dth	Ljudi koje netko zlostavlja uglavnom su učinili nešto čime su to zaslužili.	(1-5)	1.44	0.82	1.53	0.73
dti	Nastojim ne povrijediti druge dok ostvarujem svoje ciljeve.*	(1-5)	4.61	0.63	4.49	0.72
dtj	Osveta treba biti brza i okrutna.	(1-5)	2.08	1.11	1.97	1.07
dtk	Ljudi koji se poigravaju sa mnom uvijek zažale.	(1-5)	2.65	1.11	2.65	1.05
dtl	Ne mogu zamisliti kako bi se netko mogao zabaviti zlostavljanjem nekog drugog.*	(1-5)	4.42	1.08	4.46	1.00
dtm	Izbjegavam ponižavanje drugih ljudi.*	(1-5)	4.55	0.66	4.50	0.76
dtn	Bilo bi mi jako neugodno da nekoga povrijedim.*	(1-5)	4.24	0.89	4.28	0.80
dto	Žao mi je ako stvari koje radim nekoga povrijede.*	(1-5)	4.53	0.61	4.42	0.73
dtp	Primio bih udarac ako bi to značilo da će osoba koja mi nije draga primiti dva.	(1-5)	1.75	1.06	1.82	1.14
opća mračna osobina ličnosti (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica dta – dtp)		(1-5)	1.89	0.48	1.91	0.47

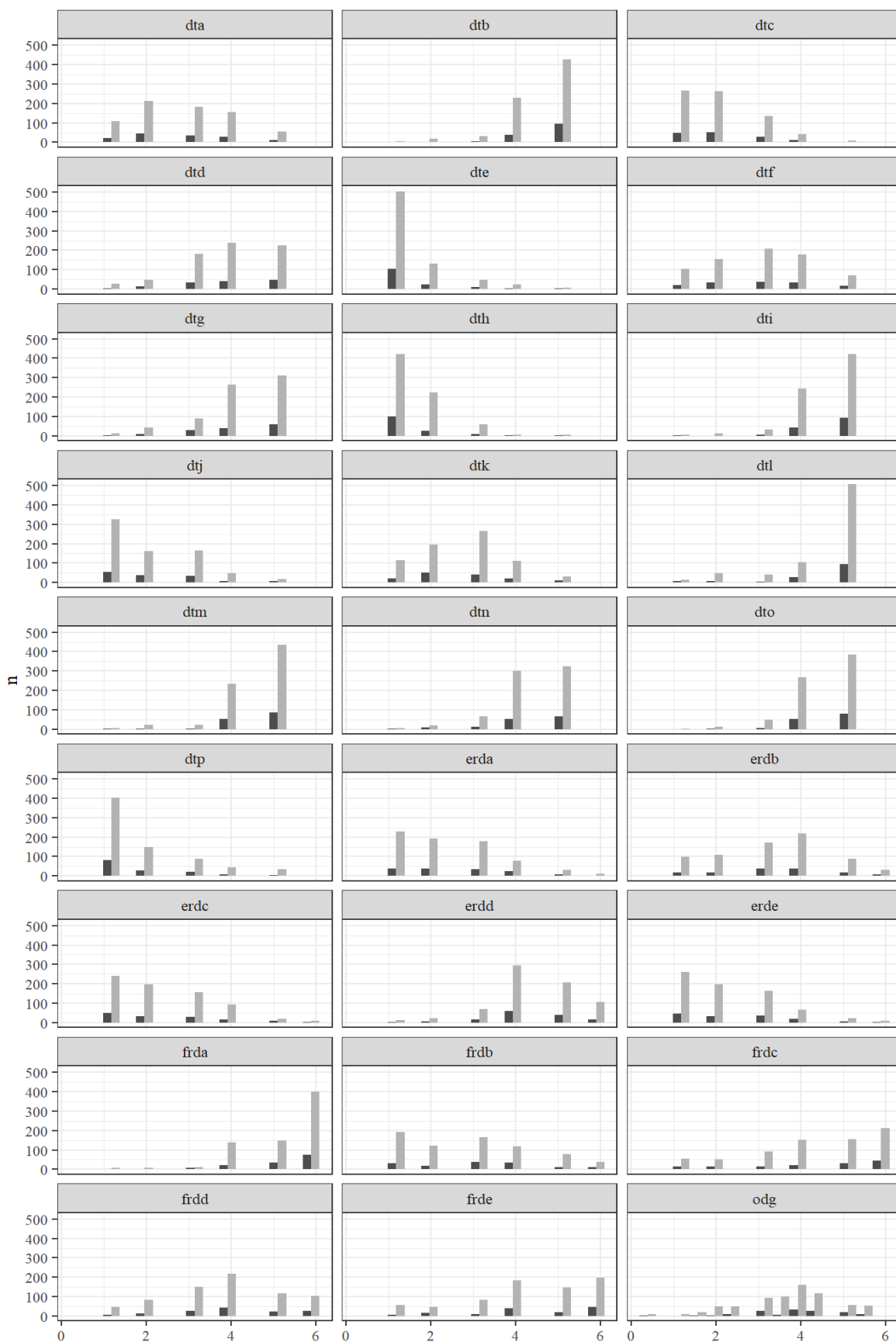
Napomena. Čestice označene zvjezdicom suprotnog su usmjerenja od većine čestica koje operacionaliziraju isti konstrukt.

Tablica 2.*(nastavak)*

kod	čestica	teorijski raspon	Opći uzorak mladih		Studenti	
			<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
erda	Osjećam se zakinuto kad razmišljam o onom što ja imam u usporedbi s onim što imaju drugi ljudi poput	(1-6)	2.48	1.25	2.33	1.22
erdb	Osjećam se privilegirano u usporedbi s drugim ljudima oko sebe.*	(1-6)	3.33	1.37	3.25	1.35
erdc	Osjećam se ogorčeno kad vidim koliko su drugi meni slični ljudi imućniji od mene.	(1-6)	2.34	1.31	2.28	1.21
erdd	Kad usporedim ono što ja imam s onim što imaju drugi ljudi poput mene, čini mi se da stojim prilično	(1-6)	4.23	1.11	4.37	1.07
erde	Nezadovoljan sam onime što imam u usporedbi s onim što imaju ljudi poput mene.	(1-6)	2.39	1.27	2.18	1.18
egoistična relativna deprivacija (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica erda – erde)		(1-6)	2.73	0.92	2.63	0.85
frda	Ljudi poput mene trebali bi imati jednake prilike za napredak u životu kao i političari.	(1-6)	5.21	1.07	5.25	1.03
frdb	Ljudi poput mene uvijek će biti na dnu, a političari na vrhu društva.	(1-6)	3.04	1.51	2.83	1.51
frdc	Ljuti me ograničena mogućnost ljudi koji nemaju veze s politikom da napreduju u životu.	(1-6)	4.24	1.70	4.31	1.56
frdd	Mislim da su ljudi poput mene u lošijem položaju od političara jer ih političari ograničavaju.	(1-6)	4.06	1.40	3.82	1.40
frde	Ljuti me što političari s visoka gledaju na ljude poput mene.	(1-6)	4.36	1.52	4.27	1.53
fraternalistička relativna deprivacija (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica frda – frde)		(1-6)	4.18	1.04	4.10	1.02
odg	U kojoj su mjeri po Vašem mišljenju političari odgovorni za današnje nejednakosti u Hrvatskoj?	(1-11)	7.71	2.13	7.36	2.19

Napomena. Čestice označene zvjezdicom suprotnog su usmjerenja od većine čestica koje operacionaliziraju isti konstrukt.

Tablica deskriptivnih podataka prediktora ovog istraživanja (Tablica 2) sugerira zamjetnu sličnost između studentskog uzorka i općeg uzorka mladih u pogledu prosjeka po česticama opće mračne osobine ličnosti. Prosjeci tih čestica također ukazuju na moguću asimetriju rezultata. Naime, kod čestica gdje veća vrijednost odgovora ukazuje na viši rezultat opće mračne osobine ličnosti rezultati generalno ukazuju na pozitivnu asimetriju, dok je kod čestica gdje veća vrijednost ukazuje na manje izraženu opću mračnu osobinu ličnosti suprotno. Sukladno preporuci Field i suradnika (2012), umjesto kvantitativnih pokazatelja oblika raspodjele koji suboptimalno funkcioniraju kod većih uzoraka, raspodjele su vizualizirane na grafičkom prikazu (Slika 1), koji pruža argumente u prilog prethodnom zaključku o asimetričnim raspodjelama rezultata te potvrđuje opravdanost primjene analitičkih pristupa robusnih na odstupanja od pretpostavke normalnosti. Prosjeci čestica fraternalističke relativne deprivacije općenito su viši od prosjeka čestica egoistične relativne deprivacije na oba uzorka. To ukazuje da je prosječni sudionik smatrao da je njegova grupa deprivirana u odnosu na političare, iako sam sebe nije smatrao izrazito depriviranim u odnosu na druge njemu slične pojedince. Također, vidljiv je i potencijalni efekt stropa za česticu frda koji može ograničiti njezin doprinos mjerenju fraternalističke relativne deprivacije. I studenti i sudionici iz općeg uzorka mladih u prosjeku u zamjetnoj mjeri krive političare za nejednakost u hrvatskom društvu. Općenito, podaci prikazani u Tablici 2 ukazuju na veliku sličnost aritmetičkih sredina i standardnih devijacija izračunatih na studentskom uzorku i općem uzorku mladih, što je sukladno nalazima o postignutoj ekvivalentnosti ljestvica (Tablica P2 u Prilogu 1).

Slika 1. Raspodjela odgovora na čestice prediktora ovog istraživanja na općem uzorku mladih (tamni stupci) i studentskom uzorku (svijetli stupci)

Tablica 3.

Osnovni deskriptivni podaci izračunati za čestice radikaliziranih stavova i namjera na općem uzorku mladih ($N = 140$) i studentskom uzorku ($N = 718$)

kod	čestica	teorijski raspon	Opći uzorak mladih		Studenti	
			<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
vatta	Kada političari stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu, građani bi im trebali zaprijetiti da ih zastraše.	(1-6)	3.14	1.49	3.21	1.54
vattb	Najgori političari zaslužuju pokoju ciglu kroz prozor kako bi ih se zaustavilo u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti u društvu.	(1-6)	2.48	1.59	2.64	1.61
vattc	Ponekad je fizička sila jedini način sprečavanja štetne politike koja stvara ili produbljuje nejednakost u društvu.	(1-6)	2.72	1.61	2.88	1.54
vattd	Građani bi se pod svaku cijenu trebali riješiti političara koji stvaraju ili produbljuju nejednakost, makar i nasiljem.	(1-6)	3.06	1.65	3.05	1.59
podrška političkom nasilju (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica vatta – vattd)		(1-6)	2.85	1.32	2.95	1.27
vatte	Građani koji su ljuti na političare koji stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu svoje bi osjećaje trebali izražavati sudjelovanjem u različitim političkim raspravama.	(1-6)	5.01	1.09	4.84	1.08
vattf	Izlazak na izbore najbolja je metoda sprečavanja politike koja stvara ili produbljuje nejednakost u društvu.	(1-6)	4.38	1.37	4.50	1.41
vattg	Ako žele riješiti probleme u društvu, građani bi trebali češće mirno prosvjedovati protiv političara koji stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu.	(1-6)	4.90	1.32	4.75	1.19
vattth	Građani bi trebali češće organizirati različite akcije kojima bi mirnim putem upozorili na štetne političare koji stvaraju ili produbljuju nejednakosti u društvu.	(1-6)	5.31	0.91	5.09	1.04
podrška nenasilnom političkom djelovanju (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica vatte – vattth)		(1-6)	4.90	0.81	4.79	0.83

Tablica 3.*(nastavak)*

kod	čestica	teorijski raspon	Opći uzorak mladih		Studenti	
			<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
acta	Učlanio bih se u organizaciju koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.	(1-6)	3.40	1.62	2.88	1.57
actb	Donirao bih novac organizaciji koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.	(1-6)	2.96	1.55	2.60	1.45
actc	Volontirao bih (npr. prikupljanjem potpisa, dijeljenjem letaka, ...) za organizaciju koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.	(1-6)	3.16	1.62	2.81	1.58
actd	Nagovarao bih druge da se pridruže organizaciji koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.	(1-6)	3.23	1.67	2.87	1.58
namjere sudjelovanja u radu nenasilne organizacije (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica acta – actd)		(1-6)	3.19	1.41	2.79	1.31
rada	Učlanio bih se u organizaciju koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.	(1-6)	1.59	1.07	1.55	1.01
radb	Donirao bih novac organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.	(1-6)	1.48	1.05	1.52	0.99
radc	Volontirao bih (prikupljanjem potpisa, dijeljenjem letaka, ...) za organizaciju koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.	(1-6)	1.44	0.94	1.54	1.00
radd	Nagovarao bih druge da se pridruže organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.	(1-6)	1.54	1.11	1.54	1.01
namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije (neponderirani nestandardizirani prosjek čestica rada – radd)		(1-6)	1.51	0.93	1.54	0.89

U kontekstu kriterija (Tablica 3), vidljivo je da sudionici u obje skupine izražavaju više podrške i izraženije namjere vezane uz mirno političko djelovanje od nasilnog. Ugrubo, kod mjerenja radikaliziranih namjera vidljiva je i jaka pozitivna asimetrija, odnosno da je većina sudionika procjenjivala vjerojatnost sudjelovanja u različitim aktivnostima nasilne organizacije niskom, a kod stavova o nenasilnom političkom djelovanju jaka negativna asimetrija, odnosno da većina sudionika ima pozitivne stavove o različitim oblicima političkog djelovanja (Slika 2). Drugim riječima, prikazane raspodjele ponovno ukazuju na primjerenost analitičkih postupaka robusnih na odstupanja raspodjela od normalne. Generalno, sličnost opaženih obrazaca odgovaranja između dviju grupa također ide u prilog ranije uspostavljenoj jakoj ekvivalentnosti mjera (Tablica P1 u Prilogu 1). Prije provedbe regresijskih analiza, izračunate su i bivarijatne korelacije između ključnih konstrukata ovog istraživanja. Korelacijska je matrica prikazana kao Tablica P2 u Prilogu 1. Ipak, valja naglasiti da je na oba uzorka utvrđena značajna korelacija između pripisane krivnje i fraternalističke relativne deprivacije ($r = .60$ na općem uzorku mladih i $r = .61$ na studentskom uzorku). S druge strane, korelacija egoistične i fraternalističke relativne deprivacije bila je nešto veća kod studenata ($r = .36$), nego kod općeg uzorka mladih ($r = .16$).

Slika 2. Raspodjela sudionika iz općeg uzorka mladih (tamni stupci) i studenata (svijetli stupci) s obzirom na odgovore na čestice kriterija ovog istraživanja

Hipoteze 1

Prve tri istraživačke hipoteze (H1a-H1c) bile su usmjerene na istraživanje nezavisnih odnosa opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju, izraženih kao podrška političkom nasilju. S tim ciljem testirana su tri strukturalna modela. Slaganje s podacima pokazalo se primjerenim za sva tri strukturalna modela: model s općom mračnom osobinom ličnosti kao jedinim prediktorom (robustni CFI = .902, robustna RMSEA = .056, 95% CI [.051, .062], SRMR = .055), model s egoističnom relativnom deprivacijom kao jedinim prediktorom (robustni CFI = .985, robustna RMSEA = .049, 95% CI [.034, .064], SRMR = .026), te model s fraternalističkom relativnom deprivacijom kao jedinim prediktorom stavova o političkom nasilju (robustni CFI = .982, robustna RMSEA = .044, 95% CI [.031, .058], SRMR = .028). Za navedene modele utvrđena je i jaka ekvivalentnost te ekvivalentnost regresijskih pravaca (Tablica P3a i P3b u Prilogu 1). Ishodi regresijskih analiza provedenih u sklopu testiranja ovih modela prikazani su u Tablici 4.

Tablica 4.

Doprinos opće mračne osobine ličnosti, fraternalističke relativne deprivacije i egoistične relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju

prediktor	stavovi o političkom nasilju			
	združeni uzorak	studenti	opći uzorak mladih	opći uzorak mladih – ponderirano
Opća mračna osobina ličnosti	.50**	.49**	.53**	.52**
R^2	.25	.24	.28	.27
Fraternalistička relativna deprivacija	.42**	.41**	.48**	.45**
R^2	.17	.17	.23	.23
Egoistična relativna deprivacija	.27**	.30**	.16	.19
R^2	.07	.09	.03	.04

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Rezultati provedenih analiza ukazali su na pozitivnu povezanost opće mračne osobine ličnosti i stavova o političkom nasilju, koja se pokazala značajnom na svim uzorcima. Sudionici s višim rezultatima na općoj mračnoj osobini ličnosti ujedno su izražavali i više podrške političkom nasilju, pri čemu je zabilježena umjerena veličina učinka.⁶

Također, utvrđena je i pozitivna povezanost fraternalističke relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju, koja se pokazala značajnom na svim uzorcima. Sudionici koji su u većoj mjeri vjerovali da je njihova grupa deprivirana u odnosu na političare izražavali su i više podrške nasilju nad političarima, pri čemu je također zabilježena umjerena veličina učinka.

Konačno, rezultati su ukazali i na pozitivnu povezanost egoistične relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju, statistički značajnu samo na studentskom uzorku. Drugim riječima, studenti koji su se osjećali depriviraniji u odnosu na sebi slične osobe izražavali su više podrške političkom nasilju, pri čemu je zabilježena mala veličina učinka. Pritom uslijed ograničene statističke snage analiza provedenih na općem uzorku mladih nije ni isključeno ni potvrđeno da je odnos sličan i kod sudionika koji u trenutku provedbe istraživanja nisu bili studenti.

Hipoteze 2

Drugi skup hipoteza (H2a-H2c) bio je usmjeren na istraživanje odnosa opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. S tim ciljem testirana su tri strukturalna modela. Slaganje s podacima pokazalo se primjerenim za sva tri strukturalna modela: model s općom mračnom osobinom ličnosti kao jedinim prediktorom (robustni CFI = .945, robustna RMSEA = .047, 95% CI [.041, .053], SRMR = .048), model s egoističnom relativnom deprivacijom kao jedinim prediktorom (robustni CFI = .995, robustna RMSEA = .034, 95% CI [.009, .055], SRMR = .022), te model s fraternalističkom relativnom deprivacijom kao jedinim prediktorom stavova o političkom nasilju (robustni CFI = .999, robustna RMSEA = .010, 95% CI [0, .034], SRMR = .023). Za navedene modele utvrđena je i jaka ekvivalentnost te ekvivalentnost regresijskih pravaca (tablice P4a – P4d u Prilogu 1). Ishodi tih regresijskih analiza provedenih u sklopu testiranja ovih modela prikazani su u tablici 5.

⁶ Veličina efekta koristi se kao termin u generalnom smislu: predstavlja standardiziranu mjeru intenziteta odnosa dviju varijabli, bez ukazivanja na smjer kauzalnosti tog odnosa (Field i sur., 2012).

Tablica 5.

Doprinos opće mračne osobine ličnosti, fraternalističke relativne deprivacije i egoistične relativne deprivacije predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

prediktor	namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije			
	združeni uzorak	studenti	opći uzorak mladih	opći uzorak mladih - ponderirano
Opća mračna osobina ličnosti	.26**	.24**	.32**	.30*
R^2	.07	.06	.10	.09
Fraternalistička relativna deprivacija	.22**	.20**	.31**	.33*
R^2	.05	.04	.10	.11
Egoistična relativna deprivacija	.07	.09	-.01	.05
R^2	.01	.01	< .01	< .01

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Rezultati provedenih analiza ukazali su na slabu i pozitivnu povezanost opće mračne osobine ličnosti i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije, koja se pokazala značajnom na svim uzorcima. Sudionici s višim rezultatima na općoj mračnoj osobini ličnosti ujedno su izražavali i intenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Također, utvrđena je i pozitivna povezanost male veličine učinka između fraternalističke relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije, koja se pokazala značajnom na svim uzorcima. Sudionici koji su u većoj mjeri vjerovali da je njihova grupa deprivirana u odnosu na političare izražavali su i intenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Konačno, rezultati su ukazali i na odsutnost statistički značajnog odnosa egoistične relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Hipoteze 3

Treći skup hipoteza (H3a-H3b) bio je usmjeren na provjeru interakcijskih doprinosa pripisane krivnje i relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju. S tim ciljem testirana

su dva strukturalna modela. Slaganje s podacima pokazalo se primjerenim za oba modela: model s pripisanom krivnjom i fraternalističkom relativnom deprivacijom kao prediktorima (robusni CFI = .944, robusna RMSEA = .056, 95% CI [.047, .064], SRMR = .051) te model s pripisanom krivnjom i egoističnom relativnom deprivacijom kao prediktorima (robusni CFI = .985, robusna RMSEA = .036, 95% CI [.025, .047], SRMR = .028). Za navedene modele utvrđena je i jaka ekvivalentnost te ekvivalentnost regresijskih pravaca (Tablica P5a i P5b u Prilogu 1). Nisu pronađeni argumenti u prilog multikolinearnosti kao izvoru pristranosti rezultata (Tablica P6 u Prilogu 1). Ishodi regresijskih analiza provedenih u sklopu testiranja ovih modela prikazani su u Tablici 6.

Tablica 6.

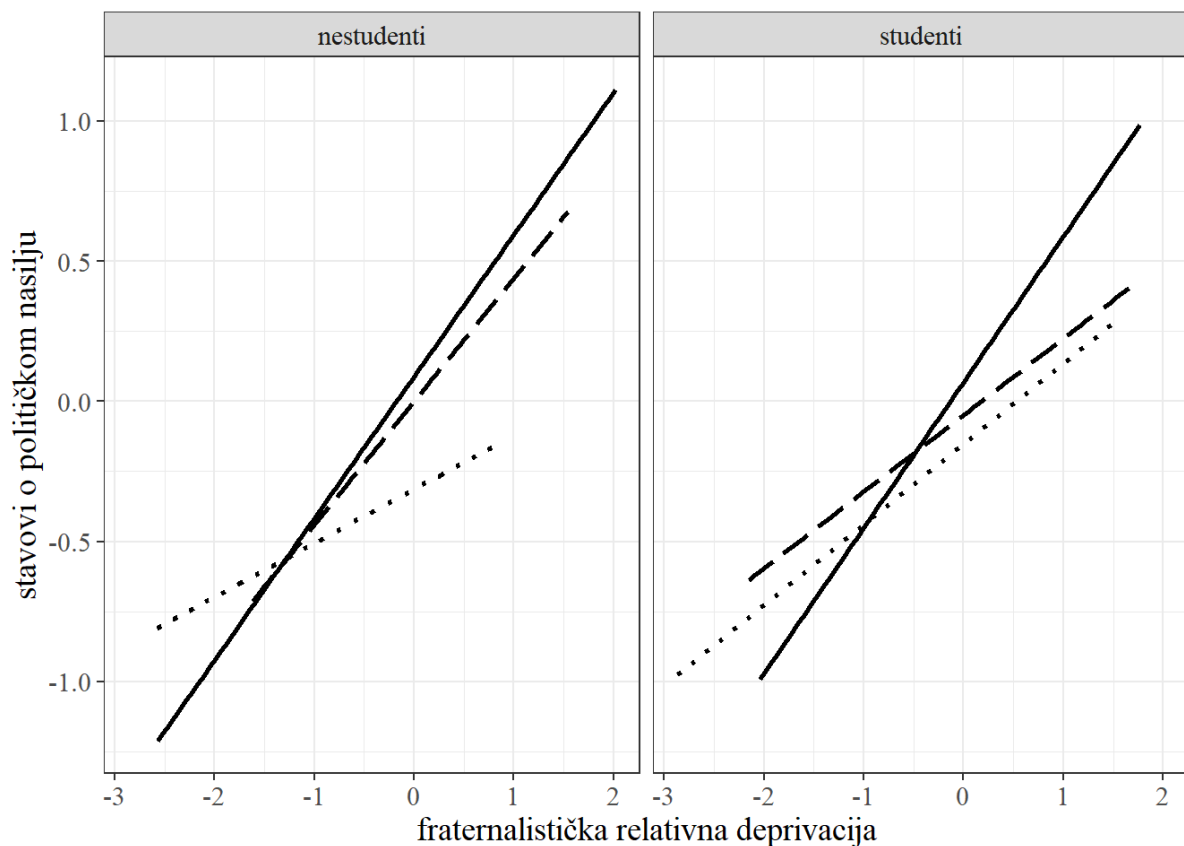
Rezultati provjere interakcijskog doprinosa relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju

prediktor	stavovi o političkom nasilju			
	združeni uzorak	studenti	opći uzorak mladih	opći uzorak mladih - ponderirano
Fraternalistička relativna deprivacija	.33**	.33**	.39**	.34*
Pripisana krivnja	.15**	.16**	.14	.21
Fraternalistička relativna deprivacija x Pripisana krivnja	.10*	.11*	.04	.06
R^2	.19	.19	.24	.24
Egoistična relativna deprivacija	.22**	.25**	.15	.15
Pripisana krivnja	.29**	.28**	.36**	.38**
Egoistična relativna deprivacija x Pripisana krivnja	.00	.00	-.01	.01
R^2	.16	.17	.16	.18

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Rezultati provedenih modela ukazuju na dosljedan doprinos fraternalističke relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju, pri čemu su depriviranije osobe ujedno izražavale više podrške političkom nasilju. S druge strane, doprinos egoistične relativne deprivacije i pripisane krivnje, iako također pozitivan, ovisio je o uzorku. Pritom na umu valja

imati da se doprinos fraternalističke relativne deprivacije dijelom preklapao s doprinosom pripisane krivnje uslijed zamjetne korelacije dvaju konstrukata ($r = .61$), što u kontekstu ovih modela umanjuje konzistentnost ishoda vezanih uz pripisanu krivnju. S druge strane, doprinos egoistične relativne deprivacije nije bio statistički značajan na općem uzorku mladih, što nije moguće pripisati dijeljenom doprinosu s pripisanom krivnjom ($r = .17$) već je vjerojatnije da se radi o povezanosti slabijeg intenziteta koju s obzirom na statističku snagu analiza provedenih na tom uzorku nije bilo moguće detektirati. U kontekstu interakcijskih doprinosa, istraživanjem je utvrđen interakcijski doprinos pripisane krivnje i fraternalističke relativne deprivacije predviđanju stavova o političkom nasilju samo na združenom i studentskom uzorku (Slika 3). Osobe koje su percipirale svoju grupu depriviranom u odnosu na političare te su ujedno političare krivile za nejednakost izražavale su najviše podrške političkom nasilju. S druge strane, interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju podrške političkom nasilju utvrđen na općem uzorku mladih bio je preslabog intenziteta da bi ga se proglasilo statistički značajnim.

Napomena. Puna crta označava regresijski pravac izračunat na trećini sudionika koja najviše krivnje za nejednakost pripisuje političarima, točkasta rezultate izračunate na trećini koja

najmanje krivnje pripisuje političarima, a crtkana rezultate sudionika koji se nalaze u srednjoj trećini.

Slika 3. *Interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju*

Hipoteze 4

Četvrti skup hipoteza (H4a-H4b) bio je usmjeren na istraživanje interakcijskih doprinosa pripisane krivnje i relativne deprivacije predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. S tim ciljem testirana su dva strukturalna modela. Slaganje s podacima pokazalo se primjerenim za oba modela: model s pripisanom krivnjom i fraternalističkom relativnom deprivacijom kao prediktorima (robustni CFI = .963, robustna RMSEA = .050, 95% CI [.041, .060], SRMR = .049) te model s pripisanom krivnjom i egoističnom relativnom deprivacijom kao prediktorima (robustni CFI = .992, robustna RMSEA = .028, 95% CI [.012, .042], SRMR = .023). Za navedene modele utvrđena je i jaka ekvivalentnost te ekvivalentnost regresijskih pravaca (Tablice P7a – P7d u Prilogu 1). Nisu pronađeni argumenti u prilog multikolinearnosti kao izvoru pristranosti rezultata (Tablica P6 u Prilogu 1). Ishodi regresijskih analiza provedenih u sklopu testiranja ovih modela prikazani su u tablici 7.

Tablica 7.

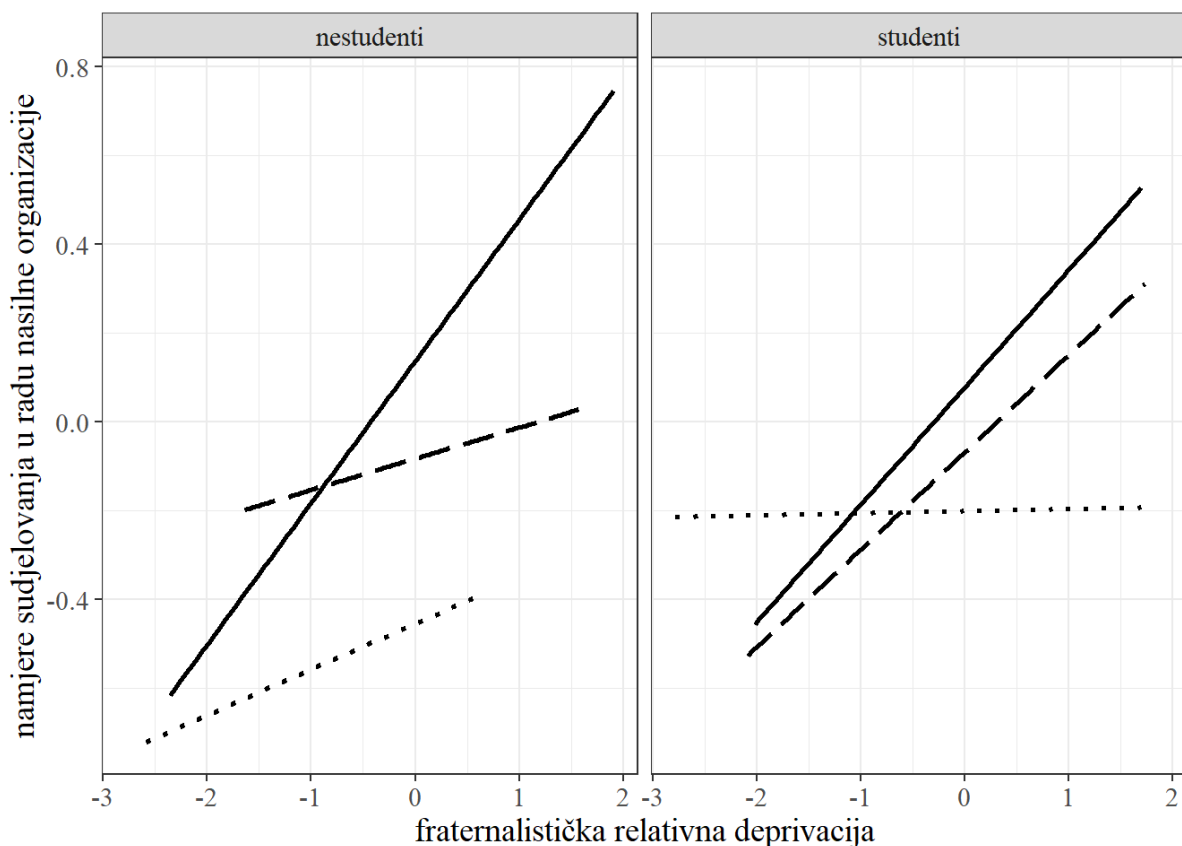
Rezultati provjere interakcijskog doprinosa relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

prediktor	namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije			
	združeni uzorak	studenti	opći uzorak mladih	opći uzorak mladih - ponderirano
Fraternalistička relativna deprivacija	.14*	.14*	.12	.12
Pripisana krivnja	.15**	.11*	.29**	.34**
Fraternalistička relativna deprivacija x Pripisana krivnja	.12**	.12*	.13	.14
R^2	.07	.05	.15	.19
Egoistična relativna deprivacija	.04	.07	-.03	.01
Pripisana krivnja	.19**	.15**	.35**	.39**
Egoistična relativna deprivacija x Pripisana krivnja	-.01	-.03	.00	.01
R^2	.04	.03	.12	.15

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Rezultati provedenih analiza ukazuju na dosljedan doprinos pripisane krivnje predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije, pri čemu su osobe koje veću krivnju za nejednakost pripisuju političarima ujedno izražavale intenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Pritom je povezanost pripisane krivnje i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije bila nešto jača kod općeg uzorka mladih. Doprinos fraternalističke relativne deprivacije, iako pozitivan i slične veličine učinka na svim uzorcima, nije se pokazao značajnim na općem uzorku mladih. S druge strane, u kontekstu ovih modela doprinos egoistične relativne deprivacije predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije pokazao se zanemarivim. U kontekstu interakcija, kao i u slučaju stavova, utvrđen je interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije na cijelom i studentskom uzorku. Ipak, veličina učinka te interakcije na općem uzorku mladih bila je podjednaka onoj na cijelom i

studentskom uzorku. To također može značiti da je neznačajan rezultat prvenstveno pokazatelj smanjene statističke snage analiza provedenih na općem uzorku mladih. Dodatno, iz grafičkog prikaza (Slika 4) vidi da je nagib pravca kod sudionika koji su najviše krivnje za nejednakost pripisivali političarima bitno strmiji od nagiba pravca izračunatog na sudionicima koji su najmanje krivnje za nejednakost pripisivali političarima. Stoga se najprimjerenijim nameće zaključak da temeljem prikupljenih podataka nije moguće ni potvrditi ni opovrgnuti interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije na općem uzorku mladih.

Napomena. Puna crta označava regresijski pravac izračunat na trećini sudionika koji najviše krivnje za nejednakost pripisuju političarima, točkasta rezultate izračunate na trećini koja najmanje krivnje pripisuje političarima, a crtkana rezultate sudionika koji se nalaze u srednjoj trećini

Slika 4. Interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

Hipoteze 5 i 6

Posljednja dva seta hipoteza (H5a-H5b i H6a-H6b) bila su usmjerena na procjenu doprinosa interakcije mračnih osobina ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju te namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Budući da su analize obaju problema bile obilježene sličnim metodološkim ograničenjima te se njihovo razrješenje temeljilo na istom pristupu, ishodi analiza ovih dvaju setova hipoteza prikazani su zajedno. Pritom su prvo prikazani ishodi evaluacije strukturalnih modela i kratak osvrt na primjerenost dostupnih alternativa te konačno ishodi analiza provedenih s ciljem odgovaranja na postavljeno istraživačko pitanje.

Ishodi evaluacije inicijalnih strukturalnih modela

Prije interpretacije regresijskih koeficijenata dobivenih algoritmom osmišljenim za provjeru ovih hipoteza sukladno principima strukturalnog modeliranja, pažnja je usmjerena na interpretaciju pokazatelja vjerodostojnosti rezultata tog algoritma (detaljnije u Postupak – Strukturalno modeliranje – Strukturalno modeliranje u kontekstu ovog istraživanja). Pritom se prvo opisuju ishodi modela s fraternalističkom relativnom deprivacijom, a zatim s egoističnom.

Analizirano je 1000 modela s fraternalističkom relativnom deprivacijom, pripisanom krivnjom, općom mračnom osobinom ličnosti i njihovim interakcijama kao prediktorima stavova o političkom nasilju. Ti su se međusobno razlikovali s obzirom na čestice opće mračne osobine ličnosti korištene u operacionalizaciji opće mračne osobine ličnosti i interakcija u koje je ona uključena. Njih samo 217 uspješno je konvergiralo uz pozitivno određenu matricu kovarijanci latentnih varijabli i reziduala opaženih varijabli. Drugim riječima, na najgrubljoj razini tek je 21.7% modela moglo uroditi valjanim rezultatima. Robusni CFI je ukazivao da je slaganje s podacima tih 217 modela ispod razine prihvatljivosti (medijan robusnog CFI = .769, 95%CI [.709; .842]), dok su robusna RMSEA (medijan robusne RMSEA = .065, 95%CI [.052; .076]) i SRMR (medijan SRMR = .070, 95%CI [.055 - .082]) ukazivali na marginalno slaganje modela s podacima. U pogledu zasićenja (Tablica 8), primijećeni su veći problemi sa zasićenjima čestica koje su operacionalizirale interakcije: primjerice, medijan zasićenja produkt indikatora interakcijom opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije iznosio je .28, dok je medijan zasićenja za interakciju svih triju faktora iznosio .31. Pogledamo li na istu situaciju iz drugog konteksta, samo 18 od 1000 analiza urodilo je modelom u kojem najviše jedna čestica po konstruktima ima zasićenje manje od .30, dok nije identificiran nijedan model u

kojem su sve čestice imale zasićenje pripadnim faktorom veće od .30. Pritom su podaci ukazivali i na nezanemarivu multikolinearnost. Rizično visoke vrijednosti (Field i sur., 2012) utvrđene su za latentne varijable interakcije opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije te interakcije opće mračne osobine ličnosti i pripisane krivnje (Tablica 8).

Rezultati primjene istog algoritma na modelima s egoističnom relativnom deprivacijom umjesto fraternalističke ukazali su na tek nešto manju razinu problema. Analizirano je 1000 modela s egoističnom relativnom deprivacijom, pripisanom krivnjom, općom mračnom osobinom ličnosti i njihovim interakcijama kao prediktorima stavova o političkom nasilju. Ti su se međusobno razlikovali s obzirom na čestice opće mračne osobine ličnosti korištene u operacionalizaciji opće mračne osobine ličnosti i interakcija u koje je ona uključena. Njih 658 uspješno je konvergiralo uz pozitivno određenu matricu kovarijanci latentnih varijabli i reziduala opaženih varijabli. CFI je ukazivao da je slaganje s podacima tih 658 modela blago ispod razine prihvatljivosti (medijan robusnog CFI = .921, 95%CI [.871; .965]). S druge strane, robusna RMSEA (medijan robusne RMSEA = .042, 95%CI [.027; .055]) i SRMR (medijan SRMR = .051, 95%CI [.040 - .064]) ukazivali su na prihvatljivo slaganje modela s podacima. U pogledu zasićenja (Tablica 8), ponovno su primijećeni određeni problemi sa zasićenjima čestica koje su operacionalizirale interakcije: primjerice, medijan zasićenja produkt indikatora interakcijom opće mračne osobine ličnosti i egoistične relativne deprivacije iznosio je .35. Pogledamo li na situaciju iz drugog konteksta, samo 155 modela urodilo je modelom u kojem maksimalno jedna čestica po konstruktima ima zasićenje pripadnim faktorom manje od .30. U tek 55 analiziranih modela nijedna čestica nije imala zasićenje manje od .30. Pritom su podaci ukazivali i na rizik od pristranosti uslijed multikolinearnosti, koji se pokazao najvećim za interakciju drugog reda. Budući da multikolinearnost dovodi do gubitka statističke snage (Field i sur., 2012), pojava multikolinearnosti za interakciju kod koje je statistička snaga najvažnija posebice je problematična.

Tablica 8.

Zasićenja čestica i VIF za konstrukte iz modela kojima se provjerava doprinos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju

Prediktor	Fraternalistička relativna deprivacija			Egoistična relativna deprivacija		
	Prosječno zasićenje	% modela s prosječnim zasićenjem > .30		Prosječno zasićenje	% modela s prosječnim zasićenjem > .30	
		VIF			VIF	
Opće mračna osobina ličnosti	.459	80.6	2.80	.474	88.7	1.42
Pripisana krivnja	1	100	1.83	1	100	1.74
Relativna deprivacija	.615	100	1.64	.773	100	1.24
Opća mračna osobina ličnosti x Relativna deprivacija	.275	44.7	9.72	.351	60.3	4.52
Opća mračna osobina ličnosti x Pripisana krivnja	.466	70.3	10.67	.477	78	3.27
Relativna deprivacija x Pripisana krivnja	.674	87.4	1.23	.803	100	1.58
Opća mračna osobina ličnosti x Relativna deprivacija x Pripisana krivnja	.309	51.2	4.42	.415	68.4	5.72

Sve zajedno, samo je 1.8% testiranih strukturalnih modela s fraternalističkom relativnom deprivacijom i 15.5% testiranih modela s egoističnom relativnom deprivacijom iz metodološkog aspekta dovoljno kvalitetno (zanemari li se niska saturacija na jednoj čestici po konstrukt) da može dovesti do vjerodostojnih rezultata. Pritom postoji ozbiljna sumnja na pristranost takvih rezultata uslijed multikolinearnosti u kombinaciji s upitnom reprezentativnosti tih modela. Stoga se u kontekstu ovog istraživanja najprimjerenijim činilo razmotriti druge analitičke pristupe koji bi mogli pružiti valjanije odgovore na postavljena istraživačka pitanja.

Do multikolinearnosti u postupcima procjene interakcije zasnovanim na produktima indikatora može doći zbog odstupanja od normalnosti pojedinačnih indikatora (Dalal i Zickar, 2012;

Schoemann i Jorgensen, 2021). Ipak, ni korelacije među prediktorima ne treba zanemariti. Kao što su Dalal i Zickar (2012) i Kline (2015) detaljnije pojasnili, transformacije aditivnog tipa (poput centriranja) učinkovite su u redukciji tek neesencijalne multikolinearnosti koja proizlazi iz mjernih skala opaženih varijabli. S druge strane, efekti centriranja na esencijalnu multikolinearnost koja proizlazi iz prave povezanosti dvaju konstrukata su zanemarivi. Sve navedeno ukazuje da centriranje ne može otkloniti multikolinearnost iz složenih interakcijskih modela te se primjerenijim činilo usmjeriti se na modele koji ne zahtijevaju eksplicitan izračun latentnih interakcijskih termina.

Iako postoje alternativni načini računanja interakcija u sklopu strukturalnog modeliranja (detaljnije u Cortina i sur., 2021; Steinmetz i sur., 2011), spomenuti autori generalno raspravljaju o testiranju jedne latentne interakcije prvog reda te se ne dotiču teme multikolinearnosti interakcijskih termina. Steinmetz i suradnici (2011) raspravljaju o tri pristupa testiranju interakcije kao latentne varijable. Za prvi, koji nameće dodatna ograničenja modelu, ukazuju da nije optimalan (detaljnije u Marsh i sur., 2004), dok se drugi i treći, koji ne nameću ograničenja, zasnivaju na istim modelima, ali različito pripremljenim produktima indikatora. Pritom pristup korišten u ovom istraživanju prati principe centriranja koje su Steinmetz i suradnici (2011) opisali, dok se pristup temeljen na rezidualima pokazao suboptimalnim u slučaju odstupanja raspodjela opaženih varijabli od normalne (Lin i sur., 2010). S druge strane, Cortina i suradnici (2021) hijerarhijski opisuju šest načina kako testirati interakciju prvog reda pri čemu daju prednost latentnim modelima. Ipak, nijedan od tih modela ne rješava problem multikolinearnosti kod testiranja složenijih interakcijskih modela.

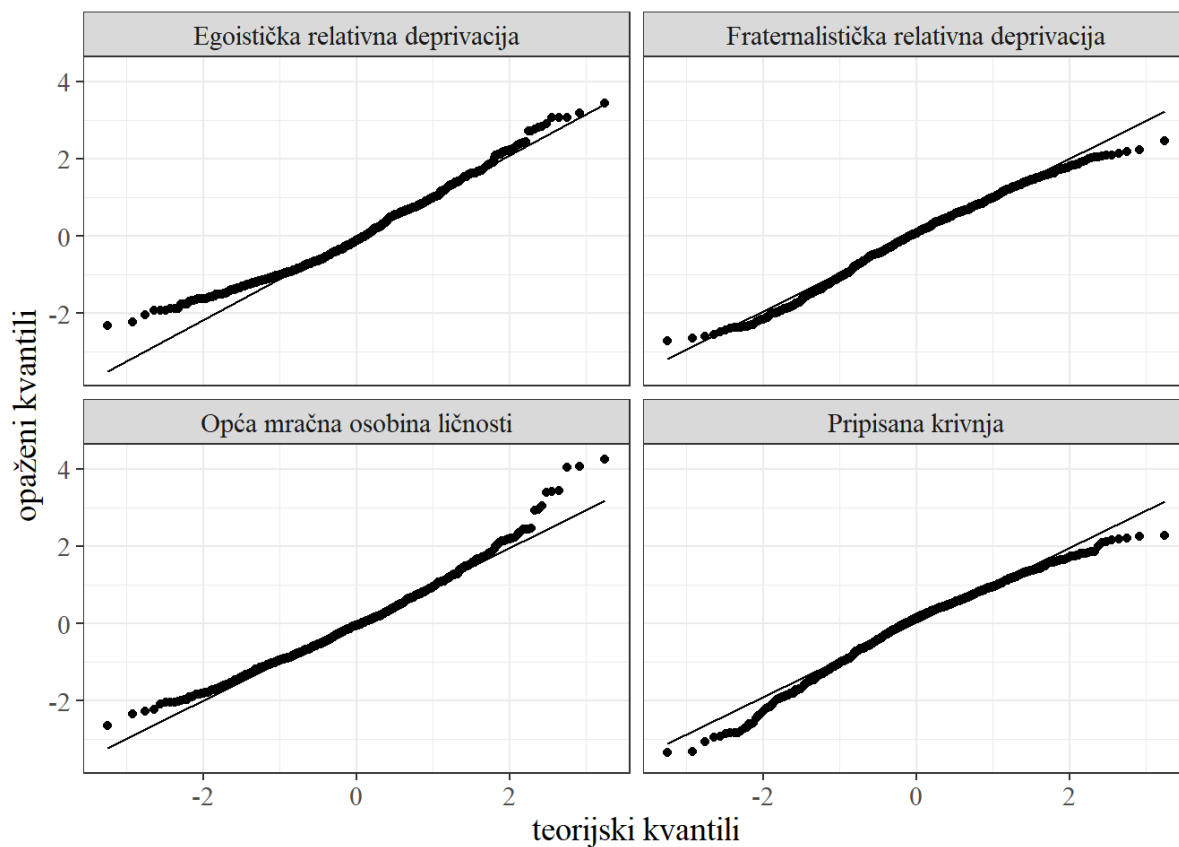
U okviru regresijskih analiza, iz navedene pozicije u trenutku provedbe analize bilo je moguće krenuti u dva smjera. S jedne strane, bilo je moguće koristiti jednu od varijabli kao multi-grupni faktor te testirati multi-grupne strukturalne modele s tom varijablom kao grupirajućim faktorom. No, podjela uzorka na manje dijelove te korištenje jednog od prediktora kao grupirajuće varijable umanjuje statističku snagu postupka. Istovremeno, takav postupak dovodi do gubitka podataka uslijed grube kategorizacije intervalnih (ili pseudointervalnih) varijabli. S druge strane, bilo je moguće ekstrahirati rezultate iz strukturalnih modela, van modela formirati interakcijske termine te ih uključiti u tradicionalne regresijske modele kao opažene varijable. No, ukoliko se interakcije evaluiraju kao umnošci produkata ekstrahiranih bodova i ti umnošci nisu visoko korelirani kao u strukturalnim modelima, postavlja se pitanje koliko su ti umnošci dobra reprezentacija latentnih interakcija. Opet, ukoliko bi se takvi faktorski bodovi pokazali visoko koreliranima, poput onih latentnih interakcija, sumnja u njihovu valjanost bila bi

podjednako neopravdana kao i provedba takvih regresijskih analiza uslijed multikolinearnosti koja nije uspješno izbjegnuta.

Sve zajedno, čini se da nijedan od mogućih alternativnih pristupa u okviru strukturalnog modeliranja ne bi omogućio prihvatljivu razinu sigurnosti u robusnost dobivenih rezultata. Pritom su dva glavna zamijećena problema multikolinearnost prediktora i upitna primjerenost operacionalizacije interakcija. Stoga je tip analize primjeren za pružanje odgovora na postavljene istraživačke probleme morao biti takav da ne traži eksplicitno formiranje interakcijskih termina, ali omogućava uvid u postojanje interakcije. Interakcije možemo definirati i kao pojavu u kojoj su različite kombinacije rezultata na prediktorima različito povezane s kriterijima istraživanja. Iz tog konteksta, primjeren analitički postupak svodi se na dva koraka, od kojih je prvi identifikacija kombinacija varijabli koje se češće javljaju, a drugi usporedba odnosa različitih kombinacija varijabli s kriterijima. Naveden opis služi kao argument u prilog primjeni analiza mješovitih modela latentnih varijabli (engl. *latent variable mixture modeling*), ili preciznije, analize latentnih profila, s ciljem odgovaranja na postavljena istraživačka pitanja.

Ishodi analiza latentnih profila

U analizi latentnih profila, prediktori iz regresijskih modela (opća mračna osobina ličnosti, egoistična relativna deprivacija, fraternalistička relativna deprivacija i pripisana krivnja) korišteni su kao skup varijabli temeljem kojih su latentni profili formirani. Drugim riječima, kombinacije rezultata sudionika na tim četirima varijablama odredile su konačni ishod analize. Prije same provedbe analize, bilo je potrebno doći do faktorskih bodova za četiri indikatorske varijable. Stoga je u prvom koraku formiran strukturalni model sa svim prediktorima i kriterijima, za koji je na ukupnom uzorku utvrđeno primjereno slaganje s podacima (robusni CFI = .945, robusna RMSEA = .033, 95% CI [.031, .036], SRMR = .052). Rezultati iz tog modela ekstrahirani su algoritmom koji koristi ten Berge korekciju radi osiguravanja nepristranosti međuodnosa varijabli nakon ekstrakcije (Logan i sur., 2021). Tako su pripremljeni rezultati standardizirani te uključeni kao indikatori u analizi latentnih profila (ALP). Prije same analize, provjereno je odstupanje raspodjela rezultata sudionika na indikatorskim varijablama od normalne temeljem Q-Q grafikona (Slika 5), koje se nije pokazalo supstancijalnim – rezultati sudionika u intervalu od -2 do +2, uz manja odstupanja glede egoistične relativne deprivacije, dosljedno prate dijagonalu.

Slika 5. Odnos opaženih i teorijskih kvantila na združenom uzorku

Kako bi se provjerilo koliko je latentnih profila najprimjerenije zadržati, analiza je provedena na modelima jednakih varijanci i kovarijanci (EEE) i varijabilnih varijanci i kovarijanci (VVV), pri čemu su testirana rješenja sadržavala od jednog do sedam profila. Ishodi takvih analiza prikazani su u tablici 9.

Tablica 9.

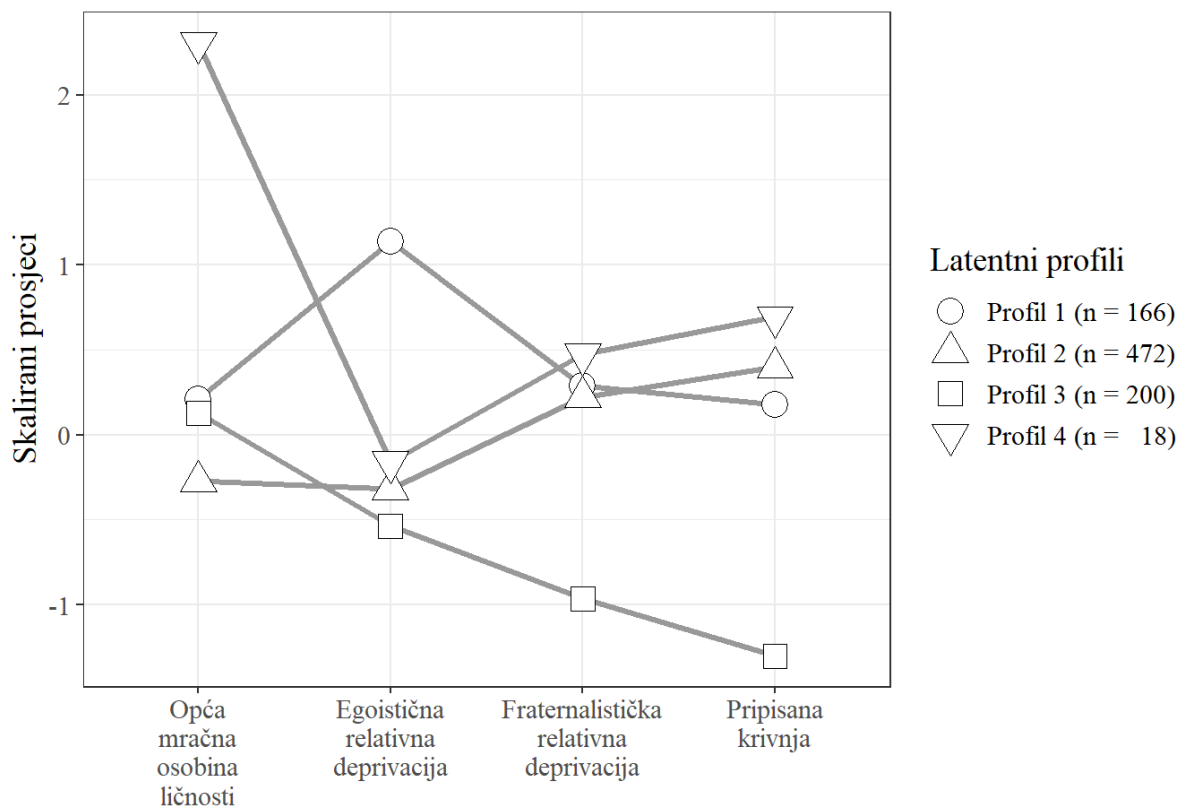
Ishodi provedene analize latentnih profila s općom mračnom crtom ličnosti, egoističnom i fraternalističkom relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao indikatorima

Model	Profili	BIC	CAIC	KIC	Entropija	BLRT	BLRT - <i>p</i>
EEE	1	9263.256	9277.256	9213.724	1	-	-
EEE	2	9292.418	9311.418	9224.125	0.36	4.599	0.356
EEE	3	9229.642	9253.642	9142.588	0.58	96.537	0.010
EEE	4	9224.589	9253.589	9118.773	0.64	38.814	0.010
EEE	5	9244.715	9278.715	9120.138	0.59	13.636	0.059
EEE	6	9265.607	9304.607	9122.269	0.61	12.869	0.030
EEE	7	9297.981	9341.981	9135.881	0.55	1.388	0.782
VVV	1	9263.256	9277.256	9213.724	1	-	-
VVV	2	9258.967	9287.967	9153.151	0.44	105.573	0.010
VVV	3	9272.047	9316.047	9109.947	0.51	88.204	0.010
VVV	4	9341.971	9400.971	9123.587	0.53	31.360	0.297
VVV	5	9412.085	9486.085	9137.417	0.55	31.170	0.495
VVV	6	9464.627	9553.627	9133.675	0.62	48.743	0.099
VVV	7	9506.545	9610.545	9119.309	0.69	59.365	0.030

Napomena. Podebljane su vrijednosti koje sugeriraju optimalan model, zasebno za EEE i VVV modele.

Rezultati provedenih ALP sugeriraju da je najprimjerenije četveroprofilno rješenje prema modelu EEE. S jedne strane, BIC tog modela je najmanji, a praćen je i najmanjim CAIC-om te drugim najmanjim KIC-om i drugom najvišom entropijom od svih testiranih kombinacija modela i broja profila. Iako je sama procjena entropije relativno niska i na donjoj granici prihvatljivosti za točne modele (Muthén, 2004), na umu treba imati da ona predstavlja omjer variranja unutar profila i između profila. Kao takva, ovisna je o broju profila te nije pouzdan indikator primjerenog broja profila (detaljnije u Spurk i sur., 2020). Hijerarhijski algoritam koju su ponudili Akogul i Erisoglu (2017) također je istaknuo četveroprofilno rješenje iz modela EEE kao najprimjerenije od testiranih. Ipak, analiza VVV modela rezultirala je velikim neslaganjem u optimalnom broju profila. Radi osiguravanja robusnosti rezultata, u sljedećem je koraku analiza ponovljena 500 puta na slučajnim poduzorcima veličine 90% izvornog, uz

fokus na EEE model (detaljnije u Analitički pristup – Analiza latentnih profila – Analiza latentnih profila u kontekstu ovog istraživanja). U 55.6% iteracija, algoritmom je ukazano da je najprimjerenije rješenje ono s četiri latentna profila, u 40.6% iteracija najprimjerenijim je odabrano rješenje s tri profila, u 3% iteracija rješenje s dva profila i u 0.8% iteracija rješenje s pet profila. Slično proizlazi i iz analize temeljene na modelu u kojem su namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije bile operacionalizirane kao bifaktorski (S-1) model (Tablica P8 u Prilogu 1). Unatoč dominaciji četveroprofilnog rješenja, čini se da algoritmi ukazuju i na opciju troprofilnog rješenja. Dodatno, uvid u vjerojatnosti točne klasifikacije (engl. *posterior probability*) sudionika po profilu ukazao je da je ta vjerojatnost za rješenje s četiri profila bila granično prihvatljiva te se kretala u rasponu od .75 do .80.

Slika 6. Četiri latentna profila sudionika identificirana pomoću ALP

Detaljnijim uvidom u ishode četveroprofilnog rješenja (Slika 6) postaje jasnije zbog čega algoritmi nude i opciju rješenja s tri latentna profila. Slika 6. pruža više informacija relevantnih za interpretaciju rezultata. Na y-osi nalaze se vrijednosti skaliranih prosjeka četiriju varijabli korištenih za formiranje latentnih profila (drugim riječima, vrijednost 0 označava prosječan rezultat na pojedinoj mjeri). Prosječne vrijednosti pojedine varijable, imenovane na x-osi,

označene su simbolima, pri čemu se isti simbol koristi za isti profil za sve varijable. Kod interpretacije rezultata, korisno je sjetiti se da su prosjek fraternalističke relativne deprivacije i prosjek pripisane krivnje bili rezultati iznad središnje točke ljestvice odgovora. Drugim riječima, rezultati tih varijabli oko nule na Slici 6 ukazuju na rezultate iznad središnje točke izvorne ljestvice. S druge strane, kod opće mračne osobine ličnosti prosjek je bio ispod središnje točke ljestvice, stoga rezultati oko nule označavaju rezultat ispod središnje točke izvorne ljestvice.

Općenito, iz grafičkog prikaza je vidljivo da se utvrđena četiri profila očigledno međusobno razlikuju. Prvi profil predstavljaju sudionici otprilike prosječni po svemu izuzev egoistične relativne deprivacije, gdje su iznadprosječni (profil 1). Ugrubo, taj je profil moguće opisati kao profil dominantno egoistično depriviranih sudionika. Drugi i četvrti profil prilično su slični: oba profila obilježena su nešto nižim rezultatima egoistične u odnosu na fraternalističku relativnu deprivaciju, uz razliku u rezultatima na općoj mračnoj osobini ličnosti. Dok sudionici drugog profila (profil 2) postižu ispodprosječne rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti, sudionici četvrtog (profil 4) postižu daleko iznadprosječne rezultate na istoj ljestvici. Stoga je sudionike koji pripadaju drugom profilu ugrubo moguće opisati kao dominantno fraternalistički deprivirane. S druge strane, sudionike koji pripadaju četvrtom profilu moguće je opisati kao dominantno fraternalistički deprivirane, ali s izraženom mračnom osobinom ličnosti. Treći profil opisuje sudionike s prosječnim rezultatima na općoj mračnoj osobini ličnosti te ispodprosječnim rezultatima na egoističnoj relativnoj deprivaciji, fraternalističkoj relativnoj deprivaciji te pripisanoj krivnji (profil 3). Ugrubo, taj je profil moguće opisati kao profil nedepriviranih sudionika. Pogled na broj sudionika po profilu jasno ukazuje na mali broj sudionika koji pripadaju četvrtom profilu. Budući da ALP teže detektira profile s manjim brojem članova (detaljnije u Nylund-Gibson i Choi, 2018), glavna dilema oko broja profila ovisila je o broju sudionika najmanjeg profila uključenih u analizu. Uzevši u obzir i distinktivnost svih profila, zadržano je rješenje s četiri opisana latentna profila.

Također je moguće primijetiti i da rezultati svakog profila vezani uz pripisanu krivnju generalno prate rezultate na skali fraternalističke relativne deprivacije. Drugim riječima, čak i kad se linije profila križaju, razlike u procjenama fraternalističke relativne deprivacije i krivnje su zanemarive. To ukazuje na teškoće s tretiranjem tih dvaju rezultata kao nezavisnih uslijed rijetkosti njihove pojave te predstavlja odraz multikolinearnosti.

Nakon utvrđivanja broja profila, pažnja je usmjerena na njihove odnose s kriterijima, koje je moguće proučavati na više načina. Iako bi vjerojatno najjednostavnije bilo modalna članstva u profilima proglasiti apsolutnima te prosjecima kriterija po profilima utvrđivati razlike između profila, time se barem djelomično gubi na preciznosti rezultata (detaljnije u Bakk i Kuha, 2020). Stoga su kod odgovaranja na istraživačko pitanje prvenstveno u obzir uzimane korelacije između vjerojatnosti pripadanja pojedinom profilu te rezultatima na ljestvicama stavova o političkom nasilju te namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije za svaki od profila.

Tablica 10.

Korelacije vjerojatnosti pripadanja pojedinom latentnom profilu i kriterija istraživanja izračunate na združenom uzorku (N = 858)

	stavovi o političkom nasilju	namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije
<i>p</i> (dominantno egoistični deprivirani)	.21**† ^a	.07* ^b
<i>p</i> (dominantno fraternalistički deprivirani)	-.02 ^b	.02 ^b
<i>p</i> (nedeprivirani)	-.27**† ^c	-.16**† ^c
<i>p</i> (dominantno fraternalistički deprivirani uz visok rezultat na općoj mračnoj crti ličnosti)	.23**† ^a	.18**† ^a

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$, †FDR $< .05$. EkspONENTI ukazuju na rezultat testiranja jesu li parovi korelacija unutar stupca statistički značajno različiti: isti eksponent ukazuje na odsutnost statistički značajne razlike uz FDR $< .05$.

Tablica 10. ukazuje na nekoliko relevantnih rezultata. Prvo, vjerojatnost pripadanja profilu dominantno egoistično depriviranih pokazala se povezanom sa stavovima o političkom nasilju. Njezin odnos s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije bio je marginalno značajan, iako magnituda odnosa sugerira upitnu praktičnu važnost. Drugim riječima, sudionici za koje je procijenjena veća vjerojatnost pripadanja profilu dominantno egoistični depriviranih izražavali su i više podrške političkom nasilju. Drugo, vjerojatnost pripadanja profilu dominantno fraternalistički depriviranih nije se pokazala povezanom sa stavovima o političkom nasilju ni namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Treće, vjerojatnost pripadanja profilu nedepriviranih pokazala se negativno povezanom sa stavovima o političkom nasilju i namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Odnosno, sudionici za koje je vjerojatnije da pripadaju profilu onih koji nisu smatrali da su oni ili njihova grupa deprivirani te nisu krivili

političare uglavnom su izražavali nižu podršku političkom nasilju i manje intenzivne namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Četvrto, vjerojatnost pripadanja profilu dominantno fraternalistički depriviranih osoba koje ostvaruju visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti pokazala se pozitivno povezanom i s podrškom političkom nasilju i s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Osobe za koje je utvrđena veća vjerojatnost pripadanja tom profilu ujedno su izražavale više podrške političkom nasilju i intenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Nakon uvida u povezanosti, provjereno je i postoji li statistički značajna razlika u snazi opaženih povezanosti. Odnos vjerojatnosti pripadanja profilu dominantno fraternalistički depriviranih osoba koje postižu visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije pokazao se snažnijim od odnosa dominantno egoistično depriviranih sudionika s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Pritom razlike u njihovom odnosu s podrškom političkom nasilju nisu bile statistički značajne. Odnosi utvrđeni između vjerojatnosti pripadanja profilu nedepriviranih i obaju kriterija bili su jedini negativni te značajno različiti od odnosa vjerojatnosti pripadanja ostalim profilima i kriterija. Sve u svemu, čini se da nisu utvrđene dvije vjerojatnosti pripadanja profilima koje bi imale isti ili čak sličan obrazac odnosa s kriterijima. To je dodatni argument u prilog zadržavanju četiriju profila jer svaki profil omogućuje uvid u novi set informacija.

Rezultate ove analize moguće je sagledati i iz drugog kuta. Usporede li se profili temeljem varijabli od kojih su sazđani, vidljivo je da je jedini profil povezan s izraženijim radikaliziranim stavovima i namjerama jest profil depriviranih sudionika koji postižu visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti te ujedno krive političare za nejednakost. Profil dominantno fraternalistički depriviranih od prethodno opisanog profila razlikovao se dominantno po rezultatima opće mračne osobine ličnosti i nije se pokazao povezanim s podrškom političkom nasilju niti namjerama sudjelovanja u aktivnostima nasilne organizacije. Budući da je jedina supstancijalna razlika tih dvaju profila u izraženosti opće mračne osobine ličnosti, ovakav bi rezultat ukazivao da je opća mračna osobina ličnosti u pozadini opaženih razlika u odnosima s kriterijima. S druge strane, profili dominantno egoistično depriviranih osoba te nedepriviranih osoba gotovo su identični po rezultatu na općoj mračnoj osobini ličnosti, ali se razlikuju s obzirom na rezultate relativnih deprivacija. Također, ta se dva profila razlikuju i s obzirom na korelacije s dvama kriterijima – u kontekstu niske fraternalističke relativne deprivacije i krivnje, korelacija vjerojatnosti pripadanja profilu s kriterijima bila je negativna. Takav nalaz sugerira da opća mračna osobina sama po sebi ipak nije nositelj odnosa latentnih profila s

radikaliziranim stavovima i ponašajnim namjerama. Drugim riječima, niti je opća mračna osobina ličnosti neovisno o deprivacijama i krivnji povezana s radikaliziranim stavovima i namjerama, niti su deprivacije i krivnja povezane s radikaliziranim stavovima i namjerama neovisno o općoj mračnoj osobini ličnosti. Ovakvi rezultati ukazuju na međuovisnost opće mračne osobine ličnosti, relativnih deprivacija i percipirane krivnje za nejednakost u određenju radikaliziranih stavova i namjera.

Opisani koraci ALP ponovljeni su i s (S-1) bifaktorskim modelom namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem. Rezultati su bili gotovo istovjetni prikazanima (izuzev izostanka odnosa između vjerojatnosti pripadanja profilu dominantno egoistično depriviranih i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije; Tablica P9 u Prilogu 1).

Rasprava

Rezultati ovog istraživanja u kontekstu modela koji su provjeravali individualni i interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije predviđanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera u zamjetnoj su mjeri potvrdili istraživačke hipoteze. S druge strane, rezultati dobiveni testiranjem modela koji su provjeravali individualni i interakcijski doprinos egoistične relativne deprivacije predviđanju radikaliziranih stavova i namjera samo su djelomično potvrdili istraživačke hipoteze. Sljedeći su odlomci organizirani tako da se prvo kratko raspravlja o rezultatima koji pružaju odgovore na prva dva istraživačka pitanja, usmjerena na bivarijatne linearne odnose. Zatim se raspravlja o rezultatima drugih dvaju istraživačkih problema, usmjerenih na istraživanje interakcijskih doprinosa relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Zatim slijedi rasprava rezultata analiza provedenih s ciljem odgovaranja na posljednja dva istraživačka problema vezana uz interakcijske doprinose opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Na samom se kraju nalazi opća rasprava, u kojoj se šire raspravlja o nalazima općenito, njihovim potencijalnim implikacijama i metodološkim ograničenjima.

Bivarijatni doprinosi opće mračne osobine ličnosti i relativne deprivacije predviđanju podrške političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

Prvi je set istraživačkih hipoteza bio usmjeren na testiranje bivarijatnih linearnih odnosa između opće mračne osobine ličnosti, fraternalističke relativne deprivacije te egoistične relativne deprivacije kao prediktora i stavova o političkom nasilju kao kriterija. Drugi set istraživačkih hipoteza bio je usmjeren na testiranje bivarijatnih linearnih odnosa istih prediktora s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem.

Istraživanjem je utvrđeno na oba uzorka da sudionici koji ostvaruju više rezultate na općoj mračnoj crti ličnosti u pravilu i izražavaju više podrške političkom nasilju te intenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Takav je nalaz u skladu s rezultatima ranijih istraživanja opće mračne osobine ličnosti i radikaliziranih stavova i ponašanja (Chabrol i sur., 2019; Duspara i Greitemeyer, 2017; Gøtzsche-Astrup, 2021; Međedović i Knežević, 2019; Morgades-Bamba i sur., 2020; Pavlović i Franc, 2021; Pavlović i Wertag, 2021). Uz to, takav je nalaz usklađen i s teorijskim modelima koji uključuju osobine ličnosti u objašnjenja kognitivne i bihevioralne radikalizacije (primjerice, King i Taylor, 2011; Lindekilde i sur.,

2018; McGregor i sur., 2015). Prema ovim teorijskim modelima, osobe koje postižu više rezultate na ljestvicama mračnih osobina ličnosti iz više razloga mogu biti sklone podršci političkom nasilju te namjeravati sudjelovati u njemu. Pritom češća objašnjenja uključuju sklonost konfliktima koja može dovesti i do nasilja (McGregor i sur., 2015), opću sklonost nasilju (Pavlović i Wertag, 2021), slabiju povezanost s ostatkom društva (Lindekilde i sur., 2018) ili impulzivnost i buntovnost (Nussio, 2020).

Istraživanjem je utvrđeno i da sudionici koji ostvaruju više rezultate na fraternalističkoj relativnoj deprivaciji u pravilu i izražavaju više podrške političkom nasilju te intenzivnije namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije na oba uzorka. Takav je nalaz u skladu s rezultatima ranijih istraživanja provedenih na hrvatskom uzorku (Pavlović i Franc, 2021). Dodatno, nalaz je sukladan i teorijskim modelima koji uključuju fraternalističku relativnu deprivaciju u objašnjenja kognitivne i bihevioralne radikalizacije (primjerice, Doosje i sur., 2016; McGregor i sur., 2015; Schils i Verhage, 2017). Konačno, usklađen je i s ishodima dosadašnjih sustavnih pregleda i metaanaliza (Franc i Pavlović, 2021; Jahnke i sur., 2021; Wolfowicz i sur., 2019; 2021). Ovakvi rezultati, temeljeni na mjeri fraternalističke relativne deprivacije koja kombinira emocije i stavove, usklađeni su i s idejom Smitha i suradnika (2011) da fraternalistička relativna deprivacija može predstavljati izvor snažnih i neugodnih emocija, odnosno nezanemarivu prijetnju koja aktivira BIS (McGregor i sur., 2015). To dvoje ih u konačnici čini sklonima nasilnom djelovanju prema vanjskoj grupi za koju se percipira da tu nepravdu omogućuje ili u njoj uživa (Borum, 2003; Moghaddam, 2005).

Također, rezultati ovog istraživanja ukazali su na postojanje odnosa između egoistične relativne deprivacije i podrške političkom nasilju na cijelom i studentskom uzorku, pri čemu su rezultati na nestudentskom uzorku bili marginalno neznčajni, ali ne i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Takvi su rezultati sukladni ishodima nedavne metaanalize čimbenika koji doprinose razvoju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja, u kojoj je utvrđeno da egoistična relativna deprivacija ostvaruje stabilnije odnose sa stavovima o političkom nasilju nego s nasilnim namjerama (Wolfowicz i sur., 2019; 2021). Ti su rezultati različiti od onih koje su dobili Doosje i suradnici (2012) na uzorku mladih Nizozemaca, u čemu bi ulogu mogla imati i konkretna operacionalizacija kriterija. Naime, Doosje i suradnici (2012) nasilne namjere mjerili su općenito, odnosno kao namjere korištenja nasilja za postizanje važnih ciljeva, bez određenja koji su to ciljevi i o kojim nasilnim ponašanjima bi se točno radilo. S druge strane, u ovom su istraživanju jasno operacionalizirani i ponašanja kojima bi bilo moguće doprinijeti nasilnoj organizaciji i ciljevi o kojima se govori. Sukladno objašnjenjima koja je ponudio

Beugré (2005), odsutnost odnosa egoistične relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije mogla bi ukazivati da egoistična relativna deprivacija predstavlja za pojedinca općenito neugodno stanje. To neugodno stanje prožeto je emocijama (poglavito ljutnjom) koje pojedinca mogu dovesti do jačanja nasilne ideacije općenito, kao potencijalne metode razrješenja deprivacije ili barem emocija koje su uz nju nastale. Taj općeniti porast agresivnosti može se odraziti i na pojedinčeve stavove o političkom nasilju, što bi moglo biti izmjereno pomoću općenitih tvrdnji kojima je podrška političkom nasilju mjerena (Kalmoe, 2014). No, za razliku od fraternalističke relativne deprivacije, čini se da nasilna tendencija izazvana egoističnom relativnom deprivacijom dominantno ostaje na razini stavova, odnosno ne odražava se u namjere. Tu je korisno prisjetiti se Ajzenove (1987) distinkcije između stavova koji predstavljaju kognitivne procjene i namjera koje predstavljaju motivacijska stanja, te Bagozzijeve (1992) opaske da je glavna razlika između stavova i namjera težnja za djelovanjem. Iz te perspektive, rezultati dobiveni ovim istraživanjem ukazuju da egoistično deprivirane osobe možda i podržavaju političko nasilje, ali u pravilu ne namjeravaju djelovati u korist nasilnih organizacija. S obzirom na operacionalizaciju radikaliziranih namjera u ovom istraživanju, izgleda da egoistično deprivirani pojedinci nisu ni više ni manje od prosjeka voljni pridruživati se nasilnim organizacijama, donirati im novac, volontirati za njih ili regrutirati nove članove. Sve navedeno ukazuje da bi praktični doprinos uključivanju egoistične relativne deprivacije u modele kojima se predviđaju radikalizirane namjere, sukladno ranijoj metaanalizi (Wolfowicz i sur., 2021), trebao biti upitan. Ipak, na umu valja imati i da su egoistično deprivirani pojedinci bili skloniji izražavati podršku političkom nasilju, što može biti važan faktor u širenju kognitivne radikalizacije. Primjerice, ukoliko velik udio populacije otvoreno izražava radikalizirane stavove, pojedinac može steći dojam da je podrška političkom nasilju postala dio subjektivnih normi (Ajzen, 1991) ili općenitih narativa (Kruglanski i sur., 2021), što ga može potaknuti na provedbu političkog nasilja (McGregor i sur., 2015).

Sve zajedno, ovi rezultati pružaju argumente u prilog uključivanju opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije u modele kognitivne radikalizacije i aproksimacije bihevioralne radikalizacije pomoću radikaliziranih namjera, dok doprinos egoistične relativne deprivacije ovisi o tome je li kriterij radikalizirani stav ili namjera. No, postavlja se pitanje je li doprinos egoistične relativne deprivacije zanemariv čak i ako je vanjska grupa percipirana krivom za opaženu nejednakost ili je u tom slučaju sličniji doprinosu fraternalističke relativne deprivacije. O ishodima provjere takvih hipoteza više se raspravlja u sljedećim odlomcima.

Interakcijski doprinos relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

Trećim se istraživačkim pitanjem nastojalo utvrditi interakcijske doprinose relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju. Četvrtim se istraživačkim pitanjem nastojalo utvrditi interakcijski doprinos navedenih prediktora u predviđanju namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije.

Rezultati ovog istraživanja ukazali su na interakcijski doprinos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju te namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Vizualizacije interakcija (Slike 3 i 4) omogućile su dublji uvid u njihovu prirodu. U kontekstu stavova o političkom nasilju, interakcije su se pokazale značajnima na združenom i studentskom uzorku. Opažene su se interakcije uglavnom odnosile na razlike u intenzitetu povezanosti fraternalističke relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju, koji je utvrđen na svim razinama pripisane krivnje za nejednakost. Drugim riječima, povezanost fraternalističke relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju zabilježena je neovisno o pripisanoj krivnji, iako je bila nešto jača kod osoba koje su više krivile političare za nejednakost. S druge strane, interakcije izračunate u kontekstu namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije bitnije su utjecale na interpretaciju povezanosti fraternalističke relativne deprivacije i kriterija, pri čemu je zabilježena zamjetna sličnost između regresijskih koeficijenata utvrđenih na studentskom uzorku i općem uzorku mladih. Naime, među sudionicima koji su najmanje za nejednakost krivili političare, odnos fraternalističke relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije bio je vrlo slab i gotovo zanemariv. Gotovo vodoravna linija na Slici 4 sugerirala je ovakve rezultate. S druge strane, kod sudionika koji su za nejednakost uvelike krivili političare, povezanost fraternalističke relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije bila je jasno vidljiva. Na umu valja imati da se interakcijski doprinos pripisane krivnje i fraternalističke relativne deprivacije na općem uzorku mladih nije pokazao statistički značajnim. Ipak, dosljednost opaženih veličina učinka interakcija kroz analize (primarna analiza, primarna ponderirana analiza, analiza s bifaktorskim modelom namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije, ponderirana analiza s bifaktorskim modelom namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije) ističe mogućnost da je izostanak značajnosti odraz manje snage općeg uzorka mladih. No, prije čvrstih zaključaka primjereno bi bilo provesti još koju provjeru ovih hipoteza na dovoljno velikim uzorcima.

Ipak, u modelima s fraternalističkom relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima radikaliziranih stavova i namjera jasno je vidljivo preklapanje između pripisane krivnje i fraternalističke relativne deprivacije, uslijed kojeg dolazi do nestabilnosti u procjenama regresijskih koeficijenata (Field i sur., 2012). U modelima sa stavovima o političkom nasilju kao kriterijem koeficijent regresije za fraternalističku relativnu deprivaciju tek je nešto manji od koeficijenta korelacije između fraternalističke relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju. S druge strane, procijenjeni doprinos pripisane krivnje u tim je modelima gotovo upola manji od korelacije pripisane krivnje i stavova o političkom nasilju. U kontekstu namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije moguće je opaziti sličnu pojavu. Naime, doprinos fraternalističke relativne deprivacije procijenjen je upola manjim od inicijalne bivarijatne korelacije s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije na općem uzorku mladih. Kod studenata, razlika nije toliko drastična te je zabilježen veći pad koeficijenata pripisane krivnje. Stoga, iako korelacija od $r = .60$ nije dovoljna da bi se proglasila multikolinearnost prediktora u modelu, o čemu su svjedočili i izračunati faktori inflacije varijance, činjenica je da ovi modeli isprepliću doprinose fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje.

Postoje više mogućih objašnjenja navedenog ispreplitanja. Prvo objašnjenje jest da je isti fenomen mjeran dvjema mjerama. Ukoliko se sjetimo da višečestične mjere u pravilu daju ljestvice više unutarnje konzistencije (Diamantopoulos i sur., 2012), moguće je steći dojam da je preklapanje fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje podcijenjeno jer je pripisana krivnja mjerena jednom česticom. No, takvo pojednostavnjenje navodi na krivi trag. Naime, stapanje fraternalističke relativne deprivacije s krivnjom u isti konstrukt, pojednostavnjeno, značilo bi da krivnju za deprivaciju pripisujemo grupi u usporedbi s kojom osjećamo da je naša grupa deprivirana. No, usmjerimo li se na važnost intencionalnosti u pripisivanju krivnje (Malle i sur., 2012; Mikula, 2003), postaje jasno da izjednačavanje ovih fenomena nije opravdano jer ponekad deprivaciju ne mora izazivati grupa s kojom se uspoređujemo. Pritom se najjednostavnijim čini razmotriti primjer prirodne nepogode. Iako neka grupa (primjerice, država) može biti pogođena katastrofom poput uragana i preživjeli se mogu osjećati deprivirano u odnosu na susjedne države koje su prošle neokrnuto, nije vjerojatno da će ti preživjeli za nepogodu kriviti susjedne države. Isto tako, deprivaciju jedne grupe u odnosu na drugu može izazivati i neka treća grupa. Iako možda banalni, ovi primjeri jasno ukazuju na neopravdanost svođenja fraternalističke relativne deprivacije i krivnje za nejednakost na jedinstven konstrukt.

Ipak, postoje i primjeri u kojima grupa u usporedbi s kojom pojedinci osjećaju da je njihova grupa deprivirana ujedno i glavni razlog zbog kojeg ta deprivacija nastaje. U ovom je istraživanju kao meta političkog nasilja korištena jedna takva grupa – političari. Političari kao grupa evidentno su u dominantnom položaju u odnosu na građane jer su izabrani da upravljaju državom, uključujući i nejednakošću koja se u njoj javlja. Iako se u tom kontekstu može činiti primamljivim tretirati fraternalističku relativnu deprivaciju i krivnju kao istovjetne, primjerenijim rješenjem doima se smatrati ih susljednim i blisko povezanim elementima istog procesa. Postoji više argumenata koji idu u prilog ove ideje. Prema modelu koji je De Coensel (2018) formirala pregledom dostupnih procesnih modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije, pripisivanje krivnje za opaženu nejednakost predstavlja fazu koja se javlja nakon inicijalnih emocionalnih reakcija na opaženu nejednakost. Kako Tugwell (1986) objašnjava, ekstremistička propaganda nastoji stopiti fraternalističku relativnu deprivaciju s krivnjom kako bi se legitimiziralo nasilje. Prethodna je izjava sukladna nalazima istraživača koji su se bavili proučavanjem populističke propagande. Oni su utvrdili da se populistička propaganda zasniva na evociranju slike o nepovoljnim okolnostima u kojima „obični“ građani žive, uz okrivljavanje političara za te okolnosti (Hameleers i sur., 2017; Plakoudas, 2016). Stoga je zamjetno preklapanje fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje u ovom istraživanju moguća posljedica izloženosti sudionika populističkim narativima. Primjerice, više istraživanja ukazalo je na nepovoljan stav hrvatskih građana o političarima, koji se ogleda kroz nisko povjerenje u političke institucije (Franc i Međugorac, 2014; Franc i sur., 2018). Bez ulaženja u to u kojoj je mjeri opaženo nepovjerenje zaslužno, opažena proširenost nepovjerenja u političare u hrvatskom društvu stvara temelje za okrivljavanje političara za situaciju u kojoj se građani nalaze. Stoga je opaženi odnos fraternalističke relativne deprivacije i krivnje pripisane političarima možda precizniji pokazatelj kako taj odnos izgleda u Hrvatskoj nego kako bi taj odnos mogao izgledati u nekoj državi gdje građani vjeruju političarima. Iz tog konteksta, moglo bi se zaključiti da je uključivanje pripisane krivnje u modele testirane u sklopu ovog istraživanja primjer pretjeranog kontroliranja, odnosno uključivanja potencijalnog medijatora kao kontrolnog faktora u regresijski model (detaljnije u Cinelli i sur., 2020). To „pretjerano kontroliranje“ unosi nestabilnost u regresijske modele te može rezultirati manje preciznim procjenama doprinosa pojedinih prediktora, što se u kontekstu ovog istraživanja i pokazalo u vidu nestabilnosti procjena prediktivnih doprinosa fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje kad su uključene u isti model.

Druga objašnjenja ispreplitanja prediktivnih doprinosa pripisane krivnje i fraternalističke relativne deprivacije dominantno odražavaju metodološka obilježja ovog istraživanja. Potencijalni izvor pristranosti u procjeni odnosa fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje koji bi valjalo razmotriti mogao bi ležati u odabiru mjernog instrumenta fraternalističke relativne deprivacije. Naime, ljestvica koju su osmislili Obaidi i suradnici (2019) uključuje i česticu koja sadrži okrivljavanje članova vanjske grupe za nejednakost („Mislim da su ljudi poput mene u lošijem položaju od političara jer ih političari ograničavaju.“). Radi se o samo jednoj čestici, a njezina je zasićenost konstruktom relativne deprivacije bila podjednaka zasićenosti ostalih čestica. Stoga nije izgledno da je ta jedna čestica oblikovala rezultat na cijeloj ljestvici i učinila ga pristranim te umanjila njegovu vjerodostojnost. Izglednijim se čini objašnjenje da su Obaidi i suradnici (2019) nastojali stvoriti široku mjeru fraternalističke relativne deprivacije pa su ju utemeljili na stavovima povezanim s relativnom deprivacijom u odnosu na dominantnu grupu – jedan od kojih je i okrivljavanje. Dodatno, čestica se doima dvodijelnom te nije u potpunosti razlučivo slažu li se pojedinci koji odgovaraju na nju s tim da su u lošijem položaju od političara ili da ih političari ograničavaju. Konačno, i fiksni redoslijed instrumenata u kojem je mjerenje pripisivanja krivnje uslijedilo netom nakon mjerenja fraternalističke relativne deprivacije mogao je doprinijeti intenzitetu odnosa dviju varijabli. Iz svih navedenih argumenata nazire se da nije moguće eliminirati utjecaj metodoloških aspekata istraživanja na korelaciju fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje. Stoga je bilo kakve generalizacije tog odnosa mudro interpretirati s dozom zadržke do provedbe daljnjih istraživanja, posebice onih s nejasnijim odnosom između grupa.

S druge strane, čini se da odnos egoistične relativne deprivacije i stavova o političkom nasilju te namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije nije određen razinom krivnje za nejednakost koja se pripisuje političarima. Iz toga proizlazi zaključak o odsutnosti odnosa egoistične relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije čak i kod sudionika koji uvelike krive političare za nejednakost. Odnosno, suprotno teorijskim modelima (političkog) nasilja koje su ponudili Beugré (2005) i De Coensel (2018), egoistični relativno deprivirani pojedinci nisu skloniji sudjelovati u radu nasilne organizacije od manje depriviranih čak ni kad vanjsku grupu u velikoj mjeri krive za nejednakost. Takvi rezultati nadalje vode prema dvama zaključcima: ili je u opisanim modelima izostavljen neki ključan faktor ili egoistična relativna deprivacija jednostavno sama po sebi nije relevantna odrednica radikaliziranih namjera. Budući da su spomenuti nalazi vezani uz fraternalističku relativnu deprivaciju išli u prilog spomenutih modela (Beugré, 2005; De Coensel, 2018), vjerojatnijim se čini drugi zaključak. Ovakav nalaz

ide u prilog ranijoj ideji o egoističnoj relativnoj deprivaciji kao izvoru emocija uslijed kojih pojedinci postaju skloniji podržavati nasilje općenito, pa tako i političko nasilje, iako nemaju nikakvu namjeru pripomoći u njegovoj realizaciji.

Sve zajedno, čini se da je odnos fraternalističke relativne deprivacije i pripisane krivnje za nejednakost, barem u kontekstu političara, složen. Iako je i ovo istraživanje pružilo argumente u prilog ideji da su fraternalistički deprivirani pojedinci koji za nejednakost krive političare skloni političkom nasilju, čini se da fraternalistički deprivirani pojedinci ujedno u velikoj mjeri i krive političare za opaženu nejednakost. S druge strane, ponovno nisu dobiveni argumenti u prilog odnosu egoistične relativne deprivacije i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. No, u svim ovim analizama zanemaren je faktor ličnosti koji je sadržan u suvremenijim opisima kognitivne i bihevioralne radikalizacije (primjerice, McGregor i sur., 2015; Pisiou i sur., 2020). Stoga su se posljednja dva istraživačka pitanja usmjerila na testiranje modela koji je objedinjavao dispozicijske i percepciju situacijskih faktora.

Interakcijski doprinos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisane krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju i namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

Hipotezama vezanim uz posljednja dva istraživačka pitanja nastojalo se provjeriti postoji li interakcijski doprinos opće mračne osobine ličnosti, relativne deprivacije i pripisivanja krivnje predviđanju stavova o političkom nasilju te namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Iako smo na to pitanje pokušali odgovoriti analitičkim pristupom strukturalnog modeliranja, ishodi algoritma osmišljenog s ciljem evaluacije modela jasno su ukazali da tom metodom nije moguće doći do valjanih i robusnih odgovora na postavljena istraživačka pitanja. Stoga se analizi pristupilo s alternativnog gledišta te je primijenjena analiza latentnih profila, postupak primjeren detekciji podgrupa sudionika s obzirom na obilježja koja dijele.

Kod interpretacije rezultata dobivenih primjenom analize latentnih profila, u obzir valja uzeti i cilj s kojim je ona primijenjena. Cilj provedene analize latentnih profila nije bio otkriti optimalan broj latentnih profila (s obzirom na opću mračnu osobinu ličnosti, relativnu deprivaciju i krivnju za nejednakost pripisanu političarima) koji bi bio reprezentativan za populaciju Hrvatske. Činjenica jest da modeli kognitivne i bihevioralne radikalizacije uz navedene varijable uključuju i veći broj drugih čimbenika koji ovim istraživanjem nisu zahvaćeni (poput prisustva radikalizirajućih ideologija, teorija zavjera ili nasilnih vršnjaka;

detaljnije u McGregor i sur., 2015; Psoiu i sur., 2020). Uključivanje potpunijih operacionalizacija spomenutih kompleksnijih modela također bi moglo doprinijeti preciznijim ishodima analize latentnih profila. Imajući na umu uz nereprezentativan odabir indikatora i prigodnost uzoraka, nerealno je očekivati reprezentativnost dobivenih profila za sve relevantne rizične faktore kognitivne i bihevioralne radikalizacije, kao što je to inače cilj. Ipak, ovaj je postupak prvenstveno bio usmjeren na provjeru kako se prirodno grupiraju sudionici s obzirom na opću mračnu osobinu ličnosti, relativnu deprivaciju i pripisanu krivnju. Budući da su se svi profili pokazali distinktivnima s obzirom na varijable temeljem kojih su formirani i njihove korelacije s vanjskim kriterijima odgovarale su očekivanjima, moguće je zaključiti da je taj cilj i postignut. Robusnost utvrđenog rješenja također je potvrđena nasumičnim poduzorkovanjem (detaljnije u Rezultati – Hipoteze 5 i 6 – Ishodi analiza latentnih profila). Stoga se čini primjerenim zaključiti da je analiza latentnih profila urodila interpretabilnim profilima koji možda i nisu savršeno reprezentativni, ali i dalje mogu pridonijeti razumijevanju interakcija različitih faktora u predviđanju radikaliziranih stavova i namjera.

Promjena analitičkog pristupa dovela je i do vrijedne dopune zaključaka temeljenih na proučavanju linearnih odnosa – barem što se fraternalističke relativne deprivacije i opće mračne osobine ličnosti tiče. Rezultati testiranja posljednjih dviju hipoteza jasno su ukazali da čak ni istovremena prisutnost fraternalističke relativne deprivacije i krivnje za nejednakost pripisanu političarima nije povezana s podrškom političkom nasilju ni s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Taj odnos bio je pozitivan tek kod osoba koje su postizale više rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti. Štoviše, s obzirom na pristup analize latentnih profila, iz ovog se kuta doima da bi opća mračna osobina ličnosti mogla biti i „razlika koja čini razliku“ (detaljnije u Wing i sur., 2018). No, daljnja usporedba ukazala je i na suprotan obrazac, gdje su dva profila, podjednaka po općoj mračnoj osobini ličnosti, postizala različite korelacije s kriterijima ovisno o rezultatima na ljestvicama relativnih deprivacija i pripisane krivnje. Sve zajedno, smislenim se čini zaključiti da su i opća mračna osobina ličnosti i (fraternalistička) relativna deprivacija uz pripisivanje krivnje vanjskoj grupi važni čimbenici razvoja radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera. Takav je zaključak sukladan linearnim odnosima dobivenim u ovom i drugim istraživanjima na hrvatskom uzorku (Pavlović i Franc, 2021). No, sukladno nalazima analize latentnih profila, ni fraternalistička relativna deprivacija ni opća mračna osobina ličnosti zasebno nisu dovoljni, već formiraju odnos s ishodima kognitivne i aproksimacije bihevioralne radikalizacije tek u kombinaciji s određenim razinama prisutnosti drugih čimbenika. U kontekstu ovog istraživanja, analizom latentnih profila provjeravan je

zajednički doprinos tek četiriju potencijalno relevantnih faktora radikalizacije, što ukazuje na mogućnost postojanja većeg broja kombinacija faktora koji mogu dovesti do radikaliziranih stavova, namjera ili ponašanja (McCauley i Moskalenko, 2008; McGregor i sur., 2015). No, već i ovim istraživanjem utvrđeni interakcijski doprinosi opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije s pripisanom krivnjom nude potencijalan odgovor i na relevantna pitanja kojih su se dotakli King i Taylor (2011). Tako se, primjerice, kao odgovor na pitanje kako to da svi koji percipiraju (fraternalističku relativnu) deprivaciju ne postanu sudionici političkog nasilja, temeljem rezultata ovog istraživanja nameće razlika u izraženosti opće mračne osobine ličnosti. Drugim riječima, u grupi koja doživljava intenzivnu fraternalističku relativnu deprivaciju (i za to krivi vanjsku grupu), najskloniji nasilju bit će pojedinci koji ostvaruju visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti, odnosno teže boljitku nauštrb drugih. S druge strane, kao odgovor na pitanje kako to da sve osobe određenih osobina ličnosti ne postanu radikalizirane, nameću se razlike u doživljenoj (fraternalističkoj) relativnoj deprivaciji i količini krivnje koja se pripisuje vanjskoj grupi. Odnosno, među osobama koje teže boljitku nauštrb drugih, najsklonije političkom nasilju prema vanjskoj grupi bit će one koje osjećaju intenzivnu fraternalističku relativnu deprivaciju (i za to krive vanjsku grupu). Nalazi ovog istraživanja u skladu su i s pristupom koji su zagovarali McGregor i suradnici (2015), grupirajući faktore bihevioralne radikalizacije u tri skupine koje nisu hijerarhijski organizirali, već su ukazivali na njihovu međuzavisnost i isprepletenost.

Sukladno ranije navedenom, varijable uključene u ovaj model nisu jedina moguća kombinacija čimbenika bihevioralne radikalizacije prema modelu McGregora i suradnika (2015). No, isto tako i model McGregora i suradnika (2015) nije jedino objašnjenje koje pretpostavlja složene odnose različitih čimbenika u predviđanju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja (primjerice, Lindekilde i sur., 2018; PISOIU I SUR., 2020). Ipak, kombinacija čimbenika uključena u ovo istraživanje bila je sasvim dovoljna da ukaže na složenu kompoziciju međudnosa koju jednostavnim linearnim odnosima ne bi bilo moguće prepoznati. Stoga ovi nalazi mogu služiti kao poticaj budućim istraživačima da uz linearne odnose u sklopu istraživanja testiraju i složenije modele kako bi pružili što potpunija objašnjenja kognitivne i bihevioralne radikalizacije.

Opća rasprava

Provedeno je istraživanje bilo usmjereno na provjeru pretpostavki o nezavisnom i interakcijskom doprinosu čimbenika (kognitivne i bihevioralne) radikalizacije koji su prisutni u njezinim postojećim modelima. Stoga je umjesto na teorijskim novitetima naglasak bio na robusnosti rezultata dobivenih primijenjenim analizama. Više analitičkih pristupa primijenjeno je s ciljem dobivanja što robusnijih rezultata. S jedne strane, u sklopu strukturalnog modeliranja korištena je metoda procjene robusna na odstupanje raspodjela od normalnosti i potencijalni heteroscedasticitet. S druge strane, analize koje su uključivale namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije ponovljene su s bifaktorskim (S-1) modelom namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Rezultati su bili gotovo identični, što predstavlja argument u prilog robusnosti prikazanih rezultata. S treće strane, formirani su zasebno algoritmi s ciljem provjere vjerodostojnosti ishoda strukturalnog modeliranja i analiza latentnih profila koje su korištene za odgovaranje na posljednja dva istraživačka problema. Stoga je, sa statističkog gledišta, vjerojatnost dobivanja rezultata koji nisu valjani svedena na minimum pažljivim pristupom odabiru i prilagodbi analitičkih postupaka.

Ipak, za dublju interpretaciju dobivenih rezultata, neizbježno je osvrnuti se i na obilježja metodologije kojom su izračunati kako bi se pravovremeno upozorilo na potencijalne nespretnosti u njihovoj interpretaciji. Nacrt ovog istraživanja bio je korelacijski i svi podaci prikupljeni su u istom valu mjerenja. Stoga nije moguće utvrditi dovodi li kombinacija općih mračnih osobina ličnosti, fraternalističke relativne deprivacije u odnosu na vanjsku grupu i pripisivanja krivnje za nepravdu vanjskoj grupi do radikaliziranih stavova i namjera ili obratno.

Prvi od dvaju opisanih pogleda na situaciju, prema kojem je interakcija osobina, deprivacije i pripisane krivnje uzrok radikaliziranih stavova i namjera, bio bi sukladan postojećim modelima kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Ti modeli mračne osobine ličnosti i (fraternalističku) relativnu deprivaciju eksplicitno navode kao rizične ili permisivne faktore (Lindekilde i sur., 2018; McGregor i sur., 2015; PISOIU i sur., 2020).

No, postoji i zamjetna argumentacija u prilog pogleda na kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju kao uzrok promjena u osobinama, percipiranoj deprivaciji i pripisivanju krivnje. Prema De Coensel (2018), različiti modeli kognitivne i bihevioralne radikalizacije ukazuju na fazu indoktrinacije, tijekom koje uslijed izloženosti radikalizirajućim sadržajima i pojedincima osoba aktivno mijenja vlastiti svjetonazor. Ta su objašnjenja sukladna pristupu kognitivnoj i bihevioralnoj radikalizaciji iz konteksta teorije transformativnog učenja. U sklopu te se teorije

radikalizacija općenito smatra procesom transformacije percepcije vlastitih iskustava i uvjerenja koja dovodi do prihvaćanja nasilja i/ili sudjelovanja u njemu (Wilner i Dubouloz, 2011). Povlačeći paralelu s procesom prilagodbe na život nakon ozlijeđe koja onemogućava prijašnju razinu funkcionalnosti, gdje je teorija transformativnog učenja izvorno primjenjivana, Wilner i Dubouloz (2011) ukazuju na potencijal kognitivne i bihevioralne radikalizacije za mijenjanje nečijeg identiteta. Tu se uklapaju i relativno dosljedni obrasci kakve opisuju osobine ličnosti. Opći model agresije (Allen i sur., 2018) i ličnost i percepciju okoline svrstava pod distalne faktore nasilja. Pritom se uvažava da okolinski utjecaji poput nasilne okoline, ideologija koje opravdavaju (političko) nasilje, deprivacije ili međugrupnih konflikata mogu dovesti do razvoja strukture ličnosti permisivne za primjenu nasilja. Ipak, u sklopu modela nije određeno koliko je vremena ili izloženosti radikalizirajućim sadržajima za takve posljedice potrebno. Uz to, istraživanje Sijtseme i suradnika (2019) navodi na zaključak da povećanje učestalosti društveno neprihvatljivih aktivnosti može dovesti do promjena u ličnosti. Sve je to sukladno nalazima bihevioralne genetike, koja je pružila argumente u prilog tome da je zamjetan udio varijance osobina ličnosti određen pojedinčevom okolinom (Vernon i sur., 2008). Stoga, iako bi se tradicionalno ovakvi rezultati mogli komentirati u svjetlu konzistencije ličnosti koja u interakciji s okolinskim faktorima dovodi do radikaliziranih stavova, namjera i/ili ponašanja, na umu valja imati i drugu perspektivu. Odnosno, važno je razmotriti i opciju da kognitivna i bihevioralna radikalizacija kao transformacijski procesi mijenjaju različite aspekte pojedinčevog života i identiteta. Ta promjena može zahvatiti i relativno stabilne obrasce, poput onih koji proizlaze iz osobina ličnosti, ali i praktične aspekte poput financijskog statusa (primjerice, uslijed gubitka posla zbog aktivnosti u nasilnim organizacijama) koji se mogu (ali ne moraju) odraziti na pojedinčev svjetonazor i pogled na društvene odnose.

No, ne valja zaboravljati da ovi procesi nisu isključivi. Sukladno većini suvremenih modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije usmjerenih na objašnjavanje kako pojedinci poprimaju radikalizirane stavove i počinju se upuštati u političko nasilje (de Coensel, 2018), nezaobilazno je usmjeriti se i na individualizirana obilježja procesa, odnosno na fleksibilan redosljed u kojem se njegove faze javljaju. Tu je korisno na umu imati da zbog definicije radikalizacije kao procesa (McDonald, 2018; Pilkington, 2016; Schmid, 2013) znamo da radikalizirani pojedinci prihvaćaju primjenu nasilja za postizanje (političkih) ciljeva, odnosno da prihvaćanje nasilja za rješavanje specifičnog međugrupnog problema služi kao preduvjet sudjelovanja u političkom nasilju. Iz tog konteksta, ideja o fleksibilnosti redosljeda faza kognitivne i bihevioralne radikalizacije značila bi da različiti ljudi mogu u različitim stadijima prihvatiti primjenu

političkog nasilja. Tako neki mogu prihvatiti primjenu nasilja puno prije pridruživanja ikakvoj nasilnoj organizaciji ili prihvaćanja političkih ciljeva, drugi kroz proces uključivanja u rad nasilne organizacije, a treći tek u onom trenu kad primijete nasilni sukob, primjerice, policije i prosvjednika. U kontekstu rasprave o interakcijskoj ulozi dispozicija i percepcije okoline u kontekstu kognitivne i bihevioralne radikalizacije, to znači da neki pojedinci i prije ikakve formalne radikalizacije s obzirom na svoje osobine i svjetonazore mogu biti vrlo slični radikaliziranim osobama. Takvim pojedincima proces kognitivne ili bihevioralne radikalizacije služi dominantno za upoznavanje s ljudima sličnog pogleda na realitet. S druge strane, nekima kognitivna i bihevioralna radikalizacija predstavljaju proces kojim tek razvijaju osobine i stavove kompatibilne s radikaliziranim svjetonazorom. Ukoliko kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju zamislimo kao sita kroz koja se dolazi do stavova podrške, odnosno sudjelovanja u političkom nasilju, sve navedeno ukazuje da osobe određenih osobina i svjetonazora brzo i lako prolaze kroz ta sita. S druge strane, postoje i osobe koje zapinju te je potrebno uložiti dodatan trud kako bi se postigla baš onakva konfiguracija dispozicija i stavova koju određeno sito propušta. Argumente u prilog ovoj perspektivi ponudili su Basra i Neumann (2016). Svojim su istraživanjem provedenim na europskim džihadistima autori pokazali da nekim osobama ekstremističke ideologije ne služe kao motivacija za provedbu zločina već kao opravdanje za počinjene zločine i eventualno priliku za iskupljenje. Dodatno, Basra i Neumann (2016) nisu pronašli argumente u prilog tezi da ekstremističke organizacije namjerno regrutiraju osobe s kriminalnom prošlošću. To predstavlja još jedan argument u prilog fleksibilnim i nelinearnim modelima kognitivne i bihevioralne radikalizacije (De Coensel, 2018): dok neki prolaze kroz proces promjene najdubljih uvjerenja i svjetonazora, za druge kognitivna i bihevioralna radikalizacija mogu predstavljati tek opravdavanje postojećeg svjetonazora.

Dodatno, valja istaknuti da su rezultati ovog istraživanja dosljedno ukazali na supstancijalna variranja u doprinosu prediktora s obzirom na to jesu li kriterij bili stavovi o političkom nasilju ili namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Pritom su se istraživani odnosi pokazali snažnijima u kontekstu stavova o političkom nasilju nego u kontekstu namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Povrh toga, istraživanjem je utvrđeno i da se jedan prediktor stavova o političkom nasilju – egoistična relativna deprivacija – nije pokazao povezanim s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije. Iako te namjere nisu jedina moguća operacionalizacija ponašajnih namjera u kontekstu aproksimacije bihevioralne radikalizacije, ovakvi nalazi idu u prilog ideji da radikalizirani stavovi i radikalizirane ponašajne namjere imaju različite prediktore. Iako se to vidjelo i iz ranijih metaanaliza (Wolfowicz i sur., 2019; 2021), dosadašnja

istraživanja u pravilu nisu uključivala više od jednog ishoda jednog tipa radikalizacije. U širem je kontekstu činjenica da je ovim istraživanjem utvrđeno da radikalizirani stavovi i namjere imaju različite prediktore argument u prilog razlikovanju ishoda kognitivne radikalizacije od ishoda bihevioralne radikalizacije i radikaliziranih namjera (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013). Ako su različiti ishodi kognitivne i bihevioralne radikalizacije na različit način povezani s vanjskim varijablama, onda se čini primjerenim zaključiti i da bi modeli temeljeni na podacima iz istraživanja usmjerenih samo na jedan ishod mogli suboptimalno predviđati ili objašnjavati drugi. Stoga ovi rezultati idu u prilog zasebnom razmatranju faktora koji doprinose razvoju radikaliziranih stavova, namjera i ponašanja s ciljem stjecanja dubljeg uvida u svaki od spomenutih fenomena. Takav bi dublji uvid stvorio i temelj za istraživanje dinamike i mehanizama radikalizacije, odnosno procesa i faktora koji određuju kojim će ishodom proces radikalizacije završiti, ali i u kojim uvjetima kognitivno radikalizirani pojedinci postaju bihevioralno radikalizirani. Dodatno, nalaz o razlikama u prediktorima radikaliziranih stavova i namjera sugerira da bi se i kod odabira literature prilikom osmišljavanja preventivnih i intervencijskih programa trebalo usmjeriti na ona istraživanja koja uključuju konstrukt (stav, namjeru ili ponašanje) koji se nastoji spriječiti ili prevenirati kako bi se povećala vjerojatnost uspješne prevencije budućeg političkog nasilja.

Uzimajući sve do sad opisano u obzir, dobiveni bi rezultati mogli imati više praktičnih implikacija. Iako nacrt ovog istraživanja nije bio eksperimentalni te nije moguće govoriti o kauzalnosti, nalazi ovog tipa mogli bi biti korišteni u razvoju dijagnostičkih sredstava za detekciju pojedinaca u riziku od radikalizacije. Prema Cherney i suradnicima (2020), uključivanje primjerenih sudionika u deradikalizacijske programe nezaobilazan je preduvjet njihove uspješnosti, pri čemu primjerenost, sukladno Andrews i Bonta (2010), definiraju stupnjem rizičnosti. Drugim riječima, ako znamo da radikalizirane stavove i namjere pokazuju osobe koje postižu visoke rezultate na općoj mračnoj osobini ličnosti i fraternalističkoj relativnoj deprivaciji koje krivnju poglavito pripisuju vanjskoj grupi, onda bi se rezultat pojedinaca na tim trima varijablama mogao smatrati indikatorom rizika za kognitivnu, a potencijalno i bihevioralnu radikalizaciju. Ipak, ne umanjujući pritom doprinos istraživanja ponašajnih namjera, budući da ovo istraživanje nije uključivalo nijednu varijablu kojom su mjerena radikalizirana ponašanja, instrument temeljen na ovom istraživanju ne bi bio u potpunosti primjeren mjera bihevioralne radikalizacije. Za generalizaciju na bihevioralnu radikalizaciju bilo bi neophodno model testirati koristeći neke indikatore sudjelovanja u političkom nasilju kao kriterije. No, i kognitivna radikalizacija ima važnu ulogu u širenju

ekstremističkih ideologija te može doprinijeti normalizaciji primjene političkog nasilja (Hafez i Mullins, 2015; Khalil i sur., 2019; McCauley i Moskalenko, 2017; Neumann, 2013). Stoga već i rezultati ovog istraživanja mogu ponuditi uvid u rizične faktore, odnosno njihove kombinacije, koje bi mogle ukazivati na potrebu za provedbom preventivnih programa. Pritom, kako se u prethodnom odlomku opisuje, čini se važnim precizirati ishod radikalizacije na koji je program usmjeren jer različiti ishodi mogu biti određeni različitim kombinacijama čimbenika. Uvažavajući sve spomenuto, rezultate primjene analize latentnih profila prikazane u ovom istraživanju ne treba tretirati kao konačan predložak za razvoj budućih dijagnostičkih sredstava. Primjerenije je na njih gledati kao izvor motivacije za potpunije istraživanje dostupnih modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Ishodi takvih modela mogli bi pružiti značajan doprinos preciznosti detekcije rizičnih pojedinaca te povećati vjerojatnost njihovog uključivanja u tretman prije izazivanja veće materijalne ili nematerijalne štete.

Dodatno, utvrđene interakcije opće mračne osobine ličnosti i fraternalističke relativne deprivacije (uz pripisivanje krivnje vanjskoj grupi) mogu imati praktičan značaj glede pristupa rehabilitaciji radikaliziranih osoba i (primarnoj) prevenciji kognitivne i bihevioralne radikalizacije. Hassan i suradnici (2021) proveli su sustavni pregled istraživanja programa prevencije radikalizacije općenito, pri čemu su se usmjerili na tercijarnu prevenciju, odnosno prevenciju recidiva. Kao preporuku nakon pregledane literature, Hassan i suradnici (2021) istaknuli su da je kod razvoja deradikalizacijskih intervencija posebice važno slijediti upute koje su izvorno dali Andrews i Bonta (2010). Prema potonjima, da bi intervencija bila uspješna, mora biti usmjerena na one s najvećim rizikom radikaliziranih ishoda te usklađena s njihovim potrebama i osobinama. Cherney i suradnici (2020) također ističu neophodnost prilagodbe deradikalizacijskih intervencija i preventivnih programa skupinama za koje su namijenjeni. U ovom se istraživanju najradikaliziranijim profilom pokazao profil pojedinaca visokih na općoj mračnoj osobini ličnosti i fraternalističkoj relativnoj deprivaciji koji krivnju za nejednakost u najvećoj mjeri pripisuju političarima. Dosadašnja su istraživanja ukazala da osobe visoke na mračnim osobinama ličnosti uglavnom pokazuju nezrele obrambene mehanizme (Richardson i Boag, 2016). Nadalje, ukoliko među mračnim osobinama dominiraju psihopatija i makijavelizam, moguće je da takve osobe imaju i problem s aleksitimijom, odnosno teže opisuju svoja raspoloženja i emocije (Caincross i sur., 2013; Jonason i Krause, 2013). Dodatno, osobe koje postižu visoke rezultate na mračnim osobinama ličnosti mogu biti i manje sklone uspostavljanju i održavanju bliskih odnosa (detaljnije u Doroszuk i sur., 2019), što se može odražavati i na kvalitetu terapijskog odnosa. Naravno, u obzir treba uzeti da ovim istraživanjem

nije provjeravana razina opće mračne osobine ličnosti koja u kombinaciji s određenom razinom nejednakosti i krivnje pripisane vanjskoj grupi dovodi do radikaliziranog ishoda. No, s obzirom na osjetljivost problema i populacije na kojoj se intervencija provodi, racionalno je pripremiti osobe koje će s radikaliziranim pojedincima raditi na poteškoće koje bi mogle umanjivati utjecaj njihovih intervencija. S jedne strane, time se povećava kvaliteta radne snage, a samim time i kvaliteta postojećeg pristupa deradikalizaciji. U kombinaciji s razmatranjem rezultata znanstvenih istraživanja tijekom procesa kreiranja novih postupaka ili alata deradikalizacije, dugoročno bi bilo moguće umanjiti vjerojatnost recidiva. Stoga se čini posebice važnim u budućim istraživanjima uključivati što potpunije modele kognitivne i bihevoralne radikalizacije (ili barem različite za radikalizaciju relevantne kombinacije rizičnih i zaštitnih čimbenika). Time bi se s jedne strane moglo dugoročno dovesti do pripremljenijeg osoblja, a s druge do primjerenijih postupaka na koje se to osoblje tijekom deradikalizacije oslanja. Naravno, kod osmišljavanja takvih istraživanja na umu valja imati i praktična ograničenja, poput dužine upitnika koji bi odmjerio sve relevantne aspekte modela, psihometrijskih obilježja trenutno dostupnih upitnika te odabira populacija primjerenih za provedbu takvih istraživanja. Dodatno, tu su i ograničenja koja proizlaze iz statističkih postupaka potrebnih za detekciju spomenutih interakcija, kao i problem financiranja prikupljanja podataka na dovoljno velikom uzorku da bi relevantne interakcije ili profili mogli biti detektirani. Ipak, sukladno Hassanu i suradnicima (2021) i Cherney i suradnicima (2020), stječe se dojam da bi takva ulaganja dugoročno mogla dovesti do poželjnih društvenih promjena. Stoga se čini važnim daljnjim empirijskim pothvatima procijeniti u kojoj se mjeri taj potencijal može pretvoriti u stvarne rezultate.

Kod interpretacije rezultata ovog istraživanja u obzir je važno uzeti i ograničenja koja proizlaze iz primijenjene istraživačke metodologije. Prvo, kao što je i ranije naglašeno, primjena korelacijskog istraživačkog nacrtu ograničava valjanost izvođenja kauzalnih zaključaka. Drugo, prigodnost obaju uzoraka ne eliminira potencijalnu pristranost dobivenih rezultata, što umanjuje opravdanost njihove generalizacije na mlade općenito. Iako su rezultati na općem uzorku mladih nakon ponderiranja bili gotovo identični rezultatima prije ponderiranja, što predstavlja argument u prilog robusnosti rezultata, valjanost njihove generalizacije ipak bi bolje bilo provjeriti i na reprezentativnim uzorcima. Treće, istraživanje je provedeno tijekom četvrtog vala pandemije COVID-19 koja je mogla utjecati na namjere političkog djelovanja građana. Međutim, tijekom prikupljanja podataka bila je prisutna zamjetna polarizacija društva oko uvođenja COVID-potvrda koja je dovela i do više javnih prosvjeda, posebice u periodu netom nakon provedbe istraživanja (primjerice, Salvia, 2021). Stoga, iako je intuitivno očekivati da su

zbog pandemije umanjene namjere sudionika da se uključe u političko djelovanje koje zahtijeva kontakt s nepoznatim ljudima, u trenutku provedbe ovog istraživanja razumno je pretpostaviti da su potencijalni negativni efekti pandemije na sudjelovanje u javnim okupljanjima poprilično izbljegli. Četvrto, ovim su istraživanjem mjerena dva kriterija važna za radikalizaciju: stavovi o političkom nasilju kao operacionalizacija ishoda kognitivne radikalizacije i namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao aproksimacija ishoda biheviornalne radikalizacije. Dok prvi jasno pripada operacionalizacijama kognitivne radikalizacije, namjere se općenito smatraju bliskim prediktorom ponašanja (Ajzen, 1991). Preciznije, dosadašnja su istraživanja pokazala da ponašajne namjere dobro predviđaju ponašanja ako je oboje mjereno na istoj razini specifičnosti, čak i ako se radi o društveno nepoželjnim ponašanjima (Beck i Ajzen, 1991; Curtis i sur., 2018). Stoga se čini da bi istraživanje ponašajnih namjera moglo biti jedan od smjerova budućeg razvoja istraživanja radikalizacije općenito, na što su jasno ukazali i Gøtzsche-Astrup i suradnici (2020). Unatoč svemu, bilo bi neopravdano namjere u potpunosti izjednačavati s ponašanjima. Stoga bi za generalizaciju ovih rezultata na razinu ponašanja bilo poželjno ponoviti istraživanje uz uključivanje ponašajnih mjera sudjelovanja u političkom nasilju. Da bi takva istraživanja imala smisla, bilo bi potrebno istraživanje provesti na članovima suprotstavljenih grupa koje primjenjuju političko nasilje. U Hrvatskoj je zadnjih godina zabilježen jedan teroristički napad, 12. listopada 2020. u Zagrebu, iza kojeg službeno⁷ nije stajala nijedna teroristička organizacija. Iako su u vrijeme pisanja ovog rada još svježi bili pozivi na političko nasilje u sklopu prosvjeda protiv COVID-potvrda (Kukec, 2021), ostaje činjenica da je političko nasilje u Hrvatskoj iznimno rijedak fenomen. Upravo ta rijetkost prevenira istraživanje biheviornalne radikalizacije na hrvatskom uzorku, ukazujući na važnost proučavanja ponašajnih namjera kao njezine aproksimacije. Peto, u pogledu primijenjenih mjera, lako je zamijetiti nešto niža zasićenja čestica opće mračne osobine ličnosti zajedničkom dimenzijom, koja su velikim dijelom odgovorna i za probleme kod formiranja termina latentnih interakcija. U trenutku provedbe istraživanja, najkraća dostupna ljestvica koja je mjerila opću mračnu osobinu ličnosti bila je D16 (Moshagen i sur., 2020) te pravih alternativa nije bilo. Odgovori na istraživačka pitanja vezana uz interakcijske doprinose koji su uključivali čestice opće mračne osobine ličnosti ipak su u kontekstu ovog istraživanja pruženi zahvaljujući ALP. No, u budućim istraživanjima čini se primjerenijim ili koristiti operacionalizacije opće mračne osobine ličnosti koje imaju veću unutarnju konzistenciju ili se usmjeriti na uže konstrukte (poput osvetoljubivosti ili opće sklonosti nasilju) koje je moguće odmjeriti uz visoku unutarnju

⁷ <https://vlada.gov.hr/news/pm-expects-additional-reports-on-last-year-s-terrorist-attack-on-government-building/32626>

konzistenciju. Povezano s prethodnim, mjere egoistične i fraternalističke relativne deprivacije korištene u ovom istraživanju razvijane su nezavisno, što može ukazivati na ugroženost valjanosti usporedbe njihovih prediktivnih doprinosa objašnjenju kriterija. Budući da su oba korištena instrumenta prisutna u znanstvenoj literaturi te provjerenih psihometrijskih svojstava, čini se da je vjerojatnost pristranosti uslijed odabira instrumenata mala. S ciljem dodatnog umanjenja pristranosti, u uputi obaju instrumenata istaknuto je da se odnose na materijalna i nematerijalna dobra. Ipak, za direktnu usporedbu prediktivnog doprinosa egoistične i fraternalističke relativne deprivacije te eliminaciju rizika pristranosti uslijed odabira instrumenata, u budućim bi istraživanjima bilo poželjno koristiti mjere koje ih operacionaliziraju sličnim česticama, odnosno u istim domenama života, po uzoru na raniju verziju koju su popularizirali Tropp i Pettigrew (1999). Konačno, lako je primijetiti da se kroz istraživanje provlači pripisivanje krivnje za nejednakost, iako se u samoj čestici kojom je ona operacionalizirana spominje odgovornost za nejednakost. Odgovornost je moguće shvatiti kao komponentu krivnje vezanu uz samo izvršenje nekog ponašanja. Naime, pojedinac može izvršiti neko ponašanje, no ne mora to činiti svojom voljom niti se slagati s izvršenjem tog ponašanja i posljedicama koje ga prate, što se smatra bitnim aspektima krivnje (detaljnije u Malle i sur., 2012). Ipak, u kontekstu ovog istraživanja, kao vanjska grupa odabrani su političari, grupa koju građani biraju isključivo s ciljem da preuzme kontrolu nad državom. S obzirom na ulogu koju imaju, sve bi odluke političara trebale biti rezultat promišljanja te ih se u odsustvu višeg autoriteta razumijeva kao da su namjerno donesene, čime se zamagljuje granica odgovornosti i krivnje. Stoga, iako bi u kontekstu odabira neke druge vanjske grupe bilo važno u obzir uzeti i razliku između krivnje i odgovornosti, u kontekstu dominantne grupe formirane s ciljem donošenja odluka navedena se razlika čini zanemarivom.

Uz već spomenuto uključivanje većeg broja potencijalnih čimbenika kognitivne i bihevioralne radikalizacije u modele, buduća bi se istraživanja mogla usmjeriti i na širu konceptualizaciju čimbenika obaju tipova radikalizacije. Preciznije, većina modela usmjerava se na opisivanje rizičnih čimbenika radikalizacije (primjerice, McGregor i sur., 2015; PISOIU i sur., 2020). No, metaanalize su ukazale i na relativno dosljedan doprinos određenih zaštitnih čimbenika radikalizacije, poput sklonosti poštivanju zakona ili različitih oblika uključenosti u zajednicu (Wolfowicz i sur., 2019; 2021). Drugim riječima, u budućim bi se istraživanjima bilo poželjno usmjeriti ne samo na rizične, nego i na zaštitne čimbenike. Rezultati provjere interakcijskih doprinosa različitih čimbenika u sklopu takvih modela dali bi izniman doprinos daljnjem razvoju preventivnih i rehabilitacijskih intervencija.

S druge strane, iako je fokus ovog istraživanja bio na stavovima i namjerama sudjelovanja vezane uz nenormativno i nasilno političko djelovanje, ovim je pristupom moguće istraživati i stavove o nenasilnom političkom djelovanju te namjere legalne i legitimne političke participacije. I u kontekstu kolektivnog djelovanja općenito primijećene su različite skupine čimbenika za koje se očekuje kombiniran doprinos oblikovanju pojedinčevih stavova i ponašanja (primjerice, van Zomeren, 2013). Stoga ne bi bilo neobično da analize latentnih profila i latentnih klasa (u slučaju kategorijskih indikatorskih varijabli) steknu popularnost u istraživanju političke participacije općenito.

Dodatno, ovo istraživanje uglavnom je bilo usmjereno na sklonost političkom nasilju kod mladih. No, ranije istraživanje (Pavlović i Franc, 2021) utvrdilo je nezanemarlivu sklonost podržavanju nasilnih organizacija i na općem uzorku odraslih Hrvata. Osim toga, u prosvjedima protiv COVID potvrda koji su održani u jesen 2021., glavnu riječ u frakciji koja je pozivala na primjenu političkog nasilja imali su muškarci srednje životne dobi (Kukec, 2021). Stoga, iako je vrijedno proučavati kognitivnu i bihevioralnu radikalizaciju kod mladih, koji sačinjavaju većinu u ekstremističkim organizacijama (Chermak i Gruenewald, 2015), dodatan doprinos znanosti dala bi provedba ovakvih istraživanja i na općim uzorcima odraslih.

Zaključak

Unatoč opisanim ograničenjima, rezultati ovog istraživanja pružili su robusne argumente o ulozi opće mračne osobine ličnosti, egoistične relativne deprivacije, fraternalističke relativne deprivacije i krivnje pripisane vanjskoj grupi u predviđanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera. Pritom su odnosi procijenjeni postupcima strukturalnog modeliranja uglavnom bili usklađeni s dosadašnjom literaturom. No, analize složenijih interakcija koje je omogućila analiza latentnih profila ukazale su na međuovisnost istraživanih čimbenika u određivanju radikaliziranih stavova i ponašajnih namjera. Pritom se ni relativna deprivacija i krivnja bez opće mračne osobine ličnosti ni opća mračna osobina ličnosti bez relativne deprivacije i krivnje nisu pokazale povezanima s radikaliziranim ishodima. Sve navedeno pruža snažne argumente u prilog istraživanju složenijih modela kognitivne i bihevioralne radikalizacije koji istovremeno uvažavaju i interakcijske doprinose poznatih čimbenika radikalizacije. Provjere takvih modela mogle bi omogućiti bolje upoznavanje fenomena kognitivne i bihevioralne radikalizacije, a time ujedno pružiti i čvrsti temelj za kauzalne nacрте koji su neophodni za razvoj i evaluaciju kvalitetnih preventijskih i deradikalizacijskih programa.

Literatura

- Agnew, R., Brezina, T., Wright, J. P. i Cullen, F. T. (2002). Strain, personality traits, and delinquency: Extending general strain theory. *Criminology*, 40(1), 43–72. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2002.tb00949.x>
- Aho, K., Derryberry, D. i Peterson, T. (2014). Model selection for ecologists: the worldviews of AIC and BIC. *Ecology*, 95(3), 631–636. <http://www.jstor.org/stable/43495189>
- Ajzen, I. (1987). Attitudes, Traits, and Actions: Dispositional Prediction of Behavior in Personality and Social Psychology. In L. Berkowitz (ed.), *Advances in experimental social psychology* (str. 1–63). New York: Academic Press.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-t](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-t)
- Ajzen, I. (2002). Attitude assessment. U R. Fernandez Ballesteros (ur.), *Encyclopedia of psychological assessment* (str. 110–115). London: Sage Publications.
- Ajzen, I. i Fishbein, M. (1977). Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research. *Psychological Bulletin*, 84(5), 888–918. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.84.5.888>
- Ajzen, I. i Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Hoboken, NJ: Prentice-Hall.
- Akogul, S. i Erisoglu, M. (2017). An approach for determining the number of clusters in a model-based cluster analysis. *Entropy*, 19(9), 452. <https://doi.org/10.3390/e19090452>
- Alfano, M., Carter, J. A. i Cheong, M. (2018). Technological Seduction and Self-Radicalization. *Journal of the American Philosophical Association*, 4(3), 298–322. <https://doi.org/10.1017/apa.2018.27>
- Allen, J. J., Anderson, C. A. i Bushman, B. J. (2018). The general aggression model. *Current opinion in psychology*, 19, 75–80. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.03.034>
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. Jossey-Bass.
- American Psychological Association. (n.d.). Risk factor. U *APA dictionary of psychology*. Preuzeto 18. siječnja 2021 s <https://dictionary.apa.org/risk-factor>
- Amjad, N. i Wood, A. M. (2009). Identifying and changing the normative beliefs about aggression which lead young Muslim adults to join extremist anti-Semitic groups in Pakistan. *Aggressive Behavior*, 35(6), 514–519. <https://doi.org/10.1002/ab.20325>
- Andrews, D. A. i Bonta, J. (2010). *The psychology of criminal conduct* (5th ed.). LexisNexis.
- Apter, D. E. (1997). Political Violence in Analytical Perspective. U D. E. Apter (ur.), *The legitimization of violence* (str. 1–32). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-25258-9_1

- Armitage, C. J. i Conner, M. (2001). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta-analytic review. *British journal of social psychology*, 40(4), 471-499. <https://doi.org/10.1348/014466601164939>
- Asparouhov, T. i Muthén, B. (2009). Exploratory Structural Equation Modeling. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 16(3), 397-438. <https://doi.org/10.1080/10705510903008204>
- Aya, R. (1979). Theories of revolution reconsidered: contrasting models of collective violence. *Theory and Society*, 8(1), 39-99. https://www.jstor.org/stable/656921?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Bader, M., Hartung, J., Hilbig, B. E., Zettler, I., Moshagen, M. i Wilhelm, O. (2021). Themes of the dark core of personality. *Psychological Assessment*, 33(6), 511-525. <https://doi.org/10.1037/pas0001006>
- Baele, S. J. (2019). Conspiratorial Narratives in Violent Political Actors' Language. *Journal of language and social psychology*, 38(5-6), 706-734. <https://doi.org/10.1177/0261927X19868494>
- Baele, S. J., Bettiza, G., Boyd, K. A. i Coan, T. G. (2021). ISIS's Clash of Civilizations: constructing the "West" in terrorist propaganda. *Studies in Conflict & Terrorism*, 44(11), 887-919. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2019.1599192>
- Bagozzi, R. P. (1992). The Self-Regulation of Attitudes, Intentions, and Behavior. *Social Psychology Quarterly*, 55(2), 178-204. <https://doi.org/10.2307/2786945>
- Bakk, Z. i Kuha, J. (2021). Relating latent class membership to external variables: An overview. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 74(2), 340-362. <https://doi.org/10.1111/bmsp.12227>
- Bakken, A. (2017). *Ungdata: Nasjonale resultater 2017*. [baza podataka]. Oslo: NOVA.
- Bakker, E. i de Bont, R. (2016). Belgian and Dutch Jihadist Foreign Fighters (2012-2015): Characteristics, Motivations, and Roles in the War in Syria and Iraq. *Small Wars & Insurgencies*, 27(5), 837-857. <https://doi.org/10.1080/09592318.2016.1209806>
- Bal, M. i van den Bos, K. (2017). From system acceptance to embracing alternative systems and system rejection: Tipping points in processes of radicalization. *Translational Issues in Psychological Science*, 3(3), 241-253. <https://doi.org/10.1037/tps0000123>
- Baly, M. W., Cornell, D. G. i Lovegrove, P. (2014). A Longitudinal Investigation Of Self- And Peer Reports Of Bullying Victimization Across Middle School. *Psychology in the Schools*, 51(3), 217-240. <https://doi.org/10.1002/pits.21747>
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personal and Social Psychology Review*, 3(3), 193-209. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0303_3
- Bandura, A. (2002). Selective moral disengagement in the exercise of moral agency. *Journal of Moral Education*, 31(2), 101-119. <https://doi.org/10.1080/0305724022014322>
- Bauer, D. J., i Curran, P. J. (2004). The integration of continuous and discrete latent variable models: potential problems and promising opportunities. *Psychological methods*, 9(1), 3-29. <https://doi.org/10.1037/1082-989X.9.1.3>

- Baughman, H. M., Dearing, S., Giammarco, E. i Vernon, P. A. (2012). Relationships between bullying behaviours and the Dark Triad: A study with adults. *Personality and Individual Differences*, 52(5), 571–575. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.020>
- Baugut, P. i Neumann, K. (2020). Online propaganda use during Islamist radicalization. *Information, Communication & Society*, 23(11), 1570-1592. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2019.1594333>
- Basra, R. i Neumann, P. R. (2016). Criminal pasts, terrorist futures: European jihadists and the new crime-terror nexus. *Perspectives on Terrorism*, 10(6), 25-40. <https://www.jstor.org/stable/26297703>
- Beaton, A. M., Tougas, F. i Laplante, J. (2007). Love It or Leave It: A Look at Women in Clerical Occupations. *Journal of Applied Social Psychology*, 37(12), 2827–2839. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2007.00284.x>
- Beck, L. i Ajzen, I. (1991). Predicting dishonest actions using the theory of planned behavior. *Journal of Research in Personality*, 25(3), 285–301. [https://doi.org/10.1016/0092-6566\(91\)90021-h](https://doi.org/10.1016/0092-6566(91)90021-h)
- Becker, M. H. (2021). Deciding to support violence: An empirical examination of systematic decision-making, activism, and support for political violence. *Criminology & Criminal Justice*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1177/1748895820914385>
- Benjamini, Y. i Hochberg, Y. (1995). Controlling the false discovery rate: a practical and powerful approach to multiple testing. *Journal of the Royal statistical society: series B (Methodological)*, 57(1), 289-300. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1995.tb02031.x>
- Bentler, P. M. (1990). Comparative fit indexes in structural models. *Psychological Bulletin*, 107, 238-246. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.107.2.238>.
- Bentler, P. M. (1995). *EQS: Structural questions program*. Encino, CA: Multivariate Software.
- Berger, L. (2015). Local, National and Global Islam: Religious Guidance and European Muslim Public Opinion on Political Radicalism and Social Conservatism. *West European Politics*, 39(2), 205–228. <https://doi.org/10.1080/01402382.2015.1062252>
- Bernstein, M. i Crosby, F. (1980). An empirical examination of relative deprivation theory. *Journal of Experimental Social Psychology*, 16, 442–456. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(80\)90050-5](https://doi.org/10.1016/0022-1031(80)90050-5)
- Bettencourt, B., Talley, A., Benjamin, A. J. i Valentine, J. (2006). Personality and aggressive behavior under provoking and neutral conditions: a meta-analytic review. *Psychological bulletin*, 132(5), 751-777. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.5.751>
- Beugré, C. D. (2005). Reacting aggressively to injustice at work: a cognitive stage model. *Journal of Business and Psychology*, 20(2), 291–301. <https://doi.org/10.1007/s10869-005-8265-1>
- Bhui, K., Warfa, N. i Jones, E. (2014). Is Violent Radicalisation Associated with Poverty, Migration, Poor Self-Reported Health and Common Mental Disorders? *PLoS ONE*, 9(3), e90718. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0090718>

- Biernacki, C. i Govaert, G. (1997). Using the classification likelihood to choose the number of clusters. *Computing Science and Statistics*, 451-457. http://math.univ-lille1.fr/~biernack/index_files/iasc97.ps
- Bishop, C. M. (2006). *Pattern recognition and machine learning*. Springer.
- Blair, G. (2015). Survey methods for sensitive topics. *Comparative Politics Newsletter*, 25(1), 12-16. http://sonagolder.com/newsletter_spring2015.pdf#page=12
- Blair, G., Chou, W. i Imai, K. (2019). List Experiments with Measurement Error. *Political Analysis*, 27(4), 455–480. <https://doi.org/10.1017/pan.2018.56>
- Blair, G., Coppock, A. i Moor, M. (2020). When to Worry about Sensitivity Bias: A Social Reference Theory and Evidence from 30 Years of List Experiments. *American Political Science Review*, 114(4), 1297–1315. <https://doi.org/10.1017/s0003055420000374>
- Blinkhorn, V., Lyons, M., Collier, E. S. i Almond, L. (2020). The relationship between narcissism and acceptance of violence revealed through a game designed to induce social ostracism. *The Journal of Social Psychology*, 161(3), 261–271. <https://doi.org/10.1080/00224545.2020.1816884>
- Bollen, K. A., Biemer, P. P., Karr, A. F., Tueller, S. i Berzofsky, M. E. (2016). Are survey weights needed? A review of diagnostic tests in regression analysis. *Annual Review of Statistics and Its Application*, 3, 375-392. <https://doi.org/10.1146/annurev-statistics-011516-012958>
- Bonikowski, B. (2017). Ethno-nationalist populism and the mobilization of collective resentment. *The British Journal of Sociology*, 68, S181-S213. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12325>
- Book, A., Visser, B. A., Volk, A., Holden, R. R. i D'Agata, M. T. (2019). Ice and fire: Two paths to provoked aggression. *Personality and Individual Differences*, 138, 247–251. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.10.010>
- Borum, R. (2003). Understanding the terrorist mindset. *FBI Law Enforcement Bulletin*, 72(7), 7–10. Dostupno na: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/201462.pdf>
- Borum, R. (2011). Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security*, 4(4), 7–36. <https://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.1>
- Borum, R. (2015). Assessing risk for terrorism involvement. *Journal of Threat Assessment and Management*, 2(2), 63–87. <https://doi.org/10.1037/tam0000043>
- Bosi, L. i Malthaner, S. (2015). Political violence. U D. della Porta i M. Diani (Ur.), *The Oxford handbook of social movements* (str. 440-451). <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199678402.013.50>
- Box, G. E. P. (1976). Science and statistics. *Journal of the American Statistical Association*, 71(356): 791–799. <https://doi.org/10.1080/01621459.1976.10480949>
- Bozdogan, H. (1987). Model selection and Akaike's information criterion (AIC): The general theory and its analytical extensions. *Psychometrika*, 52(3), 345-370. <https://doi.org/10.1007/BF02294361>

- Brace, J. C. i Savalei, V. (2017). Type I error rates and power of several versions of scaled chi-square difference tests in investigations of measurement invariance. *Psychological Methods*, 22(3), 467-485. <https://doi.org/10.1037/met0000097>
- Brosseau-Liard, P. E. i Savalei, V. (2014). Adjusting incremental fit indices for nonnormality. *Multivariate Behavioral Research*, 49(5), 460–470. <https://doi.org/10.1080/00273171.2014.933697>
- Brosseau-Liard, P. E., Savalei, V. i Li, L. (2012). An Investigation of the Sample Performance of Two Nonnormality Corrections for RMSEA. *Multivariate Behavioral Research*, 47(6), 904–930. <https://doi.org/10.1080/00273171.2012.715252>
- Brysbaert, M. (2019). How many participants do we have to include in properly powered experiments? A tutorial of power analysis with reference tables. *Journal of Cognition*, 2(1), 16. <https://doi.org/10.5334/joc.72>
- Cairncross, M., Veselka, L., Schermer, J. A. i Vernon, P. A. (2013). A behavioral genetic analysis of alexithymia and the Dark Triad traits of personality. *Twin Research and Human Genetics*, 16(3), 690-697. <https://doi.org/10.1017/thg.2013.19>
- Cairns, J. i Inglis, B. (1989). A Content Analysis of Ten Popular History Textbooks for Primary Schools with Particular Emphasis on the Role of Women. *Educational Review*, 41(3), 221–226. <https://doi.org/10.1080/0013191890410302>
- Callan, M. J., Ellard, J. H., Will Shead, N. i Hodgins, D. C. (2008). Gambling as a Search for Justice: Examining the Role of Personal Relative Deprivation in Gambling Urges and Gambling Behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(11), 1514–1529. <https://doi.org/10.1177/0146167208322956>
- Callan, M. J., Shead, N. W. i Olson, J. M. (2011). Personal relative deprivation, delay discounting, and gambling. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101(5), 955–973. <https://doi.org/10.1037/a0024778>
- Campbell, W. K., Bonacci, A. M., Shelton, J., Exline, J. J. i Bushman, B. J. (2004). Psychological entitlement: Interpersonal consequences and validation of a self-report measure. *Journal of Personality Assessment*, 83(1), 29–45. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8301_04
- Carver, C. S. i Harmon-Jones, E. (2009). Anger is an approach-related affect: evidence and implications. *Psychological Bulletin*, 135(2), 183–204. <https://doi.org/10.1037/a0013965>
- Cavanaugh, J. E. (1999). A large-sample model selection criterion based on Kullback's symmetric divergence. *Statistics & Probability Letters*, 42(4), 333-343. [https://doi.org/10.1016/S0167-7152\(98\)00200-4](https://doi.org/10.1016/S0167-7152(98)00200-4)
- Cawvey, M., Hayes, M., Canache, D. i Mondak, J. J. (2017). Personality and Political Behavior. U W. R. Thompson (ur.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.221>
- Celeux, G., Biernacki, C. i Govaert, G., 1997. *Choosing models in model-based clustering and discriminant analysis*. Technical Report. Rhone-Alpes: INRIA.

- Celeux, G. i Soromenho, G. (1996). An entropy criterion for assessing the number of clusters in a mixture model. *Journal of classification*, 13(2), 195-212. <https://doi.org/10.1007/BF01246098>
- Chabrol, H., Bronchain, J., Morgades Bamba, C. I. i Raynal, P. (2019). The Dark Tetrad and radicalization: personality profiles in young women. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 12(2), 157–168. <https://doi.org/10.1080/19434472.2019.1646301>
- Chen, F. F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 14(3), 464-504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Chenoweth, E. i Lawrence, A. (2010). *Rethinking violence: States and non-state actors in conflict*. MIT press.
- Chermak, S. i Gruenewald, J. A. (2015). Laying a foundation for the criminological examination of right-wing, left-wing, and Al Qaeda-inspired extremism in the United States. *Terrorism and Political Violence*, 27(1), 133-159. <https://doi.org/10.1080/09546553.2014.975646>
- Cherney, A., Belton, E. i Koehler, D. (2020). *Program integrity guidelines to inform the design, implementation and evaluation of P/CVE initiatives: Guideline review document & Program integrity toolkit*. https://espace.library.uq.edu.au/data/UQ_82987ea/Report2020.pdf?dsi_version=538e12799c3b1a01cadcc53cd085da0e&Expires=1643554296&Key-Pair-Id=APKAJKNB4MJB4JNC6NLQ&Signature=P~iPnh0EbcFZ2vDzIPiGmay5cnQWu4I-wW-gFPBpvgiw~HlcnklqvW~EOPjxuvLTlzDNLtj~6OKDfRiveKeNHR3RRmFJCTpo6z2~YQwVs4lykfUZ7gjm2sBxGGUTsV3wT8VYnHPxc0Jf23cj-0IBzJZHmFIP8CGHKUyCXnn8aP~8mLQrjP8ANUko5oN-OEv8ufIRm6~CQ7T6ch4dljCmCL4767J4P8Sdw4aEeA0KX8Ox~dlA8eDH-69lrXkdYnpqvEFSBwf9LNfcNZNUttSumUe3xDIFnjFZYgSuTJ~6YIHJ3PFc-kK1z66u8zYvxjm8Yt73487yznVMwR8iinsSg
- Chuang, J., Savalei, V. i Falk, C. F. (2015). Investigation of Type I error rates of three versions of robust chi-square difference tests. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 22(4), 517-530. <https://doi.org/10.1080/10705511.2014.938713>
- Cinelli, C., Forney, A. i Pearl, J. (2020). *A crash course in good and bad controls* (R-493). <https://www.datascienceassn.org/sites/default/files/A%20Crash%20Course%20in%20Good%20and%20Bad%20Controls.pdf>
- Coelho, G. L., Monteiro, R. P., Hanel, P. H., Vilar, R., Gouveia, V. V. i Maio, G. R. (2018). Psychometric parameters of an abbreviated vengeance scale across two countries. *Personality and Individual Differences*, 120, 185-192. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.08.042>
- Cohen, R. J. i Swerdlik, M. E. (2005). *Psychological testing and assessment: An introduction to tests and measurement* (šesto izdanje). New York: McGraw-Hill.
- Collier, Z. K. i Leite, W. L. (2017). A Comparison of Three-Step Approaches for Auxiliary Variables in Latent Class and Latent Profile Analysis. *Structural Equation Modeling: A*

- Coltman, T., Devinney, T. M., Midgley, D. F. i Venaik, S. (2008). Formative versus reflective measurement models: Two applications of formative measurement. *Journal of Business Research*, 61(12), 1250-1262. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.013>
- Conner, M. i Sparks, P. (2005). Theory of planned behavior and health behavior. U M. Conner i P. Norman (Ur.), *Predicting health behavior* (drugo izdanje, str. 170-222). Open University Press. [https://iums.ac.ir/files/hsheso/soh/files/predicting_Health_beh_avior\(1\).pdf#page=187](https://iums.ac.ir/files/hsheso/soh/files/predicting_Health_beh_avior(1).pdf#page=187)
- Corning, A. F. i Myers, D. J. (2002). Individual Orientation Toward Engagement in Social Action. *Political Psychology*, 23(4), 703–729. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00304>
- Corr, P. J. (2008). *The Reinforcement Sensitivity Theory of Personality*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819384>
- Cortina, J. M., Markell-Goldstein, H. M., Green, J. P. i Chang, Y. (2021). How are we testing interactions in latent variable models? Surging forward or fighting shy? *Organizational Research Methods*, 24(1), 26-54. <https://doi.org/10.1177/1094428119872531>
- Crenshaw, M. (2000). The Psychology of Terrorism: An Agenda for the 21st Century. *Political Psychology*, 21(2), 405–420. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00195>
- Crosby, F. (1976). A model of egoistical relative deprivation. *Psychological Review*, 83(2), 85–113. <https://doi.org/10.1037/0033-295x.83.2.85>
- Crowne, D. P. i Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349–354. <https://doi.org/10.1037/h0047358>
- Curtis, G. J., Cowcher, E., Greene, B. R., Rundle, K., Paull, M. i Davis, M. C. (2018). Self-Control, Injunctive Norms, and Descriptive Norms Predict Engagement in Plagiarism in a Theory of Planned Behavior Model. *Journal of Academic Ethics*, 16(3), 225–239. <http://dx.doi.org/10.1007/s10805-018-9309-2>
- Dalgaard-Nielsen, A. (2008). *Studying violent radicalization in Europe I: The potential contribution of social movement theory* (No. 2008: 2). DIIS Working Paper. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/84630/1/DIIS2008-02.pdf>
- Dalal, D. K. i Zickar, M. J. (2012). Some common myths about centering predictor variables in moderated multiple regression and polynomial regression. *Organizational Research Methods*, 15(3), 339-362. <https://doi.org/10.1177/1094428111430540>
- Davies, J. C. (1962). Toward a theory of revolution. *American sociological review*, 27(1), 5-19. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/pdf/2089714.pdf?casa_token=FKuG4WaSHHsAAAA:WeDJ0mIHATzhooWfxOkSmn1s-EL2gCFEZBSVIZW6BBDUK7CsghU8-nhrsveZeAUZq1fDTevjHb-Iwv1FrhDuAqLqUc8V8gBQYULjxw0QxzJqGlmz
- Davood, F. K., Asgar, M. i Mansuor, H. (2018). Examining the Effective Sociological Factors on Hope for the Future of the Suburbans of Tabriz. *International Journal of Research in Humanities and Social Studies*, 5(2), 22-35. <http://www.ijrhss.org/papers/v5-i2/4.pdf>

- De Coensel, S. (2018). Processual models of radicalization into terrorism: A best fit framework synthesis. *JD. Journal for Deradicalization*, 17, 89-127. <https://biblio.ugent.be/publication/8587457/file/8587458>
- de la Sablonnière, R., Taylor, D. M., Perozzo, C. i Sadykova, N. (2009). Reconceptualizing relative deprivation in the context of dramatic social change: the challenge confronting the people of Kyrgyzstan. *European Journal of Social Psychology*, 39(3), 325–345. <https://doi.org/10.1002/ejsp.519>
- Decker, O., Rothe, K., Weissmann, M., Kiess, J. i Brähler, E. (2013). Economic Prosperity as “Narcissistic Filling”: A Missing Link Between Political Attitudes and Right-wing Authoritarianism. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 7(1), 135-149. https://www.ijcv.org/index.php/ijcv/article/download/2969/pdf_85
- Deere, C. D., Kanbur, R. i Stewart, F. (2018). Horizontal inequalities. U OECD (ur.), *For Good Measure* (str. 85–100). <https://doi.org/10.1787/9789264307278-6-en>
- De Waele, M. S. i Pauwels, L. (2014). Youth involvement in politically motivated violence: Why do social integration, perceived legitimacy, and perceived discrimination matter? *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 8(1), 134-153. https://www.ijcv.org/index.php/ijcv/article/download/3050/pdf_103
- Della Porta, D. (2006). *Social movements, political violence, and the state: A comparative analysis of Italy and Germany*. Cambridge University Press.
- Della Porta, D. (2018). Radicalization: A Relational Perspective. *Annual Review of Political Science*, 21(1), 461–474. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-042716-102314>
- Deol, G. i Schermer, J. A. (2021). The dark side of MEE: The dark triad of personality and employee entitlement. *Personality and Individual Differences*, 170, 110415. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110415>
- Devereux, J. J., Buckle, P. W. i Vlachonikolis, I. G. (1999). Interactions between physical and psychosocial risk factors at work increase the risk of back disorders: an epidemiological approach. *Occupational and Environmental Medicine*, 56(5), 343–353. <https://doi.org/10.1136/oem.56.5.343>
- Diamantopoulos, A., Sarstedt, M., Fuchs, C., Wilczynski, P. i Kaiser, S. (2012). Guidelines for choosing between multi-item and single-item scales for construct measurement: a predictive validity perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 40(3), 434–449. <https://doi.org/10.1007/s11747-011-0300-3>
- Dinić, B. M. i Wertag, A. (2018). Effects of Dark Triad and HEXACO traits on reactive/proactive aggression: Exploring the gender differences. *Personality and Individual Differences*, 123, 44-49. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.11.003>
- Doosje, B., Moghaddam, F. M., Kruglanski, A. W., de Wolf, A., Mann, L. i Feddes, A. R. (2016). Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79–84. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.008>
- Doosje, B., van den Bos, K., Loseman, A., Feddes, A. R. i Mann, L. (2012). “My In-group is Superior!”: Susceptibility for Radical Right-wing Attitudes and Behaviors in Dutch Youth. *Negotiation and Conflict Management Research*, 5(3), 253–268. <https://doi.org/10.1111/j.1750-4716.2012.00099.x>

- Doroszuk, M., Kupis, M. i Czarna, A. Z. (2019). Personality and Friendships. U V. Zeigler-Hill i T.K. Shackelford (ur.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_712-1
- Duckitt, J. i Sibley, C. G. (2010). Personality, Ideology, Prejudice, and Politics: A Dual-Process Motivational Model. *Journal of Personality*, 78(6), 1861–1894. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x>
- Ducol, B. (2015). A radical sociability: In defense of an online/offline multidimensional approach to radicalization. U M. Bouchard (ur.), *Social networks, terrorism and counter-terrorism* (str. 82-104). Routledge.
- Duspara, B. i Greitemeyer, T. (2017). The impact of dark tetrad traits on political orientation and extremism: an analysis in the course of a presidential election. *Heliyon*, 3(10), e00425. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2017.e00425>
- Dziak, J. J., Coffman, D. L., Lanza, S. T., Li, R. i Jermiin, L. S. (2020). Sensitivity and specificity of information criteria. *Briefings in bioinformatics*, 21(2), 553-565. <https://doi.org/10.1093/bib/bbz016>
- Egan, V., Hughes, N. i Palmer, E. J. (2015). Moral disengagement, the dark triad, and unethical consumer attitudes. *Personality and Individual Differences*, 76, 123-128. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.054>
- Eid, M., Geiser, C., Koch, T. i Heene, M. (2017). Anomalous results in G-factor models: Explanations and alternatives. *Psychological Methods*, 22(3), 541–562. <https://doi.org/10.1037/met0000083>
- Eisenman, D. P. i Flavahan, L. (2017). Canaries in the coal mine: Interpersonal violence, gang violence, and violent extremism through a public health prevention lens. *International Review of Psychiatry*, 29(4), 341–349. <https://doi.org/10.1080/09540261.2017.1343527>
- Elchardus, M. i Spruyt, B. (2014). Populism, Persistent Republicanism and Declinism: An Empirical Analysis of Populism as a Thin Ideology. *Government and Opposition*, 51(1), 111–133. <https://doi.org/10.1017/gov.2014.27>
- Ellwart, T. i Konradt, U. (2011). Formative Versus Reflective Measurement: An Illustration Using Work–Family Balance. *The Journal of Psychology*, 145(5), 391–417. <https://doi.org/10.1080/00223980.2011.580388>
- Epskamp, S. (2015). semPlot: Unified visualizations of structural equation models. *Structural Equation Modeling: a multidisciplinary journal*, 22(3), 474-483. <https://doi.org/10.1080/10705511.2014.937847>
- European Values Study. (2017). *Methodology, Data, Documentation: European Values Study*. GESIS Data Archive for the Social Sciences. <https://europeanvaluesstudy.eu/methodology-data-documentation/>
- Field, A., Miles, J. i Field, Z. (2012). *Discovering statistics using R*. Sage publications.
- Fischer, R. i Karl, J. A. (2019). A Primer to (Cross-Cultural) Multi-Group Invariance Testing Possibilities in R. *Frontiers in Psychology*, 10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01507>

- Foldnes, N. i Hagtvet, K. A. (2014). The choice of product indicators in latent variable interaction models: Post hoc analyses. *Psychological Methods*, 19(3), 444-457. <https://doi.org/10.1037/a0035728>
- Fox, S., Spector, P. E., Goh, A. i Bruursema, K. (2007). Does your coworker know what you're doing? Convergence of self- and peer-reports of counterproductive work behavior. *International Journal of Stress Management*, 14(1), 41–60. <https://doi.org/10.1037/1072-5245.14.1.41>
- Franc R., Perasović B. i Mustapić M. (2018) Youth, history and a crisis of democracy? Perspectives from Croatia. U H. Pilkington, G. Pollock i R. Franc (ur.), *Understanding Youth Participation Across Europe* (str. 227-263). London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-59007-7_10
- Franc, R. i Međugorac, V. (2014). Attitudes and trust. U M. Ellison i G. Pollock (ur.), *Europe wide thematic report MYPLACE*, Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement, WP4: Measuring Participation, Deliverable 4.6. (str. 97-126). https://www.academia.edu/20058980/Attitudes_and_Trust
- Franc, R. i Pavlović, T. (2021). Inequality and Radicalisation- Systematic Review of Quantitative Studies, *Terrorism and Political Violence*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1080/09546553.2021.1974845>
- Frounfelker, R. L., Frissen, T., Miconi, D., Lawson, J., Brennan, R. T., d' Haenens, L. i Rousseau, C. (2021). Transnational evaluation of the Sympathy for Violent Radicalization Scale: Measuring population attitudes toward violent radicalization in two countries. *Transcultural Psychiatry*, 58(5), 669-682. <https://doi.org/10.1177/13634615211000550>
- Funder, D. C. (2012). Accurate Personality Judgment. *Current Directions in Psychological Science*, 21(3), 177–182. <https://doi.org/10.1177/0963721412445309>
- Gallego, A. i Oberski, D. (2011). Personality and Political Participation: The Mediation Hypothesis. *Political Behavior*, 34(3), 425–451. <https://doi.org/10.1007/s11109-011-9168-7>
- Ganor, B. i Falk, O. (2013). De-radicalization in Israel's prison system. *Studies in conflict & terrorism*, 36(2), 116-131. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2013.747071>
- Garfield, R. M., Frieden, T. i Vermund, S. H. (1987). Health-related outcomes of war in Nicaragua. *American Journal of Public Health*, 77(5), 615–618. <https://doi.org/10.2105/ajph.77.5.615>
- Gerbasi, M. E. i Prentice, D. A. (2013). The Self-and Other-Interest Inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(3), 495–514. <https://doi.org/10.1037/a0033483>
- Gignac, G. E. i Szodorai, E. T. (2016). Effect size guidelines for individual differences researchers. *Personality and individual differences*, 102, 74-78. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.06.069>
- Gøtzsche-Astrup, O. (2021). Dark triad, partisanship and violent intentions in the United States. *Personality and Individual Differences*, 173, 110633. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110633>

- Gøtzsche-Astrup, O., van den Bos, K. i Hogg, M. A. (2020). Radicalization and violent extremism: Perspectives from research on group processes and intergroup relations. *Group Processes & Intergroup Relations*, 23(8), 1127–1136. <https://doi.org/10.1177/1368430220970319>
- Gray, J. A. i McNaughton, N. (2000). *The Neuropsychology of Anxiety: An Enquiry into the Functions of the Septo-Hippocampal System*. New York, NY: Oxford Press.
- Guenole, N., i Brown, A. (2014). The consequences of ignoring measurement invariance for path coefficients in structural equation models. *Frontiers in Psychology*, 5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00980>
- Gurr, T. R. (1970). Sources of Rebellion in Western Societies: Some Quantitative Evidence. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 391(1), 128–144. <https://doi.org/10.1177/000271627039100111>
- Haddad, S. (2017). Accounting for Lebanese Muslims’ perspectives on the Islamic state (ISIS): religious militancy, sectarianism and personal attributions. *Defense & Security Analysis*, 33(3), 242–262. <https://doi.org/10.1080/14751798.2017.1349997>
- Haddad, S. i Khashan, H. (2002). Islam and Terrorism. *Journal of Conflict Resolution*, 46(6), 812–828. <https://doi.org/10.1177/002200202237930>
- Hafez, M. i Mullins, C. (2015). The Radicalization Puzzle: A Theoretical Synthesis of Empirical Approaches to Homegrown Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 38(11), 958–975. <https://doi.org/10.1080/1057610x.2015.1051375>
- Haider-Markel, D. P. i Joslyn, M. R. (2008). Beliefs About the Origins of Homosexuality and Support For Gay Rights: An Empirical Test of Attribution Theory. *Public Opinion Quarterly*, 72(2), 291–310. <https://doi.org/10.1093/poq/nfn015>
- Hameleers, M., Bos, L. i De Vreese, C. H. (2017). “They did it”: The effects of emotionalized blame attribution in populist communication. *Communication Research*, 44(6), 870-900. <https://doi.org/10.1177/0093650216644026>
- Hardy, K. (2018). Comparing theories of radicalisation with countering violent extremism policy. *Journal for Deradicalization*, 15, 76-110. <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/download/150/119>
- Harmon-Jones, E., Harmon-Jones, C., Serra, R. i Gable, P. A. (2011). The effect of commitment on relative left frontal cortical activity: tests of the action-based model of dissonance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(3), 395–408. <https://doi.org/10.1177/0146167210397059>
- Harrington, D. (2009). *Confirmatory factor analysis*. Oxford university press.
- Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Alava, S., Frau-Meigs, D., Lavoie, L., Fetiù, A., ... Sieckelinck, S. (2018). Exposure to Extremist Online Content Could Lead to Violent Radicalization: A Systematic Review of Empirical Evidence. *International Journal of Developmental Science*, 12(1-2), 71–88. <https://doi.org/10.3233/dev-170233>
- Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Ousman, S., Savard, É. L., Kilinc, D., Madriaza, P., Varela, W., Pickup, D., Danis, E. i CPN-PREV team. (2021). *A systematic review on the outcomes of tertiary prevention programs in the field of violent radicalization*. Canadian

- Practitioners Network for the Prevention of Radicalization and Extremist Violence. <https://cpnprev.ca/systematicreview-3/>
- Hilbig, B. E., Thielmann, I., Klein, S. A., Moshagen, M. i Zettler, I. (2021). The dark core of personality and socially aversive psychopathology. *Journal of Personality*, 89(2), 216-227. <https://doi.org/10.1111/jopy.12577>
- Hill, G. (2020). Prevention of radicalisation to terrorism in prisons: A practical guide. U A. Schmid (Ur.), *Handbook of Terrorism Prevention and Preparedness*. The Hague: ICCT Press.
- Horgan, J. (2003). The Search for the Terrorist Personality. U A. Silke (ur.), *Terrorists, Victims and Society* (str. 1–27). <https://doi.org/10.1002/9780470713600.ch1>
- Horgan, J. (2004). *The psychology of terrorism*. Routledge.
- Horgan, J. i Braddock, K. (2010). Rehabilitating the Terrorists? Challenges in Assessing the Effectiveness of De-radicalization Programs. *Terrorism and Political Violence*, 22(2), 267–291. <https://doi.org/10.1080/09546551003594748>
- Hossain, M. K. (2009). Fraternal Relative Deprivation of a Tribal Population in Chittagong Hill Tracts, Bangladesh. *Journal of Life and Earth Science*, 3-4, 29–32. <https://doi.org/10.3329/jles.v3i0.7442>
- Housley, J. i Beutler, L. E. (2007). *Treating victims of mass disaster and terrorism*. Hogrefe & Huber Publishers.
- Hsiung, H.-H. i Bolino, M. C. (2017). The implications of perceived leader favouritism in the context of leader-member exchange relationships. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 27(1), 88–99. <https://doi.org/10.1080/1359432x.2017.1395414>
- Hu, L. T. i Bentler, P. M. (1998). Fit indices in covariance structure modeling: Sensitivity to underparameterized model misspecification. *Psychological methods*, 3(4), 424-453. <https://doi.org/10.1037/1082-989X.3.4.424>
- Hu, L. i Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1–55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Huber, P. J. (1967). The behavior of maximum likelihood estimates under nonstandard conditions. U L. M. Le Cam i J. Neyman (ur.), *Proceedings of the Fifth Berkeley Symposium on Mathematical Statistics and Probability* (str. 221–233). Berkeley, CA: University of California Press.
- Hunter, S. T., Shortland, N. D., Crayne, M. P. i Ligon, G. S. (2017). Recruitment and selection in violent extremist organizations: Exploring what industrial and organizational psychology might contribute. *American Psychologist*, 72(3), 242–254. <https://doi.org/10.1037/amp0000089>
- Hyatt, C. S., Zeichner, A. i Miller, J. D. (2019). Laboratory aggression and personality traits: A meta-analytic review. *Psychology of Violence*, 9(6), 675–689. <https://doi.org/10.1037/vio0000236>

- Jahnke, S., Abad Borger, K. i Beelmann, A. (2021). Predictors of Political Violence Outcomes among Young People: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Political Psychology*. Advanced online publication. <https://doi.org/10.1111/pops.12743>
- Jetten, J., Wang, Z., Steffens, N. K., Mols, F., Peters, K. i Verkuyten, M. (2017). A social identity analysis of responses to economic inequality. *Current Opinion in Psychology*, 18, 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.05.011>
- Johnson, J. (2018). The Self-Radicalization of White Men: “Fake News” and the Affective Networking of Paranoia. *Communication, Culture and Critique*, 11(1), 100–115. <https://doi.org/10.1093/ccc/tcx014>
- Johnson, S. K. (2021). Latent profile transition analyses and growth mixture models: A very non-technical guide for researchers in child and adolescent development. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 2021(175), 111-139. <https://doi.org/10.1002/cad.20398>
- Jonas, E., McGregor, I., Klack, L., Agroskin, J., Fritsche, D., Holbrook, I., i sur. (2014). Threat and defense: from anxiety to approach. U J. M. Olson i M. P. Zanna (ur.), *Advances in Experimental Social Psychology* (219–286). San Diego, CA: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-800052-6.00004-4>
- Jonason, P. K. i Krause, L. (2013). The emotional deficits associated with the Dark Triad traits: Cognitive empathy, affective empathy, and alexithymia. *Personality and Individual Differences*, 55(5), 532-537. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.04.027>
- Jonason, P. K., Li, N. P., Webster, G. D. i Schmitt, D. P. (2009). The dark triad: Facilitating a short-term mating strategy in men. *European journal of personality*, 23(1), 5-18. <https://doi.org/10.1002/per.698>
- Jonason, P. K. i Webster, G. D. (2010). The dirty dozen: a concise measure of the dark triad. *Psychological assessment*, 22(2), 420-432. <https://doi.org/10.1037/a0019265>
- Jonason, P. K., Wee, S. i Li, N. P. (2015). Competition, autonomy, and prestige: Mechanisms through which the Dark Triad predict job satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 72, 112–116. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.08.026>
- Jones, D. N. i Paulhus, D. L. (2013). Introducing the Short Dark Triad (SD3). *Assessment*, 21(1), 28–41. <https://doi.org/10.1177/1073191113514105>
- Jorgensen, T. D., Pornprasertmanit, S., Schoemann, A. M. i Rosseel, Y. (2018). *semTools: Useful tools for structural equation modeling*. <https://CRAN.R-project.org/package=semTools>
- Jöreskog, K. i Sörbom, D. (1993). *LISREL 8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Kajonius, P. J., Persson, B. N. i Jonason, P. K. (2015). Hedonism, Achievement, and Power: Universal values that characterize the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*, 77, 173–178. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.12.055>
- Kalmoe, N. P. (2014). Fueling the Fire: Violent Metaphors, Trait Aggression, and Support for Political Violence. *Political Communication*, 31(4), 545–563. <https://doi.org/10.1080/10584609.2013.852642>

- Kaplan, D. (2008). *Structural equation modeling: Foundations and extensions* (drugo izdanje). Sage Publications.
- Kauermann, G. i Carroll, R. J. (2001). A Note on the Efficiency of Sandwich Covariance Matrix Estimation. *Journal of the American Statistical Association*, 96(456), 1387–1396. <https://doi.org/10.1198/016214501753382309>
- Kavanagh, P. S., Signal, T. D. i Taylor, N. (2013). The Dark Triad and animal cruelty: Dark personalities, dark attitudes, and dark behaviors. *Personality and Individual Differences*, 55(6), 666-670. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.05.019>
- Keerativibool, W. (2014). Unifying the Derivations of Kullback Information Criterion and Corrected Versions. *Thailand Statistician*, 12(1), 37-53. <https://ph02.tci-thaijo.org/index.php/thaistat/article/view/34203>
- Kei-Ichiro, I. (2018). The attorney's indirect informative effects on the litigant's cognition: Relations between the attorney judge sense of control and acceptive attitudes. *Tohoku Psychologica Folia*, 77, 29-40. <https://core.ac.uk/download/pdf/236182559.pdf>
- Kenny, D. A. i McCoach, D. B. (2003). Effect of the number of variables on measures of fit in structural equation modeling. *Structural equation modeling*, 10(3), 333-351. https://doi.org/10.1207/S15328007SEM1003_1
- Kenny, D. A., Kaniskan, B. i McCoach, D. B. (2015). The performance of RMSEA in models with small degrees of freedom. *Sociological methods & research*, 44(3), 486-507. <https://doi.org/10.1177/0049124114543236>
- Kesternich, I., Siflinger, B., Smith, J. P. i Winter, J. K. (2014). The Effects of World War II on Economic and Health Outcomes across Europe. *Review of Economics and Statistics*, 96(1), 103–118. https://doi.org/10.1162/rest_a_00353
- Khalil, J., Horgan, J. i Zeuthen, M. (2019). The Attitudes-Behaviors Corrective (ABC) Model of Violent Extremism. *Terrorism and Political Violence*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1080/09546553.2019.1699793>
- Khosrokhavar, F. (2013). Radicalization in Prison: The French Case. *Politics, Religion & Ideology*, 14(2), 284–306. <https://doi.org/10.1080/21567689.2013.792654>
- Kijewski, S. i Freitag, M. (2016). Civil War and the Formation of Social Trust in Kosovo. *Journal of Conflict Resolution*, 62(4), 717–742. <https://doi.org/10.1177/0022002716666324>
- King, M. i Taylor, D. M. (2011). The Radicalization of Homegrown Jihadists: A Review of Theoretical Models and Social Psychological Evidence. *Terrorism and Political Violence*, 23(4), 602–622. <https://doi.org/10.1080/09546553.2011.587064>
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford publications.
- Knežević, G. (2003). *Koreni amoralnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju, IKSI, Institut za psihologiju.
- Koh, S. Y. (2020). *Inequality*. U A. Kobayashi (Ur.), *International Encyclopedia of Human Geography* (str. 269-277). Elsevier.

<https://www.sciencedirect.com/referencework/9780081022962/international-encyclopedia-of-human-geography>

- Kossowska, M., Trejtowicz, M., de Lemus, S., Bukowski, M., Van Hiel, A. i Goodwin, R. (2011). Relationships between right-wing authoritarianism, terrorism threat, and attitudes towards restrictions of civil rights: A comparison among four European countries. *British Journal of Psychology*, 102(2), 245-259. <https://doi.org/10.1348/000712610X517262>
- Kowalski, C. M., Rogoza, R., Vernon, P. A. i Schermer, J. A. (2018). The Dark Triad and the self-presentation variables of socially desirable responding and self-monitoring. *Personality and Individual Differences*, 120, 234–237. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.007>
- Kramon, E. i Weghorst, K. (2019). (Mis)Measuring Sensitive Attitudes with the List Experiment. *Public Opinion Quarterly*, 83(S1), 236–263. <https://doi.org/10.1093/poq/nfz009>
- Krekels, G. i Pandelaere, M. (2015). Dispositional greed. *Personality and Individual Differences*, 74, 225–230. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.10.036>
- Kruglanski, A. W., Gelfand, M. J., Sheveland, A., Babush, M., Hetiarachchi, M., Ng Bonto, M. i Gunaratna, R. (2016). What a difference two years make: patterns of radicalization in a Philippine jail. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 9(1-3), 13–36. <https://doi.org/10.1080/17467586.2016.1198042>
- Kruglanski, A. W., Molinario, E., Jasko, K., Webber, D., Leander, N. P., i Pierro, A. (2021). Significance-quest theory. *Perspectives on Psychological Science*, 17456916211034825. <https://doi.org/10.1177/17456916211034825>
- Kukec, T. (2021, prosinac 3). Pogledali smo šokantan skup uhićenih radikala: ‘Navucite uniforme, rasprodajte sve, kreće rat!’ *Jutarnji list*. <https://www.jutarnji.hr/video/news/pogledali-smo-sokantan-skup-uhicenih-radikala-navucite-uniforme-rasprodajte-sve-krece-rat-15128514>
- Kunst, J. R. i Obaidi, M. (2020). Understanding violent extremism in the 21st century: the (re)emerging role of relative deprivation. *Current Opinion in Psychology*, 35, 55–59. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.03.010>
- Lagnado, D. A. i Channon, S. (2008). Judgments of cause and blame: The effects of intentionality and foreseeability. *Cognition*, 108(3), 754-770. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2008.06.009>
- Lai, K. (2018). Estimating Standardized SEM Parameters Given Nonnormal Data and Incorrect Model: Methods and Comparison. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 25(4), 600–620. <https://doi.org/10.1080/10705511.2017.1392248>
- Lalonde, R. N. i Cameron, J. E. (1993). An Intergroup Perspective on Immigrant Acculturation with a Focus on Collective Strategies. *International Journal of Psychology*, 28(1), 57–74. <https://doi.org/10.1080/00207599308246918>
- Leach, M. J. (2005). Rapport: A key to treatment success. *Complementary Therapies in Clinical Practice*, 11(4), 262–265. <https://doi.org/10.1016/j.ctcp.2005.05.005>

- Lee, C. (2014). In utero exposure to the Korean War and its long-term effects on socioeconomic and health outcomes. *Journal of Health Economics*, 33, 76–93. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2013.11.002>
- Lee, D., Cho, B., Seo, J., Lee, K.-P. i Choi, J.-H. (2014). Discriminant and Criterion-Related Validity of a Relative Deprivation Scale in a Merger and Acquisition Context. *Psychological Reports*, 114(1), 78–92. <https://doi.org/10.2466/01.08.pr0.114k14w6>
- Li, Y., Hughes, J. N., Kwok, O. i Hsu, H.-Y. (2012). Evidence of convergent and discriminant validity of child, teacher, and peer reports of teacher–student support. *Psychological Assessment*, 24(1), 54–65. <https://doi.org/10.1037/a0024481>
- Lin, G. C., Wen, Z., Marsh, H. W. i Lin, H. S. (2010). Structural equation models of latent interactions: Clarification of orthogonalizing and double-mean-centering strategies. *Structural Equation Modeling*, 17(3), 374–391. <https://doi.org/10.1080/10705511.2010.488999>
- Lindekilde, L., Malthaner, S. i O'Connor, F. (2018). Peripheral and embedded: relational patterns of lone-actor terrorist radicalization. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 12(1), 20–41. <https://doi.org/10.1080/17467586.2018.1551557>
- Logan, J. A., Jiang, H., Helsabeck, N. i Yeomans-Maldonado, G. (2021). Should I allow my confirmatory factors to correlate during factor score extraction? Implications for the applied researcher. *Quality & Quantity*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1007/s11135-021-01202-x>
- Lovakov, A. i Agadullina, E. R. (2021). Empirically derived guidelines for effect size interpretation in social psychology. *European Journal of Social Psychology*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2752>
- Lukić, P. i Živanović, M. (2021). Shedding light on the Light Triad: Further evidence on structural, construct, and predictive validity of the Light Triad. *Personality and Individual Differences*, 178, 110876. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110876>
- Lutz, B. J. i Lutz, J. M. (2017). *Globalisation and the Economic Consequences of Terrorism*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-50394-7>
- Ma, A. (2013). Relative Deprivation and Social Adaption: The Role of Mediator and Moderator. *Acta Psychologica Sinica*, 44(3), 377–387. <https://doi.org/10.3724/sp.j.1041.2012.00377>
- Malle, B.F., Guglielmo, S. i Monroe, A.E. (2012). Moral, Cognitive, and Social: The Nature of Blame. U J.P. Forgas, K. Fielder i C. Sedikides (ur.), *Social Thinking and Interpersonal Behavior* (str. 331–350). <https://doi.org/10.4324/9780203139677-28>
- Mandel, D. R. (2009). Radicalization: What does it mean. U T. M. Pick i sur. (ur.), *Home-grown terrorism* (str. 101–113). <https://doi.org/10.3233/978-1-60750-075-9-101>
- Marcus, D. K., Zeigler-Hill, V., Mercer, S. H. i Norris, A. L. (2014). The psychology of spite and the measurement of spitefulness. *Psychological Assessment*, 26(2), 563–574. <https://doi.org/10.1037/a0036039>

- Marino, M. P. (2011). High school world history textbooks: An analysis of content focus and chronological approaches. *The History Teacher*, 44(3), 421-446. <https://www.jstor.org/stable/41303993>
- Marsh, H. W., Wen, Z. i Hau, K. T. (2004). Structural equation models of latent interactions: evaluation of alternative estimation strategies and indicator construction. *Psychological methods*, 9(3), 275-300. <https://doi.org/10.1037/1082-989x.9.3.275>
- Matthews, G. (2020). A Grand Challenge for Personality and Social Psychology: Competition, Cooperation, or Co-existence? *Frontiers in Psychology*, 11. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01570>
- McCann, W. S. i Pimley, N. (2020). Mixed Mandates: Issues Concerning Organizational and Statutory Definitions of Terrorism in the United States. *Terrorism and Political Violence*, 32(4), 807–830. <https://doi.org/10.1080/09546553.2017.1404457>
- McCauley, C. i Moskalkenko, S. (2008). Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20(3), 415–433. <https://doi.org/10.1080/09546550802073367>
- McCauley, C. i Moskalkenko, S. (2017). Understanding political radicalization: The two-pyramids model. *American Psychologist*, 72(3), 205–216. <https://doi.org/10.1037/amp0000062>
- McDonald, K. (2018). *Radicalization*. John Wiley & Sons. <https://www.wiley.com/en-us/Radicalization-p-9781509522644>
- McGregor, I., Hayes, J. i Prentice, M. (2015). Motivation for aggressive religious radicalization: goal regulation theory and a personality × threat × affordance hypothesis. *Frontiers in Psychology*, 6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01325>
- McLarnon, M. J. i Tarraf, R. C. (2017). The Dark Triad: Specific or general sources of variance? A bifactor exploratory structural equation modeling approach. *Personality and Individual Differences*, 112, 67-73. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.02.049>
- Međedović, J. i Knežević, G. (2019). Dark and Peculiar. *Journal of Individual Differences*, 40(2), 92–103. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000280>
- Mikula, G. (2003). Testing an attribution-of-blame model of judgments of injustice. *European Journal of Social Psychology*, 33(6), 793–811. <https://doi.org/10.1002/ejsp.184>
- Milfont, T. L., Bain, P. G., Kashima, Y., Corral-Verdugo, V., Pasquali, C., Johansson, L.-O., ... Einarsdóttir, G. (2017). On the Relation Between Social Dominance Orientation and Environmentalism. *Social Psychological and Personality Science*, 9(7), 802–814. <https://doi.org/10.1177/1948550617722832>
- Milfont, T. i Fischer, R. (2010). Testing measurement invariance across groups: applications in cross-cultural research. *International Journal of Psychological Research*, 3(1), 111–130. <https://doi.org/10.21500/20112084.857>
- Miller, J. D., Dir, A., Gentile, B., Wilson, L., Pryor, L. R. i Campbell, W. K. (2010). Searching for a Vulnerable Dark Triad: Comparing Factor 2 Psychopathy, Vulnerable Narcissism, and Borderline Personality Disorder. *Journal of Personality*, 78(5), 1529–1564. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00660.x>

- Miller, S. i Feltes, J. (2021). The definition of terrorism. U S. Miller, A. Henschke i J. Feltes (ur.), *Counter-Terrorism*. Edward Elgar Publishing. <https://www.elgaronline.com/downloadpdf/edcoll/9781800373068/9781800373068.00009.pdf>
- Moghaddam, F. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist*, 60(2), 161–169. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.60.2.161>
- Mondak, J. J., Hibbing, M. V., Canache, D., Seligson, M. A. i Anderson, M. R. (2010). Personality and Civic Engagement: An Integrative Framework for the Study of Trait Effects on Political Behavior. *American Political Science Review*, 104(1), 85–110. <https://doi.org/10.1017/s0003055409990359>
- Morgades-Bamba, C. I., Raynal, P. i Chabrol, H. (2018). Exploring the Radicalization Process in Young Women. *Terrorism and Political Violence*, 32(7), 1439–1457. <https://doi.org/10.1080/09546553.2018.1481051>
- Moshagen, M., Hilbig, B. E. i Zettler, I. (2018). The dark core of personality. *Psychological Review*, 125(5), 656–688. <https://doi.org/10.1037/rev0000111>
- Moshagen, M., Zettler, I. i Hilbig, B. E. (2020). Measuring the dark core of personality. *Psychological Assessment*, 32(2), 182–196. <https://doi.org/10.1037/pas0000778>
- Moskalenko, S. i McCauley, C. (2009). Measuring Political Mobilization: The Distinction Between Activism and Radicalism. *Terrorism and Political Violence*, 21(2), 239–260. <https://doi.org/10.1080/09546550902765508>
- Moyano, M. i Trujillo, H. M. (2014). Intention of activism and radicalism among Muslim and Christian youth in a marginal neighbourhood in a Spanish city / Intención de activismo y radicalismo de jóvenes musulmanes y cristianos residentes en un barrio marginal de una ciudad española. *Revista de Psicología Social*, 29(1), 90–120. <https://doi.org/10.1080/02134748.2013.878571>
- Muthén, B. (2004). Latent Variable Analysis: Growth Mixture Modeling and Related Techniques for Longitudinal Data. U D. Kaplan (ur.), *SAGE Handbook of Quantitative Methodology for the Social Sciences* (str. 346–369). SAGE publications. <https://doi.org/10.4135/9781412986311.n19>
- MYPLACE. (2015). *Final Report Summary - MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement)*. CORDIS, European Commission. <https://cordis.europa.eu/project/id/266831/reporting>
- Nash, K. A., McGregor, I i Prentice, M. (2011). Threat and defense as goal regulation: from implicit goal conflict to anxious uncertainty, reactive approach motivation, and ideological extremism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 1291–1301. <https://doi.org/10.1037/a0025944>
- Neumann, P. R. (2013). The trouble with radicalization. *International affairs*, 89(4), 873-893. <https://doi.org/10.1111/1468-2346.12049>
- Nieburg, H. L. (1969). *Political violence: The behavioral process*. New York: St. Martin's Press.
- Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric theory* (2. izdanje). New York: McGraw-Hill.

- Nussio, E. (2020). The Role of Sensation Seeking in Violent Armed Group Participation. *Terrorism and Political Violence*, 32(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/09546553.2017.1342633>
- Nussio, E., Bove, V. i Steele, B. (2019). The consequences of terrorism on migration attitudes across Europe. *Political Geography*, 75, 102047. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2019.102047>
- Nylund, K. L., Asparouhov, T. i Muthén, B. O. (2007). Deciding on the number of classes in latent class analysis and growth mixture modeling: A Monte Carlo simulation study. *Structural equation modeling: A multidisciplinary Journal*, 14(4), 535–569. <https://doi.org/10.1080/10705510701575396>
- Nylund-Gibson, K. i Choi, A. Y. (2018). Ten frequently asked questions about latent class analysis. *Translational Issues in Psychological Science*, 4(4), 440–461. <https://doi.org/10.1037/tps0000176>
- O'Meara, A., Davies, J. i Hammond, S. (2011). The psychometric properties and utility of the Short Sadistic Impulse Scale (SSIS). *Psychological Assessment*, 23(2), 523–531. <https://doi.org/10.1037/a0022400>
- Obaidi, M., Bergh, R., Akrami, N. i Anjum, G. (2019). Group-Based Relative Deprivation Explains Endorsement of Extremism Among Western-Born Muslims. *Psychological Science*, 30(4), 596–605. <https://doi.org/10.1177/0956797619834879>
- Obaidi, M., Bergh, R., Sidanius, J. i Thomsen, L. (2017). The Mistreatment of My People: Victimization by Proxy and Behavioral Intentions to Commit Violence Among Muslims in Denmark. *Political Psychology*, 39(3), 577–593. <https://doi.org/10.1111/pops.12435>
- Oei, T. P. S. i Goh, Z. (2014). Interactions Between Risk and Protective Factors on Problem Gambling in Asia. *Journal of Gambling Studies*, 31(2), 557–572. <https://doi.org/10.1007/s10899-013-9440-3>
- Olsson, T., Barcellos, L. F. i Alfredsson, L. (2016). Interactions between genetic, lifestyle and environmental risk factors for multiple sclerosis. *Nature Reviews Neurology*, 13(1), 25–36. <https://doi.org/10.1038/nrneurol.2016.187>
- Pahljina-Reinić, R. i Kukić, M. (2015). Ciljne orijentacije studenata i prilagodba na studij. *Psihologijske teme*, 24(3), 543–556. <https://hrcak.srce.hr/file/219528>
- Pailing, A., Boon, J. i Egan, V. (2014). Personality, the Dark Triad and violence. *Personality and Individual Differences*, 67, 81–86. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.11.018>
- Parkhurst, J. (2017). *The politics of evidence: From evidence-based policy to the good governance of evidence*. Routledge.
- Parmač Kovačić, M., Galić, Z. i Jerneić, Ž. (2014). Social Desirability Scales as Indicators of Self-Enhancement and Impression Management. *Journal of Personality Assessment*, 96(5), 532–543. <https://doi.org/10.1080/00223891.2014.916714>
- Paulhus, D. L. (2014). Toward a Taxonomy of Dark Personalities. *Current Directions in Psychological Science*, 23(6), 421–426. <https://doi.org/10.1177/0963721414547737>

- Paulhus, D. L. i Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556–563. [https://doi.org/10.1016/s0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/s0092-6566(02)00505-6)
- Pavlović, T. i Franc, R. (2019, studeni 7-8). *Grize li pas koji laje? Odnos podrške političkom nasilju i njegove stvarne primjene na uzorku mladih Europljana* [PowerPoint prezentacija]. Politološki razgovori 2019., Zagreb, Hrvatska. <https://www.bib.irb.hr/1031150>
- Pavlović, T. i Franc, R. (2020, listopad 1-3). *Psihometrijska svojstva ljestvice aktivističkih i ekstremističkih namjera na uzorku odraslih Hrvata* [PowerPoint prezentacija]. 22. Dani psihologije u Zadru, Zadar, Hrvatska. <https://www.bib.irb.hr/1083115>
- Pavlović, T. i Franc, R. (2021). Antiheroes fueled by injustice: dark personality traits and perceived group relative deprivation in the prediction of violent extremism. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1080/19434472.2021.1930100>
- Pavlović, T. i Rajter, M. (2020). Differences in the Relationship between Personal Values and the Dark Triad in Men and Women. *Društvena Istraživanja*, 29(3), 349–371. <https://doi.org/10.5559/di.29.3.01>
- Pavlović, T. i Wertag, A. (2021). Proviolence as a mediator in the relationship between the dark personality traits and support for extremism. *Personality and Individual Differences*, 168(1), 110374. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110374>
- Pavlović, T., Moskalenko, S. i McCauley, C. (2021). Bifactor analyses provide uncorrelated measures of activism intentions and radicalism intentions. *Dynamics of Asymmetric Conflict*. Prethodna online publikacija. <https://doi.org/10.1080/17467586.2021.1980220>
- Pettigrew, T. F. (2002). Summing up: Relative deprivation as a key social psychological concept. U I. Walker i H. J. Smith (ur.), *Relative deprivation: Specification, development, and integration* (str. 351–373). Cambridge University Press.
- Pettinger, T. (2017). De-radicalization and counter-radicalization: Valuable tools combating violent extremism, or harmful methods of subjugation? *Journal for Deradicalization*, 12, 1-59. <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/109>
- Piatak, J., Mohr, Z. i Leland, S. (2017). Bureaucratic accountability in third-party governance: Experimental evidence of blame attribution during times of budgetary crisis. *Public Administration*, 95(4), 976-989. <https://doi.org/10.1111/padm.12341>
- Pilkington, H. (2016). *'Loud and Proud': Passion and Politics in the English Defence League*, Manchester: Manchester University Press.
- Pisoiu, D., Zick, A., Srowig, F., Roth, V. i Seewald, K. (2020). Factors of Individual Radicalization into Extremism, Violence and Terror—the German Contribution in a Context. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 14(2), 1-13. <https://doi.org/10.4119/ijcv-3803>
- Plakoudas, S. (2016). The debt crisis and Greece's changing political discourse. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 40(2), 307-314. <https://doi.org/10.1017/byz.2016.10>

- Poli, A. i Arun, O. (2019). Meta-ethnographic Synthesis. Qualitative Studies on Inequality and Radicalisation. *DARE—Dialogue about Radicalisation and Equality*. <http://www.dare-h2020.org/publications>
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M. i Malle, B. F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4), 741–763. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741>
- Putnick, D. L. i Bornstein, M. H. (2016). Measurement invariance conventions and reporting: The state of the art and future directions for psychological research. *Developmental Review*, 41, 71–90. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2016.06.004>
- R Core Team (2021). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Beč, Austrija. <https://www.R-project.org/>
- Raine, A., Dodge, K., Loeber, R., Gatzke-Kopp, L., Lynam, D., Reynolds, C., ... i Liu, J. (2006). The reactive–proactive aggression questionnaire: Differential correlates of reactive and proactive aggression in adolescent boys. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 32(2), 159–171. <https://doi.org/10.1002/ab.20115>
- Ray, S., Danks, N. P. i Estrada, J. M. V. (2020). *semnr: Domain-Specific Language for Building and Estimating Structural Equation Models*. R package version 1.1.0. <https://CRAN.R-project.org/package=semnr>
- Reise, S. P. (2012). The Rediscovery of Bifactor Measurement Models. *Multivariate Behavioral Research*, 47(5), 667–696. <https://doi.org/10.1080/00273171.2012.715555>
- Revelle, W. (2018) *psych: Procedures for personality and psychological research*. <https://CRAN.R-project.org/package=psych>
- Rhemtulla, M., Brosseau-Liard, P. É. i Savalei, V. (2012). When can categorical variables be treated as continuous? A comparison of robust continuous and categorical SEM estimation methods under suboptimal conditions. *Psychological Methods*, 17(3), 354–373. <https://doi.org/10.1037/a0029315>
- Richardson, E. N. i Boag, S. (2016). Offensive defenses: The mind beneath the mask of the dark triad traits. *Personality and Individual Differences*, 92, 148–152. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.12.039>
- Rink, A. i Sharma, K. (2016). The Determinants of Religious Radicalization. *Journal of Conflict Resolution*, 62(6), 1229–1261. <https://doi.org/10.1177/0022002716678986>
- Rosenberg, J. M., Beymer, P. N., Anderson, D. J., Van Lissa, C. J., & Schmidt, J. A. (2019). tidyLPA: An R package to easily carry out Latent Profile Analysis (LPA) using open-source or commercial software. *Journal of Open Source Software*, 3(30), 978. <https://doi.org/10.21105/joss.00978>
- Rosenberg, M. J. i Hovland, C. I. (1960). Cognitive, affective, and behavioral components of attitude. U M. J. Rosenberg, C. I. Hovland, W. J. McGuire, R. P. Abelson i J. W. Brehm (ur.), *Attitude organization and change: An analysis of consistency among attitude components* (str. 1–14). New Haven, CT: Yale University Press.

- Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(2), 1-36. <http://www.jstatsoft.org/v48/i02/>
- Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. Berkeley: University of California Press.
- Saeri, A. K., Iyer, A. i Louis, W. R. (2015). Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation Predict Outsiders' Responses to an External Group Conflict: Implications for Identification, Anger, and Collective Action. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 15(1), 303–332. <https://doi.org/10.1111/asap.12081>
- Sageman, M. (2004). *Understanding Terror Networks*. University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9780812206791>
- Sageman, M. (2008). *Leaderless Jihad*. University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9780812206784>
- Saito, M., Kondo, K., Kondo, N., Abe, A., Ojima, T. i Suzuki, K. (2014). Relative Deprivation, Poverty, and Subjective Health: JAGES Cross-Sectional Study. *PLoS ONE*, 9(10), e111169. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0111169>
- Saito, M., Kondo, N., Oshio, T., Tabuchi, T. i Kondo, K. (2019). Relative Deprivation, Poverty, and Mortality in Japanese Older Adults: A Six-Year Follow-Up of the JAGES Cohort Survey. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(2), 182. <https://doi.org/10.3390/ijerph16020182>
- Salvia, V. (2021, studeni 22). Program za brojanje ljudi procijenio koliko je bilo prosvjednika, evo brojki. *Index.hr*. https://www.index.hr/vijesti/clanak/koliko-je-ljudi-bilo-na-prosvjedu-evo-sto-kaze-program-za-brojanje/2320256.aspx?index_ref=naslovnica_vijesti_ostalo_d
- Sandler, T. i Enders, W. (2008). Economic consequences of terrorism in developed and developing countries: An overview. U P. Keefer i N. Loayza (ur.), *Terrorism, Economic Development, and Political Openness* (str. 17–47). Cambridge. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511754388.002>
- Satorra, A. i Bentler, P. M. (1994). Corrections to test statistics and standard errors in covariance structure analysis. U A. Von Eye i C. C. Clogg (ur.), *Latent variables analysis: Applications for development research* (str. 399–419). Newbury Park, CA: Sage.
- Satorra, A. i Bentler, P.M. (2001). A scaled difference chi-square test statistic for moment structure analysis. *Psychometrika*, 66(4), 507–514. <https://doi.org/10.1007/BF02296192>
- Satorra, A. i Bentler, P. M. (2010). Ensuring positiveness of the scaled difference chi-square test statistic. *Psychometrika*, 75(2), 243-248. <https://doi.org/10.1007/s11336-009-9135-y>
- Savard, C., Simard, C. i Jonason, P. K. (2017). Psychometric properties of the French-Canadian version of the Dark Triad Dirty Dozen. *Personality and Individual Differences*, 119, 122–128. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.06.044>
- Scarcella, A., Page, R. i Furtado, V. (2016). Terrorism, Radicalisation, Extremism, Authoritarianism and Fundamentalism: A Systematic Review of the Quality and Psychometric Properties of Assessments. *PLOS ONE*, 11(12), e0166947. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0166947>

- Schaakxs, R., Comijs, H. C., van der Mast, R. C., Schoevers, R. A., Beekman, A. T. F. i Penninx, B. W. J. H. (2017). Risk Factors for Depression: Differential Across Age? *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 25(9), 966–977. <https://doi.org/10.1016/j.jagp.2017.04.004>
- Schils, N. i Verhage, A. (2017). Understanding how and why young people enter radical or violent extremist groups. *International Journal of Conflict and Violence (IJCV)*, 11, 1-17. <https://doi.org/10.4119/ijcv-3084>
- Schmalor, A. i Heine, S. J. (2021). The Construct of Subjective Economic Inequality. *Social Psychological and Personality Science*, 13(1), 210–219. <https://doi.org/10.1177/1948550621996867>
- Schmid, A. (2013). *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. Terrorism and Counter-Terrorism Studies. <https://doi.org/10.19165/2013.1.02>
- Schmitt, M. i Maes, J. (2002). Stereotypic ingroup bias as self-defense against relative deprivation: evidence from a longitudinal study of the German unification process. *European Journal of Social Psychology*, 32(3), 309–326. <https://doi.org/10.1002/ejsp.91>
- Schmitt, M., Maes, J. i Widaman, K. (2010). Longitudinal effects of egoistic and fraternal relative deprivation on well-being and protest. *International Journal of Psychology*, 45(2), 122–130. <https://doi.org/10.1080/00207590903165067>
- Schoemann, A. M. i Jorgensen, T. D. (2021). Testing and interpreting latent variable interactions using the semTools package. *Psych*, 3(3), 322-335. <https://doi.org/10.3390/psych3030024>
- Schuurman, B. (2019). Topics in terrorism research: reviewing trends and gaps, 2007-2016. *Critical Studies on Terrorism*, 12(3), 463-480. <https://doi.org/10.1080/17539153.2019.1579777>
- Sedgwick, M. (2010). The Concept of Radicalization as a Source of Confusion. *Terrorism and Political Violence*, 22(4), 479–494. <https://doi.org/10.1080/09546553.2010.491009>
- Seuntjens, T. G., Zeelenberg, M., van de Ven, N. i Breugelmans, S. M. (2015). Dispositional greed. *Journal of Personality and Social Psychology*, 108(6), 917–933. <https://doi.org/10.1037/pspp0000031>
- Sharma, B. R. (1991). The Determinants and Consequences of Relative Deprivation among Public Sector Managers. *Indian Journal of Industrial Relations*, 27(2), 1-25. <https://www.jstor.org/stable/27767190>
- Sheldon, K. M., Cheng, C. i Hilpert, J. (2011). Understanding Well-Being and Optimal Functioning: Applying the Multilevel Personality in Context (MPIC) Model. *Psychological Inquiry*, 22(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/1047840x.2011.532477>
- Sievert, M., Vogel, D., Reinders, T. i Ahmed, W. (2020). The power of conformity in citizens' blame: Evidence from a survey experiment. *Public Performance & Management Review*, 43(1), 53-80. <https://doi.org/10.1080/15309576.2019.1660189>
- Sijtsema, J. J., Garofalo, C., Jansen, K. i Klimstra, T. A. (2019). Disengaging from evil: Longitudinal associations between the dark triad, moral disengagement, and antisocial

- behavior in adolescence. *Journal of abnormal child psychology*, 47(8), 1351-1365. <https://doi.org/10.1007/s10802-019-00519-4>
- Silke, A. (2008). Research on terrorism. U H. Chen, E. Reid, J. Sinai, A. Silke i B. Ganor (ur.), *Terrorism informatics* (str. 27-50). Boston, MA: Springer.
- Singh, R. (2009). Does my structural model represent the real phenomenon?: a review of the appropriate use of Structural Equation Modelling (SEM) model fit indices. *The Marketing Review*, 9(3), 199-212. <https://doi.org/10.1362/146934709X467767>
- Smith, H. J. i Pettigrew, T. F. (2015). Advances in Relative Deprivation Theory and Research. *Social Justice Research*, 28(1), 1–6. <https://doi.org/10.1007/s11211-014-0231-5>
- Smith, H. J., Pettigrew, T. F., Pippin, G. M. i Bialosiewicz, S. (2011). Relative Deprivation. *Personality and Social Psychology Review*, 16(3), 203–232. <https://doi.org/10.1177/1088868311430825>
- Smith, L. G. E., Blackwood, L. i Thomas, E. F. (2020). The Need to Refocus on the Group as the Site of Radicalization. *Perspectives on Psychological Science*, 15(2), 327–352. <https://doi.org/10.1177/1745691619885870>
- Spurk, D., Hirschi, A., Wang, M., Valero, D. i Kauffeld, S. (2020). Latent profile analysis: A review and “how to” guide of its application within vocational behavior research. *Journal of Vocational Behavior*, 120, 103445. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103445>
- Scrucca, L., Fop, M., Murphy, T. B. i Raftery, A. E. (2016). mclust 5: clustering, classification and density estimation using Gaussian finite mixture models. *The R journal*, 8(1), 289-317. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5096736/>
- Stankov, L., Higgins, D., Saucier, G. i Knežević, G. (2010). Contemporary militant extremism: A linguistic approach to scale development. *Psychological Assessment*, 22(2), 246–258. <https://doi.org/10.1037/a0017372>
- Stankov, L., Knežević, G., Petrović, B., Međedović, J. i Lazarević, L. B. (2019). Militant extremist mindset in post-conflict regions of the balkans. *Journal for Deradicalization*, 19, 185-218. <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/download/221/161>
- Stankov, L., Knežević, G., Saucier, G., Radović, B. i Milovanović, B. (2018). Militant Extremist Mindset and the Assessment of Radicalization in the General Population. *Journal of Individual Differences*, 39(2), 88–98. <https://doi.org/10.1027/1614-0001/a000253>
- Steiger, J. H. (1990). Structural model evaluation and modification: An interval estimation approach. *Multivariate Behavioral Research*, 25(2), 173–180. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr2502_4
- Steinmetz, H., Davidov, E. i Schmidt, P. (2011). Three approaches to estimate latent interaction effects: Intention and perceived behavioral control in the theory of planned behavior. *Methodological Innovations Online*, 6(1), 95-110. <https://doi.org/10.4256/mio.2010.0030>
- Stephan, W. G. i Renfro, C. L. (2002). The role of threat in intergroup relations. U: Mackie, D. M. i Smith, E. R. (Ur.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups* (str. 191–207). New York: Psychology Press.

- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. U S. Oskamp (ur.), *Reducing prejudice and discrimination* (str. 33-56). Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Stephan, W. G., Ybarra, O. i Rios, K. (2016). Intergroup threat theory. U T. Nelson (ur.), *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination* (str. 43-60). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Stevens, T. i Neumann, P. R. (2009). *Countering Online Radicalisation: A Strategy for Action*. International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence and Community Security Trust. <https://icsr.info/wp-content/uploads/2010/03/ICSR-Report-The-Challenge-of-Online-Radicalisation-A-Strategy-for-Action.pdf>
- Stice, E. i Desjardins, C. D. (2018). Interactions between risk factors in the prediction of onset of eating disorders: Exploratory hypothesis generating analyses. *Behaviour Research and Therapy*, 105, 52–62. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2018.03.005>
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., Devinney, L. C., Star, S. A. i Williams, R. M. J. (1949). *The American Soldier, Vol. 1: Adjustment during army life*. Princeton university press.
- Subramanyam, M., Kawachi, I., Berkman, L. i Subramanian, S. V. (2009). Relative deprivation in income and self-rated health in the United States. *Social Science & Medicine*, 69(3), 327–334. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.06.008>
- Suh, H. N. i Flores, L. Y. (2017). Relative Deprivation and Career Decision Self-Efficacy: Influences of Self-Regulation and Parental Educational Attainment. *The Career Development Quarterly*, 65(2), 145–158. <https://doi.org/10.1002/cdq.12088>
- Sundar, A., Kardes, F. i Noseworthy, T. (2014). Inferences on negative labels and the horns effect. *Advances in consumer research*, 42, 377-380. https://www.acrwebsite.org/volumes/v42/acr_v42_17020.pdf
- Swann, W. B. i Buhrmester, M. D. (2015). Identity fusion. *Current Directions in Psychological Science*, 24(1), 52-57. <https://doi.org/10.1177/0963721414551363>
- Taasoobshirazi, G. i Wang, S. (2016). The performance of the SRMR, RMSEA, CFI, and TLI: An examination of sample size, path size, and degrees of freedom. *Journal of Applied Quantitative Methods*, 11(3), 31-39. http://jaqm.ro/issues/volume-11,issue-3/pdfs/2_GI_SH.pdf
- Taylor, M. i Horgan, J. (2001). The Psychological and Behavioural Bases of Islamic Fundamentalism. *Terrorism and Political Violence*, 13(4), 37–71. <https://doi.org/10.1080/09546550109609699>
- Tein, J. Y., Coxe, S. i Cham, H. (2013). Statistical power to detect the correct number of classes in latent profile analysis. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 20(4), 640-657. <https://doi.org/10.1080/10705511.2013.824781>
- Thomas, E. F., Mavor, K. I. i McGarty, C. (2011). Social identities facilitate and encapsulate action-relevant constructs. *Group Processes & Intergroup Relations*, 15(1), 75–88. <https://doi.org/10.1177/1368430211413619>
- Thorndike, E.L. (1920). A constant error in psychological ratings. *Journal of Applied Psychology*, 4(1), 25–29. <https://doi.org/10.1037/h0071663>

- Tougas, F., Beaton, A. M. i Veilleux, F. (1991). Why Women Approve of Affirmative Action: The Study of a Predictive Model. *International Journal of Psychology*, 26(6), 761–776. <https://doi.org/10.1080/00207599108247164>
- Tropp, L. R. i Wright, S. C. (1999). Ingroup identification and relative deprivation: an examination across multiple social comparisons. *European Journal of Social Psychology*, 29(5-6), 707–724. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(199903/05\)29:2/3<411::AID-EJSP952>3.0.CO;2-8](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(199903/05)29:2/3<411::AID-EJSP952>3.0.CO;2-8)
- Tu, Y.-K. (2009). Commentary: Is structural equation modelling a step forward for epidemiologists? *International Journal of Epidemiology*, 38(2), 549–551. <https://doi.org/10.1093/ije/dyn346>
- Tugwell, M. (1986). Terrorism and propaganda: Problem and response. *Journal of Conflict Studies*, 6(2), 5-15. <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/download/14713/15782>
- Urdinola-Contreras, B. P. (2018). War is not healthy. Political violence and infant health outcomes in Colombia. *Revista de Salud Pública*, 20(3), 326–333. <https://doi.org/10.15446/rsap.v20n3.55430>
- Valentino, B. A. (2014). Why We Kill: The Political Science of Political Violence against Civilians. *Annual Review of Political Science*, 17(1), 89–103. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-082112-141937>
- Van Stekelenburg, J. (2017). Radicalization and violent emotions. *PS: Political Science & Politics*, 50(04), 936–939. <https://doi.org/10.1017/s1049096517001020>
- Van Zomeren, M. (2013). Four Core Social-Psychological Motivations to Undertake Collective Action. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(6), 378–388. <https://doi.org/10.1111/spc3.12031>
- Van Zomeren, M., Postmes, T. i Spears, R. (2008). Toward an integrative social identity model of collective action: A quantitative research synthesis of three socio-psychological perspectives. *Psychological Bulletin*, 134(4), 504–535. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.134.4.504>
- Vanneman, R. D. i Pettigrew, T. F. (1972). Race and Relative Deprivation in the Urban United States. *Race*, 13(4), 461–486. <https://doi.org/10.1177/030639687201300404>
- Vaughan, R. S. i Madigan, D. J. (2020). The winner takes it all: The mediating role of competitive orientations in the Dark Triad and sport task performance relationship. *European Journal of Sport Science*, 21(8), 1183–1192. <https://doi.org/10.1080/17461391.2020.1825822>
- Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E. i Barton, G. (2020). The Three Ps of Radicalization: Push, Pull and Personal. A Systematic Scoping Review of the Scientific Evidence about Radicalization Into Violent Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, 43(10), 854–854. <https://doi.org/10.1080/1057610x.2018.1505686>
- Vernon, P. A., Villani, V. C., Vickers, L. C. i Harris, J. A. (2008). A behavioral genetic investigation of the Dark Triad and the Big 5. *Personality and Individual Differences*, 44(2), 445-452. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.09.007>

- Wang, C.-H., Weng, D. L.-C. i Tsai, C. (2019). Personality traits and political participation in Taiwan: a mediation approach. *Political Science*, 71(3), 175–192. <https://doi.org/10.1080/00323187.2020.1767506>
- Webster, G. D. i Wongsomboon, V. (2020). *The Hateful Eight (H8): An Efficient Multifaceted Approach to the Short Dark Tetrad (SD4)*. PsyArXiv. <https://doi.org/10.31234/osf.io/pr4u6>
- Webster, M. M. i Ward, A. J. W. (2010). Personality and social context. *Biological Reviews*, 86(4), 759–773. <https://doi.org/10.1111/j.1469-185x.2010.00169.x>
- Weigel, R. H., Hessing, D. J. i Elffers, H. (1999). Egoism: Concept, measurement and implications for deviance. *Psychology, Crime & Law*, 5, 349–378. <https://doi.org/10.1080/10683169908401777>
- Weiner, B. (1985). An attributional theory of achievement motivation and emotion. *Psychological Review*, 92(4), 548–573. <https://doi.org/10.1037/0033-295x.92.4.548>
- Weiner, B., Osborne, D. i Rudolph, U. (2010). An Attributional Analysis of Reactions to Poverty: The Political Ideology of the Giver and the Perceived Morality of the Receiver. *Personality and Social Psychology Review*, 15(2), 199–213. <https://doi.org/10.1177/1088868310387615>
- Weiner, B., Perry, R. P. i Magnusson, J. (1988). An attributional analysis of reactions to stigmas. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55(5), 738–748. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.55.5.738>
- Weller, B. E., Bowen, N. K. i Faubert, S. J. (2020). Latent class analysis: a guide to best practice. *Journal of Black Psychology*, 46(4), 287–311. <https://doi.org/10.1177/0095798420930932>
- White, H. (1982). Maximum likelihood estimation of misspecified models. *Econometrica*, 50, 1–25. <https://doi.org/10.2307/1912526>
- Whiteley, P., Larsen, E., Goodwin, M. i Clarke, H. (2021). Party activism in the populist radical right: The case of the UK Independence Party. *Party Politics*, 27(4), 644–655. <https://doi.org/10.1177/1354068819880142>
- Wicker, A. W. (1969). Attitudes versus actions: The relationship of verbal and overt behavioral responses to attitude objects. *Journal of Social Issues*, 25(4), 41–78. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1969.tb00619.x>
- Wickham, H. (2016). *ggplot2: Elegant graphics for data analysis*. Springer.
- Wickham, H. (2021). *tidyr: Tidy Messy Data*. <https://CRAN.R-project.org/package=tidyr>
- Wickham, H. i Bryan, J. (2019). *readxl: Read Excel Files*. <https://CRAN.R-project.org/package=readxl>
- Wickham, H., Francois, R., Henry, L. i Müller, K. (2021). *dplyr: A Grammar of Data Manipulation*. <https://cran.r-project.org/web/packages/dplyr/index.html>
- Wiktorowicz, Q. (2005). *Radical Islam rising: Muslim extremism in the West*. Oxford: Rowman & Littlefield.

- Williams, G.A. i Kibowski, F. (2016). Latent Class Analysis and Latent Profile Analysis. U L.A. Jackson i D.S. Glenwick (ur.), *Handbook of Methodological Approaches to Community-Based Research: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods* (str. 143-151). New York: Oxford University Press.
- Wilner, A. S. i Dubouloz, C. J. (2011). Transformative radicalization: Applying learning theory to Islamist radicalization. *Studies in Conflict & Terrorism*, 34(5), 418-438. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2011.561472>
- Wing, C., Simon, K. i Bello-Gomez, R. A. (2018). Designing difference in difference studies: best practices for public health policy research. *Annual review of public health*, 39, 453-469. <https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-040617-013507>
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D. i Hasisi, B. (2019). A Field-Wide Systematic Review and Meta-analysis of Putative Risk and Protective Factors for Radicalization Outcomes. *Journal of Quantitative Criminology*, 36(3), 407-447. <https://doi.org/10.1007/s10940-019-09439-4>
- Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D. i Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, 17(3). <https://doi.org/10.1002/cl2.1174>
- Xie, X., Wang, Y., Wang, P., Zhao, F. i Lei, L. (2018). Basic psychological needs satisfaction and fear of missing out: Friend support moderated the mediating effect of individual relative deprivation. *Psychiatry Research*, 268, 223-228. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2018.07.025>
- Yentes R.D. i Wilhelm, F. (2021). *careless: Procedures for computing indices of careless responding*. <https://CRAN.R-project.org/package=careless>
- Yitzhaki, S. (1979). Relative Deprivation and the Gini Coefficient. *The Quarterly Journal of Economics*, 93(2), 321-324. <https://doi.org/10.2307/1883197>
- Yuan, K.-H. i Bentler, P. M. (1998). Normal theory based test statistics in structural equation modelling. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 51(2), 289-309. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8317.1998.tb00682.x>
- Zagefka, H. i Brown, R. (2005). Comparisons and Perceived Deprivation in Ethnic Minority Settings. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(4), 467-482. <https://doi.org/10.1177/0146167204271711>
- Zajenkowski, M., Maciantowicz, O., Szymaniak, K. i Urban, P. (2018). Vulnerable and Grandiose Narcissism Are Differentially Associated With Ability and Trait Emotional Intelligence. *Frontiers in Psychology*, 9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01606>
- Zayas, V., Shoda, Y. i Ayduk, O. N. (2002). Personality in Context: An Interpersonal Systems Perspective. *Journal of Personality*, 70(6), 851-900. <https://doi.org/10.1111/1467-6494.05026>
- Zyphur, M. J. (2009). When mindsets collide: Switching analytical mindsets to advance organization science. *Academy of Management Review*, 34(4), 677-688. <https://doi.org/10.5465/amr.34.4.zok677>

Prilozi

Prilog 1. Rezultati analitičkih postupaka provedenih s ciljem osiguravanja valjanosti dobivenih rezultata

Tablica P1.

Rezultati provjere ekvivalentnosti mjera korištenih u sklopu ovog istraživanja s obzirom na uzorak

konstrukt	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvodena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (1 faktor)	konfiguralna	-	-	.062	.896	.050	-
	metrijska	16.46 (15)	.352	.059	.895	.054	-
	skalarna	22.23 (15)	.102	.058	.892	.055	-
egoistična relativna deprivacija (1 faktor)	konfiguralna	-	-	.125	.980	.025	-
	metrijska	1.06 (3)	.785	.090	.982	.029	-
	skalarna	1.96 (3)	.580	.074	.982	.030	-
fraternalistička relativna deprivacija (1 faktor)	konfiguralna	-	-	.071	.980	.028	-
	metrijska	7.47 (4)	.113	.065	.976	.037	-
	skalarna	6.22 (4)	.183	.06	.974	.038	-
stavovi o političkom nasilju (1 faktor)	konfiguralna	-	-	.071	.993	.015	-
	metrijska	1.83 (3)	.608	.051	.994	.020	-
	skalarna	1.34 (3)	.506	.041	.994	.021	-
stavovi o političkom nasilju i nenasilnom političkom djelovanju (2 faktora)	konfiguralna	-	-	.058	.980	.034	-
	metrijska	1.55 (5)	.907	.050	.982	.035	-
	skalarna	2.92 (5)	.712	.045	.983	.036	-
namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije (1 faktor)	konfiguralna	-	-	0	1	.007	-
	metrijska	8.35 (3)	.039	.040	.998	.033	-
	metrijska	2.03 (2)	.363	.000	1	.016	rad =~ radb
	skalarna	4.82 (3)	.185	0	1	.014	rad =~ radb
namjere sudjelovanja u radu nasilne i nenasilne organizacije (2 faktora)	konfiguralna	-	-	.019	.999	.022	-
	metrijska	13.91 (6)	.031	.032	.996	.033	-
	skalarna	7.016 (6)	.319	.03	.996	.034	-
namjere sudjelovanja u radu nasilne + nenasilne organizacije (bifaktor)	konfiguralna	-	-	0	1	.018	-
	metrijska	13.75 (9)	.131	.019	.999	.025	-
	skalarna	7.01 (6)	.320	.019	.999	.026	-

Napomena. =~ označava da je radi ostvarivanja parcijalne ekvivalentnosti otpuštena restrikcija sa zasićenja čestice radb. Prikazane su robusne verzije pokazatelja slaganja modela s podacima izračunate pomoću MLR korekcije (Brosseau-Liard i Savalei, 2014).

Tablica P2.

Bivarijatne korelacije između konstrukata proučavanih u ovom istraživanju izračunate na studentskom uzorku (n = 856, ispod dijagonale) i općem uzorku mladih (n = 140, iznad dijagonale)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(1) namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije	-	.59**	.32**	-.01	.34**	.34**
(2) stavovi o političkom nasilju	.59**	-	.48**	.16	.52**	.36**
(3) fraternalistička relativna deprivacija	.19**	.41**	-	.16	.14	.60**
(4) egoistična relativna deprivacija	.09**	.30**	.36**	-	.18*	.03
(5) opća mračna osobina ličnosti	.25**	.48**	-.01	.24**	-	-.02
(6) pripisana krivnja	.17**	.33**	.61**	.20**	-.04	-

* $p < .05$, ** $p < .01$

Napomena. Prikazane se korelacije odnose na međuodnose navedenih konstrukata temeljene na modelu koji je pokazao primjereno slaganje s podacima (robustni CFI = .945, robustna RMSEA = .033, 95% CI [.031, .036], SRMR = .052) te skalarnu ekvivalentnost.

Tablica P3a.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela sa stavovima o političkom nasilju kao kriterijem i pojedinačnim prediktorima (H1a-c) bez ponderiranja općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (H1a)	konfiguralna	-	-	.057	.899	.058	-
	metrijska	17.77 (18)	.471	.055	.899	.061	-
	skalarna	25.29 (18)	.117	.054	.897	.061	-
	regresije	0.33 (1)	.562	.054	.897	.061	-
fraternalistička relativna deprivacija (H1b)	konfiguralna	-	-	.043	.983	.029	-
	metrijska	10.76 (7)	.149	.043	.981	.034	-
	skalarna	8.44 (7)	.295	.041	.980	.035	-
	regresije	0.86 (1)	.354	.040	.980	.036	-
egoistična relativna deprivacija (H1c)	konfiguralna	-	-	.052	.983	.029	-
	metrijska	2.75 (6)	.938	.047	.984	.031	-
	skalarna	4.27 (6)	.640	.043	.985	.031	-
	regresije	1.86 (1)	.173	.043	.985	.036	-

Tablica P3b.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela sa stavovima o političkom nasilju kao kriterijem i pojedinačnim prediktorima (H1a-c) uz ponderiranje općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (H1a)	konfiguralna	-	-	.058	.898	.059	-
	metrijska	14.11 (18)	.722	.055	.900	.063	-
	skalarna	27.13 (18)	.077	.055	.898	.063	-
	regresije	0.16 (1)	.686	.054	.898	.063	-
fraternalistička relativna deprivacija (H1b)	konfiguralna	-	-	.045	.981	.031	-
	metrijska	18.66 (7)	.009	.048	.976	.039	-
	metrijska	7.20 (6)	.303	.043	.981	.035	frd ≈ frde
	skalarna	9.22 (7)	.237	.042	.980	.035	frd ≈ frde
egoistična relativna deprivacija (H1c)	konfiguralna	-	-	.047	.987	.029	-
	metrijska	7.03 (6)	.318	.044	.986	.033	-
	skalarna	2.20 (6)	.901	.039	.988	.033	-
	regresije	0.90 (1)	.344	.038	.988	.036	-

Tablica P4a.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem i pojedinačnim prediktorima (H2a-c) bez ponderiranja općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (H2a)	konfiguralna	-	-	.048	.942	.051	-
	metrijska	24.59 (18)	.136	.048	.940	.054	-
	skalarna	27.40 (18)	.072	.047	.938	.054	-
	regresije	0.54 (1)	.463	.047	.938	.055	-
fraternalistička relativna deprivacija (H2b)	konfiguralna	-	-	.026	.996	.027	-
	metrijska	16.35 (7)	.022	.034	.992	.036	-
	skalarna	11.32 (7)	.125	.034	.990	.037	-
	regresije	1.59 (1)	.207	.034	.990	.039	-
egoistična relativna deprivacija (H2c)	konfiguralna	-	-	.044	.991	.027	-
	metrijska	11.19 (6)	.083	.046	.989	.033	-
	skalarna	7.04 (6)	.317	.044	.989	.034	-
	regresije	1.17 (1)	.280	.043	.989	.036	-

Tablica P4b.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem i pojedinačnim prediktorima (H2a-c) uz ponderiranje općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (H2a)	konfiguralna	-	-	.050	.940	.052	-
	metrijska	20.76 (18)	.292	.049	.938	.055	-
	skalarna	30.27 (18)	.035	.048	.935	.056	-
	regresije	0.33 (1)	.565	.048	.936	.056	-
fraternalistička relativna deprivacija (H2b)	konfiguralna	-	-	.022	.997	.026	-
	metrijska	19.68 (7)	.006	.036	.991	.039	-
	metrijska	11.88 (6)	.065	.029	.994	.034	frd =~ frde
	skalarna	12.33 (7)	.090	.032	.992	.035	frd =~ frde
egoistična relativna deprivacija (H2c)	konfiguralna	-	-	.054	.987	.028	-
	metrijska	11.68 (6)	.069	.056	.984	.036	-
	skalarna	5.47 (6)	.485	.052	.985	.036	-
	regresije	0.11 (1)	.740	.051	.985	.037	-

Tablica P4c.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem u sklopu bifaktorskog S-I modela i pojedinačnim prediktorima (H2a-c) bez ponderiranja općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (H2a)	konfiguralna	-	-	.043	.950	.050	-
	metrijska	37.01 (25)	.058	.043	.948	.053	-
	skalarna	29.63 (21)	.100	.043	.946	.053	-
	regresije	0.23 (1)	.633	.043	.947	.053	-
fraternalistička relativna deprivacija (H2b)	konfiguralna	-	-	.032	.991	.035	-
	metrijska	29.67 (14)	.008	.035	.988	.041	-
	metrijska	20.96 (13)	.074	.033	.99	.039	rad_in=~radb
	skalarna	13.22 (10)	.212	.032	.989	.04	rad_in=~radb
egoistična relativna deprivacija (H2c)	konfiguralna	-	-	.043	.988	.033	-
	metrijska	23.89 (13)	.032	.044	.985	.038	-
	skalarna	9.43 (9)	.399	.042	.985	.039	-
	regresije	0.59 (1)	.442	.042	.985	.039	-

Tablica P4d.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela s namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem u sklopu bifaktorskog S-I modela i pojedinačnim prediktorima (H2a-c) uz ponderiranje općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
opća mračna osobina ličnosti (H2a)	konfiguralna	-	-	.045	.946	.051	-
	metrijska	30.20 (25)	.217	.045	.945	.054	-
	skalarna	30.90 (21)	.075	.044	.943	.055	-
	regresije	0.16 (1)	.694	.044	.944	.055	-
fraternalistička relativna deprivacija (H2b)	konfiguralna	-	-	.033	.990	.036	-
	metrijska	31.57 (14)	.005	.038	.986	.043	-
	metrijska	22.37 (13)	.050	.035	.988	.040	frd =~ frde
	skalarna	13.16 (10)	.215	.035	.987	.041	frd =~ frde
egoistična relativna deprivacija (H2c)	konfiguralna	-	-	.048	.985	.034	-
	metrijska	22.58 (13)	.047	.048	.982	.040	-
	skalarna	6.32 (9)	.707	.046	.983	.040	-
	regresije	0.01 (1)	.930	.045	.983	.040	-

Tablica P5a.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela sa stavovima o političkom nasilju kao kriterijem i relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima (H3a-b) bez ponderiranja općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
fraternalistička relativna deprivacija (H3a)	konfiguralna	-	-	.063	.931	.053	-
	metrijska	37.05 (11)	<.001	.065	.922	.060	-
	metrijska	17.27 (10)	.069	.062	.929	.056	frd =~ frde
	skalarna	13.45 (11)	.265	.061	.928	.056	frd =~ frde
	regresije	0.99 (3)	.803	.060	.929	.056	frd =~ frde
egoistična relativna deprivacija (H3b)	konfiguralna	-	-	.045	.977	.034	-
	metrijska	8.68 (9)	.467	.043	.977	.037	-
	skalarna	12.03 (9)	.212	.042	.976	.037	-
	regresije	2.06 (3)	.560	.041	.976	.038	-

Tablica P5b.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela sa stavovima o političkom nasilju kao kriterijem i relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima (H3a-b) s ponderiranjem općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
fraternalistička relativna deprivacija (H3a)	konfiguralna	-	-	.070	.918	.056	-
	metrijska	58.29 (11)	<.001	.075	.899	.069	-
	metrijska	17.86 (10)	.057	.069	.914	.056	frd =~ frde
	skalarna	16.99 (11)	.108	.068	.912	.056	frd =~ frde
	regresije	1.39 (3)	.707	.067	.913	.061	frd =~ frde
egoistična relativna deprivacija (H3b)	konfiguralna	-	-	.041	.981	.034	-
	metrijska	9.87 (9)	.361	.040	.980	.037	-
	skalarna	10.69 (9)	.298	.039	.980	.038	-
	regresije	2.21 (3)	.529	.038	.980	.039	-

Tablica P6.*Procjenjeni faktor inflacije varijance (VIF) za modele s latentnim interakcijama*

varijabla	fraternalistička (H3a i H4a)	egoistična (H3b i H4b)
relativna deprivacija	1.59	1.12
pripisana krivnja	1.68	1.11
latentna interakcija	1.07	1.14

Tablica P7a.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem i relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima (H4a-b) bez ponderiranja općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
fraternalistička relativna deprivacija (H4a)	konfiguralna	-	-	.062	.946	.051	-
	metrijska	37.92 (11)	<.001	.066	.937	.060	-
	metrijska	21.19 (10)	.020	.063	.942	.055	frd_odg =~ frde.odg
	skalarna	16.49 (11)	.265	.061	.941	.056	frd_odg =~ frde.odg
	regresije	4.71 (3)	.803	.061	.941	.057	frd_odg =~ frde.odg
egoistična relativna deprivacija (H4b)	konfiguralna	-	-	.038	.986	.028	-
	metrijska	14.22 (9)	.114	.039	.984	.033	-
	skalarna	15.02 (9)	.090	.039	.983	.033	-
	regresije	8.81 (3)	.032	.039	.983	.035	-

Tablica P7b.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem i relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima (H4a-b) s ponderiranjem općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uvedena izmjena
fraternalistička relativna deprivacija (H4a)	konfiguralna	-	-	.068	.938	.054	-
	metrijska	54.24 (11)	<.001	.074	.921	.068	-
	metrijska	20.23 (10)	.027	.068	.933	.059	frd_odg =~ frde.odg
	skalarna	20.21 (11)	.043	.067	.931	.059	frd_odg =~ frde.odg
	regresije	7.03 (3)	.071	.067	.93	.062	frd_odg =~ frde.odg
egoistična relativna deprivacija (H4b)	konfiguralna	-	-	.04	.985	.029	-
	metrijska	13.48 (9)	.142	.041	.983	.034	-
	skalarna	13.84 (9)	.128	.041	.982	.034	-
	regresije	12.92 (3)	.005	.042	.981	.037	-

Tablica P7c.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem u sklopu bifaktorskog S-1 modela i relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima (H4a-b) bez ponderiranja općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uveđena izmjena
fraternalistička relativna deprivacija (H4a)	konfiguralna	-	-	.051	.958	.048	-
	metrijska	54.74 (18)	<.001	.054	.950	.054	-
	metrijska	34.30 (17)	.008	.052	.955	.051	frd_odg =~ frde.odg
	metrijska	26.37 (16)	.050	.051	.956	.050	frd_odg =~ frde.odg; frda.odg
	skalarna	19.39 (14)	.151	.050	.955	.050	frd_odg =~ frde.odg; frda.odg
	regresije	5.06 (3)	.167	.050	.955	.051	frd_odg =~ frde.odg; frda.odg
egoistična relativna deprivacija (H4b)	konfiguralna	-	-	.036	.985	.032	-
	metrijska	26.08 (16)	.053	.036	.983	.036	-
	skalarna	20.20 (13)	.090	.036	.982	.037	-
	regresije	7.50 (3)	.057	.037	.982	.038	-

Tablica P7d.

Rezultati provjere ekvivalentnosti regresijskim modela namjerama sudjelovanja u radu nasilne organizacije kao kriterijem u sklopu bifaktorskog S-1 modela i relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao prediktorima (H4a-b) uz ponderiranje općeg uzorka mladih

prediktor	ekvivalentnost	$\Delta\chi^2$ (Δdf)	p	RMSEA	CFI	SRMR	uveđena izmjena
fraternalistička relativna deprivacija (H4a)	konfiguralna	-	-	.056	.951	.050	-
	metrijska	73.21 (18)	<.001	.060	.938	.061	-
	metrijska	31.70 (17)	.016	.056	.947	.054	frd_odg =~ frde.odg
	skalarna	20.73 (14)	.109	.055	.946	.054	frd_odg =~ frde.odg
	regresije	7.10 (3)	.069	.055	.946	.056	frd_odg =~ frde.odg
egoistična relativna deprivacija (H4b)	konfiguralna	-	-	.037	.984	.033	-
	metrijska	23.57 (16)	.099	.037	.982	.037	-
	skalarna	15.94 (13)	.252	.037	.982	.038	-
	regresije	11.01 (3)	.012	.037	.981	.039	-

Tablica P8.

Ishodi provedene analize latentnih profila s općom mračnom crtom ličnosti, egoističnom i fraternalističkom relativnom deprivacijom i pripisanom krivnjom kao indikatorima

Model	Profili	BIC	CAIC	KIC	Entropija	BLRT	BLRT - <i>p</i>
EEE	1	9263.33	9277.33	9213.80	1.00	-	-
EEE	2	9241.10	9260.10	9172.81	0.69	55.99	0.01
EEE	3	9230.13	9254.13	9143.07	0.58	44.74	0.01
EEE	4	9225.11	9254.11	9119.30	0.64	38.78	0.01
EEE	5	9252.82	9286.82	9128.24	0.51	6.06	0.30
EEE	6	9266.52	9305.52	9123.18	0.67	20.05	0.01
EEE	7	9281.22	9325.22	9119.12	0.63	19.06	0.03
VVV	1	9263.33	9277.33	9213.80	1.00	-	-
VVV	2	9250.68	9279.68	9144.87	0.56	113.93	0.01
VVV	3	9274.54	9318.54	9112.44	0.45	77.43	0.01
VVV	4	9359.75	9418.75	9141.37	0.57	16.07	0.84
VVV	5	9413.20	9487.20	9138.53	0.57	47.84	0.07
VVV	6	9457.24	9546.24	9126.29	0.61	57.24	0.03
VVV	7	9526.24	9630.24	9139.00	0.60	32.29	0.38

Tablica P9.

Korelacije vjerojatnosti pripadanja pojedinom latentnom profilu i kriterija istraživanja izračunate na združenom uzorku (N = 858) uz bifaktorski (S-1) model namjera sudjelovanja u radu nasilne organizacije

	namjere sudjelovanja u radu nasilne organizacije		stavovi o političkom nasilju
<i>p</i> (nedeprivirani)		-.12**	-.27**
<i>p</i> (dominantno egoistični deprivirani)		.06	.21**
<i>p</i> (dominantno fraternalistički deprivirani)		-.01	-.02
<i>p</i> (dominantno fraternalistički deprivirani uz visok rezultat na općoj mračnoj crti ličnosti)		.19**	.23**

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Prilog 2. Čestice upitnika korištenih za operacionalizaciju ključnih konstrukata

Mračne osobine ličnosti

Pred Vama se nalazi niz tvrdnji s kojima se neki ljudi više slažu, a drugi manje, a davanjem odgovora na njih omogućit ćete nam da Vas bolje upoznamo kao osobu. Zato nam je važno da što preciznije procijenite u kojoj se mjeri baš Vi s navedenim tvrdnjama slažete.

1. Mislim da ne bih trebao brinuti o drugima kad drugi ne brinu o meni.
2. Teško mi je gledati kako netko pati.
3. Jedino što je bitno jest moj osobni užitak.
4. Sve u svemu, bolje je biti beznačajan i pošten nego značajan i nepošten.
5. Volio bih da neki ljudi pate, čak i ako to znači da ću i ja patiti s njima.
6. Mudro je čuvati informacije koje kasnije mogu biti iskorištene protiv nekog.
7. Većina ljudi zaslužuje poštovanje.
8. Ljudi koje netko zlostavlja uglavnom su učinili nešto čime su to zaslužili.
9. Nastojim ne povrijediti druge dok ostvarujem svoje ciljeve.
10. Osveta treba biti brza i okrutna.
11. Ljudi koji se poigravaju sa mnom uvijek zažale.
12. Ne mogu zamisliti kako bi se netko mogao zabaviti zlostavljanjem nekog drugog.
13. Izbjegavam ponižavanje drugih ljudi.
14. Bilo bi mi jako neugodno da nekoga povrijedim.
15. Žao mi je ako stvari koje radim nekoga povrijede.
16. Primio bih udarac ako bi to značilo da će osoba koja mi nije draga primiti dva.

Mjerna ljestvica

1. Uopće se ne slažem
2. Uglavnom se ne slažem
3. Niti se slažem, niti se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U potpunosti se slažem

Egoistična relativna deprivacija

U nastavku nas zanima Vaše mišljenje o nekim razlikama u društvu. Molimo Vas da procijenite u kojoj se mjeri slažete sa sljedećim tvrdnjama.

Uzimajući u obzir svu materijalnu i nematerijalnu imovinu koju imam te prilike koje mi se u životu pružaju:

1. Osjećam se zakinuto kad razmišljam o onom što ja imam u usporedbi s onim što imaju drugi ljudi poput mene.
2. Osjećam se privilegirano u usporedbi s drugim ljudima oko sebe.
3. Osjećam se ogorčeno kad vidim koliko su drugi meni slični ljudi imućniji od mene.
4. Kad usporedim ono što ja imam s onim što imaju drugi ljudi poput mene, čini mi se da stojim prilično dobro.
5. Nezadovoljan sam onime što imam u usporedbi s onim što imaju ljudi poput mene.

Mjerna ljestvica

1. Uopće se ne slažem
2. U velikoj mjeri se ne slažem
3. Uglavnom se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U velikoj mjeri se slažem
6. U potpunosti se slažem

Fraternalistička relativna deprivacija

Uzimajući u obzir svu materijalnu i nematerijalnu imovinu koju imate te prilike koje vam se u životu pružaju, molimo Vas da procijenite u kojoj se mjeri slažete sa sljedećim tvrdnjama.

1. Ljudi poput mene trebali bi imati jednake prilike za napredak u životu kao i političari.
2. Ljudi poput mene uvijek će biti na dnu, a političari na vrhu društva.
3. Ljuti me ograničena mogućnost ljudi koji nemaju veze s politikom da napreduju u životu.
4. Mislim da su ljudi poput mene u lošijem položaju od političara jer ih političari ograničavaju.
5. Ljuti me što političari s visoka gledaju na ljude poput mene.

Mjerna ljestvica

1. Uopće se slažem
2. U velikoj mjeri se ne slažem
3. Uglavnom se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U velikoj mjeri se slažem
6. U potpunosti se slažem

Pripisivanje krivnje

U svakom društvu postoji nejednakost među različitim grupama ljudi. U kojoj su mjeri po Vašem mišljenju političari odgovorni za današnje nejednakosti u Hrvatskoj?

Mjerna ljestvica

0% - uopće nisu odgovorni

10%

20%

30%

40%

50%

60%

70%

80%

90%

100% - u potpunosti su odgovorni

Upitnik podrške političkom nasilju

Razmišljajući o pitanjima na koja ste i Vi upravo odgovarali, različiti ljudi dolaze do različitih zaključaka o tome kako bi trebalo rješavati problem političara koji svojim djelovanjem stvaraju ili produbljuju nejednakost. Molimo Vas da procijenite svoj stupanj slaganja sa sljedećim tvrdnjama. Svoje procjene možete davati na ljestvici od 1 do 6, pri čemu 1 znači da se uopće ne slažete s tvrdnjom, a 6 da se u potpunosti s njom slažete.

1. Kada političari stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu, građani bi im trebali zaprijetiti da ih zastraše.
2. Najgori političari zaslužuju pokoj u ciglu kroz prozor kako bi ih se zaustavilo u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti u društvu.
3. Ponekad je fizička sila jedini način sprečavanja štetne politike koja stvara ili produbljuje nejednakost u društvu.
4. Građani bi se pod svaku cijenu trebali riješiti političara koji stvaraju ili produbljuju nejednakost, makar i nasiljem.

Čestice podrške normativnom političkom djelovanju uključene u gornji upitnik:

1. Građani koji su ljuti na političare koji stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu svoje bi osjećaje trebali izražavati sudjelovanjem u različitim političkim raspravama.
2. Izlazak na izbore najbolja je metoda sprečavanja politike koja stvara ili produbljuje nejednakost u društvu.
3. Ako žele riješiti probleme u društvu, građani bi trebali češće mirno prosvjedovati protiv političara koji stvaraju ili produbljuju nejednakost u društvu.
4. Građani bi trebali češće organizirati različite akcije kojima bi mirnim putem upozorili na štetne političare koji stvaraju ili produbljuju nejednakosti u društvu.

Mjerna ljestvica

1. Uopće se ne slažem
2. U velikoj mjeri se ne slažem
3. Uglavnom se ne slažem
4. Uglavnom se slažem
5. U velikoj mjeri se slažem
6. U potpunosti se slažem

Namjere sudjelovanja u aktivnostima nenasilne organizacije

Neki građani pokazuju interes za udruživanje i djelovanje protiv današnjih političara koji svojim postupcima stvaraju ili produbljuju nejednakost. Molim Vas procijenite kolika je vjerojatnost da se Vi osobno uključite u dolje navedene oblike političkog djelovanja?

1. Učlanio bih se u organizaciju koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
2. Donirao bih novac organizaciji koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
3. Volontirao bih (npr. prikupljanjem potpisa, dijeljenjem letaka i sl.) za organizaciju koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.
4. Nagovarao bih druge da se pridruže organizaciji koja mirnim putem nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti.

Namjere sudjelovanja u aktivnostima potencijalno nasilne organizacije

1. Učlanio bih se u organizaciju koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta inicijativa/organizacija namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
2. Donirao bih novac organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta inicijativa namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
3. Volontirao bih (prikupljanjem potpisa, dijeljenjem letaka i sl.) za organizaciju koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta inicijativa namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.
4. Nagovarao bih druge da se pridruže organizaciji koja nastoji spriječiti političare u stvaranju ili produbljivanju nejednakosti čak i ako ta inicijativa namjerava koristiti nasilje kako bi ostvarila svoje ciljeve.

Mjerna ljestvica

1. Vrlo mala vjerojatnost (0-10%)
2. Prilično mala vjerojatnost (11-30%)
3. Mala do umjerena vjerojatnost (31-50%)
4. Umjerena do velika vjerojatnost (51-70%)
5. Prilično velika vjerojatnost (71-90%)
6. Vrlo velika vjerojatnost (91-100%)

Sociodemografski i kontrolni podaci

U ovom dijelu zanima nas još nekoliko podataka o Vama.

Molimo Vas da označite svoj spol: [muško, žensko, ostalo].

Molimo Vas da označite svoju dob: [padajući izbornik]

Molimo Vas da označite koliko ste godina obrazovanja do sad završili: [padajući izbornik]

Studirate li trenutno na nekom od visokih učilišta u Hrvatskoj? [ne, da – ako da, slobodno upisivanje imena studija]

Molim vas procijenite životni standard svoje obitelji:

1. znatno ispod prosjeka
2. ispod prosjeka
3. prosječan
4. iznad prosjeka
5. znatno iznad prosjeka

U politici ljudi ponekad spominju “lijevo” i “desno”. Na skali od 0 do 10, na kojoj 0 označuje lijevo, a 10 desno, biste li za sebe rekli da ste lijevo ili desno?

0 (lijevo)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10 (desno)

[] Nisam politički opredijeljen

Životopis autora s popisom objavljenih djela

Tomislav Pavlović od 2018. radi na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Njegov rad, primarno na projektu DARE (Dialogue About Radicalization and Equality) podržala je Hrvatska zaklada za znanost u sklopu *Young Researchers' Career Development Project – Training of Doctoral Students* (DOK-01-2018) projekta koji financira Europska Unija iz Europskog socijalnog fonda (ESF). Ne voli pričati o sebi, pa koristi ovu priliku da popisom dijela objavljenih radova popuni dopušteni broj znakova.

Franc, R. i **Pavlović, T.** (2021). Inequality and Radicalisation-Systematic Review of Quantitative Studies. *Terrorism and Political Violence*, 1-26.
<https://doi.org/10.1080/09546553.2021.1974845>

Maglić, M., **Pavlović, T.** i Franc, R. (2021). Analytic thinking and political orientation in the corona crisis. *Frontiers in psychology*, 12, 631800.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.631800>

Pavlović, T. i Wertag, A. (2021). Proviolence as a mediator in the relationship between the dark personality traits and support for extremism. *Personality and Individual Differences*, 168(1), 110374. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110374>

Pavlović, T. i Franc, R. (2021). Antiheroes fueled by injustice: dark personality traits and perceived group relative deprivation in the prediction of violent extremism. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 1-26.
<https://doi.org/10.1080/19434472.2021.1930100>

Pavlović, T., Moskalenko, S. i McCauley, C. (2021). Bifactor analyses provide uncorrelated measures of activism intentions and radicalism intentions. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 1-18. <https://doi.org/10.1080/17467586.2021.1980220>

Pavlović, T. i Storm, I. (2020). Machiavellianism, Islamism, and Deprivations as Predictors of Support for Daesh Among Muslims. *Revue internationale de psychologie sociale-international review of social psychology*, 33(1) 1 – 15. <http://doi.org/10.5334/irsp.439>

Van Bavel, J. J., Cichocka, A., Capraro, V., Sjøstad, H., Nezlek, J. B., **Pavlović, T.**, ... i Jørgensen, F. J. (2022). National identity predicts public health support during a global pandemic. *Nature communications*, 13(1), 1-14. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-27668-9>